

A SZÉPSÉG, A SZÖRNYETEG: FEMINIZMUS, PERFORMATIVITÁS ÉS IRÓNIA*

ANTAL ÉVA

Na, látod, egyforma köztünk a különbség.
(Müller Péter Sziámi: Apokalipszis itt és most)

Nem (az a) kérdés, feminista vagyok-e. Fontosabb, hogy értelmezőként és olvasóként elsősorban szkeptikus-ironikus vagyok: az ismert diskurzusok nagy részét – így a feministákét is – éles kritikával illetem, nem vallom magaménak. Ez utóbbit miért is? Főként a „feminizmusban újabban meghonosodott” – nem éppen apokaliptikus – inkább agresszív hangnem (*tonos*) miatt.¹ Igaz, a feminista megnyilatkozások tónusa kezdettől fogva karakteresen lázadó, nem is lehetne más. A feminizmusnál, különböző korszakait tekintve, az aktivisták performatív aktusait első perctől jellemzi a dühös fellépés. Míg a 19. század végi szüfrazettek a női választójogért meneteltek, szlogeneket skandáltak, és éhségsztrájkoltak, addig az 1960-as években a nők az egyenjogúságért tüntettek, majd a 21. században a családon belüli erőszak, és általában mindenfajta erőszak ellen lépnek fel. Tették, teszik ezt agresszíven, megbotrántoztatva, végtelenen provokatív retorikával, gesztusnyelvvel és sokkoló performanszokkal. Felidéznek pár mozzanatot a feminista lázadás történetéből, melyek fotókon dokumentáltak, és könnyedén hozzáférhetőek.² Az első korszak emblematikus imidzse, ahogyan Emmeline Pankhurst-öt, a brit szüfrazettmozgalom kultikus (és picinyke) alakját éppen a Buckingham Palota előtt hurcolják el. Egy másik híres fotón a hippik tüntetésén ráncigálják Vicky Gabriner aktivistát – itt még a hölgyek decensen felöltözöttek. Időben nagy ugrással, meztelen keblek jelennek meg az ukrán FEMEN csoport „szextrém” (vö. szex és extrém) megmozdulásain. A csoport tagjai a női testet használják tiltakozásuk eszközüül és fegyverüül: magával a meztelenséggel, illetve a testükre írt, festett szlogenekkel lépnek fel. Ironikus módon a provokatív megmozdulásokról készült fotók gyakran

---

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 *Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen* című projekt támogatta.

¹ A revelatív *tonos* kérdéséhez lásd DERRIDA–KANT 1993.

² Az Interneten számos fotó hozzáférhető. A FEMEN provokatív fellépéseit illusztrálandó, szövegem végén közlök egy fotót, melyen az aktivista a testére írt szlogennel hirdeti: „Pucér mellünk a fegyverünk” (“Bare breast are our weapons”). Lásd *1. kép*. Forrás: holymancircus.blogspot.hu/2013/05/femen.html (Letöltés: 2017. 05. 01.)

retusálva jelennek meg. Gondolhatnánk, hogy így az agresszív fellépés látványa mosódik el, ám lehetséges, hogy pontosan az „álszent” elrejtés révén éri el célját a performatívum, s válik még hangsúlyosabban kritikai gesztussá. A FEMEN radikális akcióival tüntetett már az abortusz mellett, a muszlim nők felszabadításáért, illetve egyes politikai vezetők és szélsőjobboldali, nemzeti-nacionalista mozgalmak terjedése ellen. Vajon működik a meztelenség retorikája, vagy visszafelé sül el? Vajon a nyílt provokáció valóban képes a figyelem felkeltése mellett az üzenet átadására is?

Az erőteljes felütés után rátérnék arra, hogyan mutatom be a feminista diskurzus agresszivitását és ironikusságát. Korábban egyik szövegemben foglalkoztam azzal, hogy a nők kezében fegyver az irónia, pontosabban a feminista szövegek nyíltan férfias, agresszív retorikáját tárgyaltam.³ Most, averzióm féltetéve, komolyan veszem ezt a retorikát, és megnézem, hogyan kívánja Judith Butler a feminista kritika *gender*-értelmezését radikálisan át-, pontosabban a performativitás koncepciója felől újraértelmezni. A feminista iróniáról Claire Colebrook és Linda Hutcheon irónia könyvei alapján szólok, majd végül – összekapcsolva a performativitás és az irónia feminista agresszióját – a feminista irodalomból hozott konkrét példával, Angela Carter zseniális meseátirataival zárok. Vagyis az előadás gondolatmenete a politikai-ideológiai és a kritika-irodalmi vonal mentén kívánja *megszelídíteni* a feminista agressziót – legalábbis itt és most ebben a szövegben.

Judith Butler – csakúgy, mint a 1990-es évek lesbikus és a későbbi queer diskurzusok legtöbb alapszövege⁴ – Simone de Beauvoir *A második nem* című könyvének egyik alaptételéből indul ki. A híres kijelentés – „az ember nem születik nőnek, hanem azzá válik” – értelmezésekor Judith Butler a gender és a szexus, vagyis a társadalmi és biológiai nem megkülönböztetésénél fontos hangsúlyt fektet az előbbi, a társadalmi nem megkonstruálására. Ezért inkább társadalmiasított nemről (vagy éppen „társadalmilag nemiesített”, *gendered* nemről) és a konstituálás folyamatáról, annak később megtestesüléséről beszél:

„Fontos kiemelni, hogy ha a társadalmi nem olyan aktusok révén lép működésbe, amelyeknek alapvető jellemzőjük a diszkontinuitás, akkor a konstruált identitás nem más, mint a *szubsztancia látszata*: egyfajta performatív teljesítmény, amelyet a mindennapok társadalmának közönsége – beleértve magukat a színjátzó-cselekvőket (*actors*) is – elhisz és a hit modusában kezd el játszani. Ha a nemi identitás nem egy (látszólag) tökéletesen folytonos identitáson alapszik, hanem aktusok stilizált, időbeni ismétlésén, akkor a társadalmi nem átalakításának lehetőségei az aktusok közötti önkényes kapcsolatban rejlenek. Abban a lehetőségben, hogy másképp is ismételhetőek: a stílus megtörhető vagy felforgatható.”⁵

³ Lásd ANTAL 2013, 230–241.

⁴ Elsősorban Monique Wittig híres *One Is Not Born a Woman* című esszéjére gondolok, mely a radikál-leszbikus kritika alapszövege. Lásd WITTIG 1992, 9–20.

⁵ BUTLER 2015, 154–155. Kiemelés az eredetiben. Tanulmányomban az oldalszámok erre a fordításra utalnak. A fordító (Reichmann Angelika) jegyzi meg, hogy Butler *Problémás*

A fentebbi idézetben két mozzanatra hívnám fel a figyelmet: a társadalmi – maszkulin és feminin – nemspecifikus viselkedésminták ismétlődő performatív aktusaira, melyeket mintha előre megírt forgatókönyv szerint vinnénk színpadra; másrészt, az írott forgatókönyv felforgatásának lehetőségére.

Butler a testről írja, hogy „a test nem önazonos vagy csupán tényszerű anyagiság, hanem jelentést – még ha más nem is – viselő anyagiság, és e viselet alapvetően drámai módozatú” (BUTLER 2015, 156–7). A test drámaisága abban áll, hogy mintegy anyagi voltán túllépve, cselekvéseiben *megtestesül*, az ember mintegy „testet csinál magának” – a társadalmi nem konvenciók által szabályozott lehetőségekben *materializálódik*. Butler az austini performatív nyelvi aktusokat átviszi a testi megjelenésre, arra, ahogyan mintegy színre visszük, előadjuk magunkat, s ezzel női vagy férfi voltunkat. Az ember, a férfi, a nő különféle aktusokban lép színre, így az ember teste *mindig már* egy férfi vagy nő teste, a test „csak nemiesített megjelenésében ismert”. Hosszabban idézve Butlert:

Az aktus (*act*), amelyet az ember végrehajt, az aktus, amelyet az ember előad, bizonyos értelemben olyan színjáték (*act*), amely minden esetben már azelőtt is zajlik, hogy az ember színre lép. Ebből kifolyólag a társadalmi nem mindenkor egy már elpróbált színdarab – leginkább a szövegekhez hasonlatos, amelyek túlélik az egyes színészeket, akik használják őket –, amely azonban egyéni színészeket igényel ahhoz, hogy újból valóságként elevenedhessen meg és reprodukálódhasson. (BUTLER 2015, 163–4)

Milyen értelemben színjáték tehát a társadalmi nem? Mint ahogy azt Victor Turner antropológus a rituális társadalmi drámához kapcsolódó kutatásaiban felveti, a társadalmi cselekvés alapkövetelménye az *ismétlődő* performansz. Ám, mint azt korábban már idéztem, Butler szerint az aktus-ismétléseknél „a stílus megtörhető vagy felforgatható”, így a rituálék is megtörhetőek, és a felforgató performanszok rávilágítanak a rutinszerű viselkedésmintákra. Igaz, írja Butler, „ha az ember rosszul játssza el a társadalmi nemét, az nyilvánvaló és közvetett büntetések sorát indítja el, míg ha jól, az megerősítésül szolgál, hogy végső soron mégiscsak létezik a társadalmi nemi identitás lényegszerűsége” (BUTLER 2015, 168). A marginalizált „játékrontók”⁶ a megélt szorongás és kirekesztés mellett a kulturális színdarab (*play*) kritikusai is lehetnek, míg a szövegek felől tekintve *csak* „rossz” színészek, akik nem tudják „jól” a szerepüket: nem úgy és nem akkor lépnek színre, ahogy az elvárható, illetve *kényszeresen* rögtönöznek, mivel nem érzik sajátjuknak a rájuk kényszerített aktusokat (*acts*). A butleri performativitás egyszerre jelenti a norma-

---

nem című művének magyar fordításából átvette a „társadalmilag nemiesített” kifejezést a Berán-Sándor fordítópárostól, mivel a „genderizál” igét, illetve a „genderizált” és „genderizálás” kifejezéseket igen fűlsértőnek érzi. Ezzel szemben szövegében „a társadalmi nemet öltő test” és „a társadalmi nem felöltésének folyamata”, valamint „a társadalmi nemmel felruházás” izgalmas jelentésteret nyit a további értelmezéseknek (153).

⁶ Gadamer híres mondatára utalok, miszerint „aki a játékot nem veszi komolyan, az játékrontó”. Lásd GADAMER 2003, 134.

követés nyomását, és azokat az aktusokat, melyek annak ellenállnak.⁷ Ahogy a konklúzióban olvashatjuk:

„A társadalmi nemet nem a passzív testre írják, mint ahogy nem is a természet, a nyelv, a szimbolikus, vagy a patriarchális rendszer megsemmisítően nyomasztó történelme határozza meg. A társadalmi nem olyan valami, amit felöltött ruhaként vagy szindarabként mutatnak be – kényszer alatt, nap mint nap és szünet nélkül, szorongva és élvezettel. S ez mit sem változik. De ha ezt a folytonos színjátékot (*act*) eleve adott természeti vagy nyelvi jelenséggel tévesztik össze, akkor lemondanak arról a hatalomról, hogy ezt a kulturális terepet különféle felforgató performanszokkal test(ület)ileg kiszélesítsék.” (BUTLER 2015, 171)

Az utolsó mondat szójátékáért – test(ület)ileg (*bodily*)⁸ – nagyon hálás vagyok a fordítónak, hiszen megmutatta, hogy a kultúrák között közvetítő fordító is képes társ-szerzővé, mintegy „játékrontó” cinkossá válni a *performatív* aktusokról szóló fordítás *performatív* színre vitele közben. Megjegyzem, fontosnak tartom, hogy a Butler szövegét lefordító kolléga (is) nő.

A forgatókönyv szétzilálásának, az ismétlődő performansz provokatív kiforgatásának egyik hatékony eszköze az ironikus gesztus, és a női szerzők gyakran élnek az irónia eszközével. Sőt, vannak női szerzők, akik *komolyan* nem ismernek tréfát, ha az iróniáról van szó. Említhetném Claire Colebrook elméletileg alapos, ám igen száraz könyveit,⁹ vagy Linda Hutcheont, a posztmodern irodalomkritika jeles kanadai képviselőjét, aki írt egy könyvet – inkább okos hivatkozásgyűjteményt – az iróniáról.¹⁰ Hutcheon egészen *éleslátó*, mikor a feminista kritikáról ír, ahol az irónia a nők kezében „fegyver és a változás eszköze” (152). Nyilván itt most illő lenne Jane Austen, a Brontë-nővérek vagy éppen a 20. századi feminista gondolkodók – Judith Butler, Angela Carter vagy éppen Andrea Dworkin és Luce Irigaray – iróniájára utalni: az előbbieket saját történelmi kontextusukban társadalomkritikát fejeztek ki az indirekt-ironikus közlésekkel, míg az utóbbiak a gender-kritika és a női hang (a Másik) felerősítésében élnek iróniával.¹¹ Engem inkább ez a maszkulin fegyver-metafora foglalkoztat, és ha hagynám, egészen más irányba vinné el gondolat-menetemet; nyilván újra csak a leleplező retorika nyűgöz le, nem a feminista kritika.¹²

⁷ Lásd erről LOXLEY 2007, 135–138.

⁸ Lásd angolul BUTLER 1988, 531.

⁹ Lásd pl. COLEBROOK 2002.

¹⁰ HUTCHEON 1994. A következő passzusokban a zárójeles oldalszámokkal erre a kiadásra utalok, míg az angol idézetek saját fordításaim. Ha már a hivatkozások számát említem, akkor ebben a csúcstartó Stuart Sim *Irony and Crisis* című könyve 2002-ből (SIM 2002), ahol látványosan több az idézet, mint a saját kommentár.

¹¹ COLEBROOK 2004, 16–176. A könyvet recenzeáltam, igaz angolul (ANTAL 2007). A posztmodern feminista iróniáról lásd még HUTCHEON 1994, 30–35.

¹² Azért gyorsan ideszúrom még, hogy Hutcheon könyvének mottójában és bevezetőjében Kierkegaardtól idézi a „feminin vámpírt”, aki szerelmese vérért szívja (HUTCHEON 1994, 8).

Claire Colebrook az irónia elméletének „nagyasszonya”. Grandiózus 2002-es filozófiatörténeti munkájában – *Irony in the Work of Philosophy* – sorra veszi az ironikus gondolkodókat, és akkurátusan hivatkozva le az filozófia iróniáját értelmező összes férfiszertőt. Igaz, az irónia retorikai és beszédaktus értelmezésénél Jane Austen *Büszkeség és balítélet*ének nyitómondata felvillan, illetve a bibliográfiában Butler és Hutcheon neve is megemlítődik, bár idézetet tőlük nem találunk. Mielőtt igazságtalan lennék a szerzővel, bevallom, magam is írtam doktori értekezést az iróniáról, szintén a kétezres évek elején, és a kereteket nyilvánvalóan a szókratészi, schlegeli, a kierkegaard-i majd a de man-i és derridai interpretációk adták. Ám most már mindenképpen hiányérzetem támad, ha a női szerző nem tematizálja gender-tudatosabban értelmezői álláspontját és módszertani megközelítését egy iróniáról szóló kötetben. Ezért inkább Colebrook későbbi, 2004-es irónia-könyvében vizsgálom meg, vajon megtudunk-e valamit a feminista iróniáról. A Routledge-nél megjelentetett kézikönyv valójában több ponton a két évvel korábbi nagy munka kivonata – másfajta szerkesztésben. Colebrook a történeti, mintegy kötelező körök (antik, koraromantika, modernista) lefutása után, furcsa párokba rendezi az ironikus szerzőket; így kerül egymás mellé például Jonathan Swift és William Blake, vagy éppen Jane Austen és James Joyce. A „definiálhatatlan” iróniát inkább a komikum egyéb más válfajaival állítja párhuzamba, és a humorról, a satíráról vagy éppen a paródiáról is találunk egy-egy fejezetet. A kötet egészére jellemző az irónián „túljutás” vágya, azonban, mint tudjuk, ez hiú ábránd: a narratív vagy éppen értelmezői kereteket szétziláló irónia látszólag újabb kereteket húz, hogy majd újra megkérdőjelezze azokat. Judith Butler performatív iróniája esetében annak paradisztikus volta lesz hangsúlyos a *Satíra és az irónia határai* (Satire and the Limits of Irony) fejezetben, mintha a butleri gender-színjáték felforgató könyve a középkori bolondünnepek transzgresszív hangulatát idézné. Még ennél is beszédesebb az utolsó, posztmodern rész, ahol Richard Rorty, Linda Hutcheon, Jane Austen, James Joyce és Angela Carter kapott helyet. Egyrészt, valóban érezhető a szerző indulatos hangja, amikor például Hutcheon-t lépteti fel Rorty etikátlan férfias iróniájával szemben. Másrészt, Carter és Andrea Dworkin műveiben látja, de nem igazán érti a feminista iróniát, mivel szerinte a női szerepek átértelmezésekor csak újraírják az alávetettség és az abúzus történeteit – Carter a meséiben, Dworkin a pornográfia értelmezéseiben. Colebrooknak, női gondolkodóként és szerzőként, úgy tűnik, igen jó érzéke van az iróniához, a maszkulin iróniához, és azért ez nem nélkülöz minden (feminin) iróniát. Ezzel az ironikus kijelentéssel nem azt várom el a szerzőtől, hogy „nőként” olvasson, hanem hogy női szerzőket is *olvasson*, és merje értékelni a női szerzők iróniájának kritikus élet.

Hutcheon a Capel-féle angol fordítást idézi, ahol *her lover* szerepel, míg a Hong és Hong fordításban *the lover*: “The ironist is the vampire who has sucked the blood of *the lover* [...]”. Vö. KIERKEGAARD 1992, 49. A dán filozófus értekezésében az ironikus vámpír maga Szókratész, aki kérdéseivel kínozza meg az ifjú tanítványt, és a *Lakoma* Alkibiadészének szenvedéseit hivatott bemutatni a pederasztia metafora.

Másik kiválasztott szerzőm, Linda Hutcheon *Az irónia (sz)éle. Az irónia elmélete és politikája (Irony's Edge. The Theory and Politics of Irony)* című könyvében az irónia-fogalmak dzsungelében kíván utat vágni, főként az irónia diszkurzivitására és retorikájára figyelve. Felvállalja, hogy irónia-könyve inkább „kollaboratív” módon, nem pedig támadólag közelít mások értelmezéséhez. Bevezetőjében azt is világossá teszi, hogy az elméleti hivatkozások mellett példák felől közelít az iróniához, ahogyan az a társadalmi és politikai megnyilatkozásokban „megtörténik”. Az irónia eseményszerűségének és kritikai élének hangsúlyozása a könyv számomra legszimpatikusabb vonása. Azt, hogy az irónia *nyilvánvalóan* kontextuális, már az amerikai Új Kritikusoktól is megtudhattuk, és Cleanth Brooks egyenesen a (ki)jelentés kontextuális „megvetemedéséről (*warping*)” ír, idézi Hutcheon az 1937-es (sic!) *Az irónia mint strukturális elv* című esszéjét (144). Az irónia performatív aktusaival, miközben kontextualizál, gyakran kikezdi a kontextus kereteit, vagy legalábbis ráirányítja a figyelmet a keretek meglétére. Pontosabban, arra is figyelmeztet – miközben zárójelbe, vagy éppen idézőjelbe teszi az adott keretet –, hogy „a kontextus nem alapvetően különbözik attól, amit kontextualizál, a kontextus nem adott, maga is alakul, és értelmét az aktuális történések határozzák meg” (145) – idézi Jonathan Cullert Hutcheon.

A kontextuális keretet kikezdő performatív ironikus gesztusok bemutatásától számomra csak pár lépés a felforgató feminista irodalom, művészet, vagy éppen Butler radikális társadalmi nem olvasata. Hutcheon viszont nem teszi meg ezeket a lépéseket. Könyvében közöl egy híres táblázatot, ahol az irónia funkcióit összegzi, a legenyhébb hatásfokú MEGERŐSÍTŐ funkciótól indulva, a BONYOLÍTÓ, a SZÓRAKOZTATÓ, a TÁVOLSÁGTARTÓ, a VÉDEKEZŐ és az ÁTMENETI funkción át eljutva az erőteljesebb hatásfokú SZEMBEHELYEZKEDŐ, a TÁMADÓ és KÖZÖSSÉGFORMÁLÓ funkcióig. A táblázatban az ironikus funkciók pozitív és negatív hatásait is összegezték, így a TÁMADÓ funkció egyrészt pozitívan korrigáló és szatirikus szándékkal lép fel, másrészt a negatív oldalon „destruktívvá és agresszívvá válhat” (HUTCHEON 47). Hutcheon szerint itt az iróniában rejlő rosszallás robban felszínre a kritizáló, szarkasztikus keserűség negatív retorikájában (54). Érdekes, hogy közvetlenül e felett helyezkedik el a KÖZÖSSÉGFORMÁLÓ funkció, mely működőképes, őszintén nyitott közösségeket képes összehozni, vagy éppen elitista, kirekesztő csoportokat teremtetni. Félelmetesen leegyszerűsítő a pro és kontra felsorolások listája. Ugyanakkor a könyv saját retorikája, sajnos, az első két funkciónál, annak is az ártalmas oldalán reked: dekoratív frázisokat puffogat az irónia nagyságáról megerősítésként, és pontatlan, kétértelmű megjegyzéseivel túlbonyolítja, félreviszi az értelmezést. Még a szórakoztató funkciót sem vállalja fel, és ezt korábban rögzíti is, amikor kijelenti, hogy könyve nem ironikus, hanem az iróniáról szól, miközben utal arra, hogy a „jó” tanár kerül az iróniát (HUTCHEON 7). Erre így hirtelen csak egy „rossz” tanár alakját tudom hozni (ellen)példaként: Szókratész, aki öniróniájával kérdés- és problémafelvetésekre, gondolkodásra készítette az ifjakat. A szókratészi módszer, a bábáskodás „kérdézz-felelek”-je szép karriert futott be a pedagógiában. Természetesen, a

másokat kigúnyoló, elitista és szarkasztikus megjegyzéseknek nincs helye az oktatásban.

Sajnos, Hutcheonhoz megint nem sikerült szatirikus él nélkül hozzáállnom (nem először próbálok jót írni a sokak által méltatott könyvről); talán a skálán erőteljesebb az iróniám, mint az övé. Egy helyütt a feminista irónia „komolyan vehető játékaról” írja, hogy amolyan „gerillaharcként” működik (furcsák ezek a maszkulin hasonlatok), és képes arra, hogy az alapvetően maszkulin iróniát másra használja. Igen, *másra*, pontosan, akár az irónia maszkulin használatának megkérdőjelezésére, jegyzem meg halkán – ami Hutcheonnak nem jön össze, gerillaharc ide vagy oda. Az észrevétel átvezet előadásom harmadik színterére: a politikai-ideológiai és kritikai után a művészet területére. A feminista irodalmi és művészeti alkotásokban a domináns kulturális, politikai aktusok és társadalmilag nemesített performanszok dekonstruálása egy ilyen, újfajta irónia megnyilvánulása lehet. Ez a másfajta irónia, és ebben egyetértünk Hutcheon-nal, „a társadalmilag konstruált én esetlegességét mutatja fel, [miközben] a bevett értékek és konvenciók revízióját sürgeti” (HUTCHEON 32).

Angela Carter jól ismert, patriarchális tündérmesék átíratát gyűjtötte egybe *Kínkamra és más történetek* (*The Bloody Chamber and Other Stories*, 1979) című kötetében.¹³ Hutcheon „revizionista mítoszgyárosnak” (*revisionist mythmaking*, 32) titulálja Cartert, aki számomra műveiben az irónia demisztifikáló PROVIZÓRIKUS funkcióját mutatja fel, sőt, eljut a transzgresszív SZEMBEHELYEZKEDŐ szintre is. A kötet két meséjében dolgozza fel az eredetileg francia vándortörténetet, Charles Perrault-nak *A Szépség és a Szörnyeteg* meséjét. A tündérmesében a Szörny elnyeri, megveszi a lányt az apjától, és a Szépség a kastélyába kerül. A lány kedvességével „megtöri” az átkot és az elátkozott szépfiút, majd végül a „tradicionális” happy endingben boldogan egyesül a két szép ember. A francia mese első carter-i változatában, az *Oroszlán úr udvarlásában* – igen közel az eredeti történet banalitásához – a Szörnyeteg jólelkű férfi, akivel boldog házasságban él együtt a nő. A másik, ironikus átírat érdekes most számomra, a címe *A Tigris menyasszonya*. Ennek a felütése is társadalomkritika: „A Szörnyeteg kártyán nyert el apámtól”, mely a mese legelején tárgyasítja a nőt.¹⁴ A nő maga mondja később, hogy tudta „bőr[e] volt egyetlen tőkéje a világon” (CARTER 1993, 96). A rideg észak-olasz környezetbe (Milánóba) helyezett történetben a Tigris, a *la Bestia*, nagydarab férfi, aki maszkot visel, kártyázik és iszik. A maszk leírásából kiderül, hogy a szörny vágya a tőkéletesség:

„[...] a Szörnyeteg nem különbözik nagyon bárki mástól, jóllehet olyan álarcot visel, melyre felettébb gyönyörűen festették rá az emberi arcot. Ó,

¹³ A kötet nyitódarabja – *A kínkamra* (*The Bloody Chamber*) – is remek, melyben Carter Kékszakáll már eleve horrorisztikus történetét írja át az elnyomás és a testi-lelki kínzás gótikus meséjévé. Carter változatában a nő megmenekül, a harcias édesanyja megöli a herceget, míg a rettegett várkastélyból gyermekotthon lesz.

¹⁴ Lásd magyarul CARTER 1993, 86. – A szövegben az idézetek oldalszámait erre a kiadásra utalnak.

igen, gyönyörű arc; de a vonások túl szabályosan szimmetrikusak ahhoz, hogy teljesen emberi legyen: maszkjának egyik oldala a másiknak tükörképe, túlságosan tökéletes, hátborzongató.” (CARTER 1993, 90)

Megjegyzem, a „félelmetes szimmetria” (*fearful symmetry*) bemutatása főhajtás egy másik bestia, William Blake „tigrise” előtt.¹⁵

A másik főszereplőt, a nőt, a beszélőt, akinek még neve sincs („*che Bella*”), gyerekkorától kísérti egy dajkamese a tigrisemberről, aki majd felfalja. Nem sok jóval kecsegtet a kezdet. A bestiát vonzza a nő, és nem kér mást, csak hogy mutassa meg magát mezítelenül. Ám a nő röhögve átírja a szerződést, és egy már-már „nekrofil” éjszakát ajánl a szörnynek:

„Ablaktalan szobába zárhat, uram, és én megígérem, hogy felhúgom szoknyám a csípőmig, úgy várom majd. De egy lepelnek el kell az arcomat takarnia; a lepellel azonban oly könnyedén borítsanak be, hogy ne fojtson meg. Csípőmtől fölfelé tehát teljesen burkoljanak be, és ne legyen fény. Ott meglátogathat egyszer, uram, de csakis egyszer. Aztán egyenesen vissza kell vinnie a városba, és ki kell tennie a főtéren, a templom előtt. Ha pénzt óhajt adni, azt örömmel fogadom. De hangsúlyoznom kell, hogy csak akkora pénzszeget adhat, amekkorát más nőknek is adna ilyen körülmények között. Ha azonban úgy döntene, hogy nem ad ajándékot, az az ön joga.” (CARTER 1993, 99–100)

Ezzel a váratlan felajánlkozással a harcos nő könnyeket csal a humanista/feminista Szörny szemébe: „Milyen elégedett voltam annak láttán, hogy szíven ütöttem a Szörnyeteget! Mert vagy tucatnyi szívdobbanás után egy könnycsepp növekedett csillogva az álarcos szem sarkában. Egy könnycsepp! Reméltem, a szégyen könnye. A könnycsepp remegett egy pillanatig a festett csont szélén, majd lebukott a festett arcon, hogy váratlan csendüléssel a kövezett padlóra hulljon”. (CARTER 100)

Mindketten kitzasztottak és mások: a férfi visszataszító külseje miatt rejtőzik, a nőt kritikus szemlélete teszi különállóvá. A mese szövetébe Carter finoman bele-szővi a nőellenes diskurzusok közhelyeit, mikor a narrátor a nők helyzetén medítál:

„Fiatal lány voltam, szűz, és ezért a férfiak kétségbe vonták racionalitásomat, éppen úgy, ahogy oktalanságukban mindazokét kétségbe vonták, akik nem pontosan olyanok, mint ők maguk. [...] a világ minden igaz vallása kategorikusan kijelenti, hogy sem az állatok, sem az asszonyok nem voltak ellátva ama könnyű, anyagtalan dologgal [ti. a lélekkel], amikor a jó Isten kitérte az Éden kapuját, s hagyta, hogy Éva és kísérői kibotorkáljanak.” (CARTER 1993, 107–108)

¹⁵ Lásd a vers nyitó versszakát: “Tyger! Tyger! burning bright / In the forests of the night, / What immortal hand or eye Could frame thy fearful symmetry?” BLAKE 1976, 214.

Mielőtt a nő megmutatná magát meztelenül, megpillantja a szörnyet álarc nélkül, és lenyűgözi a szemekben villódzó szenvedély. Elhagyhatná a kastélyt, de marad, mert őt is vonzza a másik/a más. A történet csattanója kettőjük szexuális egyesülése, mikor az állatias beteljesülés felszabadítja a nőt a társadalmi nem minden elvárásától, lehántva róla a konvencionális értelmezés felszínes rétegeit (lásd 2. kép).¹⁶ A szörny meghunyászkodva és megszelidülve közelít a nőhöz, aki merész felkínálkozásakor úgy érzi, az állat jobban fél tőle, mint ő a férfitől – valójában kiderül, a nő is szörnyeteg:

„Dorombolásának rezonanciája megrengette a ház alapjait, a falak táncba kezdtek. Gondoltam: »Az egész összedől, minden szétesik.« Egyre közelebb vonszolta magát hozzám, míg fejének érdes bársonyát a kezemben nem éreztem, majd a nyelvét, mely durva volt, akár a dörzspapír. »Lenyalja rólam a bőrt!« És nyelvének minden egyes csapása újabb és újabb bőrt tépett le, a világi élet minden bőrét, és a fényes szőr kialakuló patináját hagyta maga után. Fülbevalóm visszaváltozott vízzé, és lepergett a vállamra; egy mozdulattal leráztam a cseppeket gyönyörű bundámról.” (CARTER 1993, 115)

Joó Mária írja: „Butler dekonstruálja a természetes vagy biológiai nem fogalmát: a test a kulturális inskripció számára szubsztrátum, írható felületként funkcionál.”¹⁷ Butlernél a női test mindig is társadalmilag nemiesített (*gendered*) – a FEMEN szextremitása ugyanebbe a sémába íródik bele: nézik a női testeket, olvassák, de nem értik, nem hallják meg az üzenetet. A lázadás így értelmetlen hiper-genderizált (*hyper-gendered*) provokáció marad. Angela Carter is tabukat dönt le, és provokatívan, ám ironikus félmosollyal teszi ezt. A Butlernél leírt performatív aktusok ismétlődése fenntartja a társadalmiasított nemek bevett és elvárt viselkedésnormáit, míg az újító szándékkal fellépő irodalmi és művészeti alkotások a maguk *eseményszerű* betörésével kizökkentenek. Az ironikus aktusok arra hívják fel a figyelmet, hogy mindez csak előre megírt forgatókönyv szerint zajlik – ismertek a szerepek, adott a színtér. Az irónia már mindig *aparté*: félre- és kiszól (igaz, néha félre- és mellébeszél). Persze, a kérdés az, hogy ezen aktusok is csak a színjáték részei – vajon a félrevivő, ironikus rákérdések is kódoltak? Az irónia és a női test fegyver is lehet, ha agresszív módon elének rakják (netán ránk céloznak vele), de talán hatásosabb, ha elrejtik, és az olvasóra/befogadóra bízzák az értelmezést.

Ám ne becsüljük le az önirónia szerepét sem. Az erők harcában az egymásra való licitálásnál, az egyre emeltebb hangon való kiabálásnál, vagy a provokatív gesztusok hatványozódásánál az egyensúly megtalálása célravezetőbb. Végül is a társadalmi és kulturális színjátékban a férfiak is csak színészek; a társadalmi elvárások ugyanúgy előre megírt performanszok eljátszására kötelezik őket. Az ironikus mese végén a szörny megszelidül, a szelíd lényből kibújik az állat – mindketten mássá lesznek,

¹⁶ A rajz forrása: shley77.deviantart.com/art/The-Tiger-s-Bride-72838381?purchase=print (Letöltés: 2017. 05. 01.)

¹⁷ Joó 2010, 75.

mint az elvárt lenne.¹⁸ Ezért lett szövegem mottója Müller Péter Sziámi egyik sora: „Na, látod, egyforma köztünk a különbség.”

1. kép

2. kép

BIBLIOGRÁFIA

ANTAL 2007

ANTAL Éva: Once More on Irony – A Benefit Performance. *Eger Journal of English Studies*. 2007, 145–151.

ANTAL 2013

ANTAL Éva: Sub specie ironae. In: *Søren Kierkegaard 1813–2013*. Szerk. GYENGE Zoltán. Budapest, L'Harmattan, 2013, 230–241.

BLAKE 1976

William BLAKE: *Complete Writings*. Szerk. Geoffrey KEYNES. London, OUP, 1976.

BUTLER 2015

Judith BUTLER: *Performatív aktusok és a társadalmi nem konstitúciója: fenomenológiai és feminista elméleti kísérlet*. Ford. REICHMANN Angelika. In: *Performatív fordulatok*. Szerk. Antal Éva–Kicsák Lóránt–Széplaky Gerda. Eger, Líceum, 2015, 153–171.

¹⁸ Angela Carter Sade márki műveit és a pornográfia ideológiáját értelmezve megrajzolja a sade-i nő portréját egy másik provokatív írásában (CARTER 1979). Ezzel a szöveggel és a feminista pornóval másik tanulmányom foglalkozik majd.

BUTLER 1988

Judith BUTLER: Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory. *Theatre Journal* 40/4. 1988 (December), 519–531.

CARTER 1993

Angela CARTER: *Kínkamra és más történetek*. Ford. GRESKOVITS Endre. Budapest, Európa, 1993.

CARTER 1979

Angela CARTER: *The Sadeian Woman*. London, Virago, 1979.

CARTER 2002

Claire COLEBROOK: *Irony in the Work of Philosophy*. Lincoln and London, University of Nebraska Press, 2002.

CARTER 2004

Angela CARTER: *Irony*. London and New York, Routledge, 2004, 160–176.

DERRIDA–IMMANUEL 1993

Jacques DERRIDA–Immanuel KANT: *Minden dolgok vége*. Ford. ANGYALOSI Gergely–MESTERHÁZI Miklós–NYIZSNYÁNSZKY Ferenc. Budapest, Századvég, 1993.

GADAMER 2003

Hans-Georg GADAMER: *Igazság és módszer*. Ford. BONYHAI Gábor. Budapest, Osiris, 2003.

HUTCHEON 1994

Linda HUTCHEON: *Irony's Edge. The Theory and Politics of Irony*. London and New York, Routledge, 1994.

JOÓ 2010

JOÓ Mária: A feminista elmélet és a (női) test. *Magyar Filozófiai Szemle* 54/2. 2010, 64–80.

KIERKEGAARD 1992

Søren KIERKEGAARD: *The Concept of Irony*. Ford. Howard V. HONG–Edna H. HONG. New Jersey, Princeton UP, 1992.

LOXLEY 2007

James LOXLEY: *Performativity*. London and New York, Routledge, 2007.

SIM 2002

Stuart SIM: *Irony and Crisis*. Cambridge, Icon Books, 2002.

WITTIG 1992

Monique WITTIG: One Is Not Born a Woman. *The Straight Mind and Other Essays*. Szerk. Monique WITTIG. Boston, Beacon Press, 1992, 9–20.

NEMI SZEREPEK KULTURÁLIS TÜKRÖZŐDÉSE A REKLÁMOKBAN

BAJZÁT TÜNDE

Bevezetés

A reklám a társadalmi kommunikáció egyik formája, a marketingkommunikáció eleme, a befogadó (a vevő, illetve fogyasztó) meggyőzésének, megnyerésének egyik eszköze. A reklám célja, hogy a befogadó attitűdjét és magatartását egy adott termékkel, szolgáltatással kapcsolatosan a vásárlás, illetve igénybevétel irányába befolyásolja. A reklám sikerességét az üzenet befolyásolja. Az üzenet valamilyen ígéretet tartalmaz, beszél a termékről, a szolgáltatásról a kor színvonalának megfelelően¹. A reklámoknak nemcsak a kor igényeihez kell igazodniuk, hanem az egyes országok, kultúrák szokásait, hagyományait és szabályait is figyelembe kell venniük. Napjainkban Földünkön 196 ország található meg jellemzően több kulturális csoporttal, eltérő kulturális értékekkel, a világ nyelveinek száma pedig eléri a 6500-at. Ebből következően a tanulmány célja annak bemutatása, hogyan ábrázolják a reklámok a feminin és maskulin szerepeket a világ különböző országaiban, kultúráiban. A tanulmány első része a kutatás elméleti háttérét, korábbi kutatások eredményeit, célját, módszerét és a kutatási mintát mutatja be. Ezt követi a vizsgálat eredményeinek elemzése.

A kutatás elméleti háttere

A nemi szerepek vizsgálatát a reklámokban a kutatók különböző nézőpontokból végezték el. Számos kutatás Geert Hofstede modelljét vette alapul vizsgálata elvégzéséhez.

Hofstede, holland kutató és szociálpszichológus, az 1970-es és az 1980-as években az IBM alkalmazottak körében 50 országban végzett empirikus kutatást. A vizsgálat eredményeképpen öt kulturális dimenziót határozott meg, amelyek mentén az egyes nemzetek megkülönböztethetők. Ezek a következők:

1. hatalmi távolság (az egyének közötti hierarchiai távolság),
2. bizonytalanság kerülése (hogyan kezeli a bizonytalan, kockázattal járó szituációkat, mennyire hajlamos a szabálykövetésre vagy mellőzésére),
3. individualizmus, illetve kollektívizmus (az egyén közösséggel való kapcsolata),
4. feminin, illetve maskulin értékek,

---

¹ Vö. VIRÁNYI 2014, 27–28.

5. hosszú, illetve rövid távú időorientáció (jövővel, múlttal és jelennel kapcsolatos erények ápolása)².

A feminin, illetve maszkulin kulturális dimenzió meghatározza, hogy a nemek közötti biológiai különbségek milyen hatást gyakorolnak a nemek érzelmi és társadalmi szerepére. A feminin kultúrákban a nemi szerepek nem különülnek el élesen, a domináns értékek a másokról való gondoskodás, a szolidaritás, a környezet és a természet védelme. Az egyenlőséget, a szolidaritást, az egyenlő munkakörülményeket hangsúlyozzák, és azért dolgoznak, hogy élhessenek. A családban az apa és az anya egyformán foglalkozik az anyagi javakkal és érzelmekkel, a kétkeresős családmodell jellemzi a feminin kultúrákat. A lányok és fiúk is sírhatnak, de egyikük sem verekedhet, mindenki legyen szerény, halk beszédű és együtt érző. Az oktatásban az átlagos diák a norma, a bukás nem tragédia, a tanároknak a kedvesség a legfontosabb. A munkahelyen a konfliktusok megoldását kompromisszumok és tárgyalások útján érik el. Ezzel szemben a maszkulin kultúrákban a társadalmi nemi szerepek élesen elkülönülnek, a domináns értékek: a pénz, az anyagi javak, a siker és a természet meghódítása. A státusz mindenkinek felett áll, úgy gondolják, hogy egy ember annyit ér, amilyen autója/lakása/állása van, és azért élnek, hogy dolgozzanak. A családban az apa az anyagi dolgokkal, az anya az érzelmekkel törődik. A lányok sírhatnak csak, a fiúk védjék meg magukat; a lányok nem verekszenek. A férfi legyen önérvényesítő, ambiciózus, és kemény, a nő legyen alárendelődő és gyengéd. Az oktatásban a legjobb diák a norma, a bukás tragédia, a tanárban a szakmai tudás a fontos. A munkahelyen öncélú verseny folyik, a konfliktusok megoldása küzdelemben történik, a dolgozókat munkamánia jellemzi³.

Judith A. Wiles, Charles R. Wiles és Anders Tjernlund vizsgálatukban svéd, holland és amerikai magazinok hirdetéseinek főszereplőit elemezték nemi szerepük alapján a hofstede-i kulturális dimenziók segítségével. Svédország (mutatószáma: 5) és Hollandia (mutatószáma: 14) feminin, az USA (mutatószáma: 62) pedig a maszkulin kategóriába sorolható. A kutatás eredményei alapján elmondható, hogy a svéd (53,5%) és az amerikai (57%) hirdetésekben gyakrabban találkozhattunk női főszereplőkkel, mint a holland magazinok esetében, ahol a férfi főszereplők fordultak elő nagyobb számban (56%). A munkával kapcsolatos szerep ábrázolásának elemzése rávilágított arra, hogy a svéd és a holland magazinokban nagyobb számban jelennek meg a férfiak és nők magasabb pozíciókban, mint az amerikai magazinokban. Továbbá a holland magazinokban gyakrabban ábrázolták a nőket szórakoztató vagy profi sportolói szerepben, azonban az amerikai magazinokban a férfiak jelentek meg gyakrabban ebben a szerepkörben. A nem munkával kapcsolatos szerepek közül a holland magazinokban a férfiak a kikapcsolódással kapcsolatos szerepet, a nők pedig a dekoratív szerepet töltötték be. Azonban a svéd magazinokban a nők és a férfiak egyaránt gyakrabban szerepeltek kikapcsolódással kapcsolatos szerepben, mint családi vagy dekoratív szerepben. Az amerikai hirdetésekben a nők leginkább dekoratív,

² Lásd HOFSTEDE 2001, 41, 58.

³ Lásd HOFSTEDE 2001, 279 és 297–299.

a férfiak pedig dekoratív és kikapcsolódással kapcsolatos szerepet töltöttek be gyakrabban, mintsem családi szerepet. A különböző termékek reklámozása kapcsán elmondható, hogy az amerikai magazinokban ötször több alkalommal szerepelnek nők a szépségápolási termékek hirdetéseiben, mint a holland és a svéd magazinokban. A svéd autós hirdetésekben főleg nők szerepeltek, ezzel szemben a holland és az amerikai hirdetésekben pedig főként férfiak. A szórakoztató termékek kategóriájában, a holland magazinokban leginkább nők szerepeltek, de a svéd és az amerikai magazinokban inkább a férfiak domináltak. Összegzésként elmondható, hogy a hofstede-i feminin/maszkulin kategória betekintést nyújt abba, hogy az egyes kultúrákban milyenek az elvárt példaképek a reklámokban⁴.

An és Kim kutatásukban 200 amerikai és 200 dél-koreai internetes reklámot vizsgáltak meg hat hipotézis alapján. A hipotézisek megfogalmazásakor figyelembe vették a hofstede-i maszkulin és feminin jegyek jellemvonásait. A hofstede-i kulturális dimenziók értelmében az USA a maszkulin, Dél-Korea pedig a feminin kultúrák jellegzetességeit viseli. A hat hipotézis a következő:

1. A koreai reklámok szereplőit nagyobb valószínűséggel ábrázolják a reklámok másokkal történő kapcsolattartás közben, mint az amerikai reklámok.
2. Az amerikai reklámok szereplői nagyobb valószínűséggel jelennek meg munkával kapcsolatos helyzetekben, mint a koreai reklámok szereplői.
3. Amikor a reklámok semleges termékeket hirdetnek, akkor nagyobb valószínűséggel jelennek meg nők a koreai reklámokban, mint az amerikai reklámokban.
4. A koreai reklámokban kisebb lesz a különbség a nemek között a munkahelyen betöltött szerepek tekintetében, mint az amerikai reklámokban.
5. Amikor a nőket munkahelyi szerepben ábrázolják, akkor nagyobb a valószínűsége annak, hogy a nőket magas beosztású vezetőként, vállalkozóként, vagy szakemberként jelenítik meg a koreai reklámokban, mint az amerikai reklámok esetében.
6. Amikor a nőket nem munkahelyi szerepben látjuk a reklámokban, akkor nagyobb a valószínűsége annak, hogy a nőket családi, vagy pihenéssel, kikapcsolódással kapcsolatos szerepben ábrázolják a koreai reklámokban, mint az amerikai reklámok esetében, ahol a nőket inkább dekoratív szerepben láthatjuk⁵.

Az eredmények alapján elmondható, hogy a koreai reklámok női és férfi szereplőit sokkal gyakrabban (47,1%) ábrázolják más emberekkel történő kapcsolattartás közben, mint az amerikai reklámok főszereplőit (30,8%). A női szereplők jelenlétét külön vizsgálva az eltérés még nagyobb volt, a koreai nők esetében, a kapcsolattartás gyakorisága elérte az 50,4%-ot, az amerikai nők esetében pedig csupán 28,2% volt. A kimutatott különbség a két kultúra ábrázolásában statisztikailag szignifikáns volt, tehát az első hipotézis beigazolódott. An és Kim vizsgálata kimutatta, hogy az amerikai reklámokban szereplő nőket és férfiakat gyakrabban (42,2%) mutatják be

⁴ Lásd WILES–WILES–TJERNLUND 1995, 41–47.

⁵ Vö. AN–KIM 2007, 190–194.

munkával kapcsolatos helyzetekben, mint a koreai reklámokban szereplőket (35,6%), azonban a különbség nem volt statisztikailag szignifikáns, így a második hipotézis nem igazolódott be. A semleges termékek reklámozása esetében a koreai reklámok két harmada (64,9%) női főszereplőket vonultatott fel, ezzel szemben az amerikai reklámok kis részében (22,7%) voltak női főszereplők. A két kultúra ábrázolásában kimutatott különbség statisztikailag szignifikáns volt, ezért a harmadik hipotézis beigazolódott. A munkahelyen betöltött szerepek ábrázolása tekintetében a kutatás kimutatta, hogy a koreai reklámok nagy részében (88,5%) a férfiakat ábrázolták munkával kapcsolatos szerepben, a nőket pedig csak kis részben (38,9%). Az amerikai reklámok esetében a munkahelyi szerepek ábrázolásában a nemek közötti különbség csekély volt (10%), ami azt jelenti, hogy az amerikai nőket gyakrabban láthatjuk ilyen szerepben, tehát a negyedik hipotézis nem igazolódott be, mivel annak az ellenkezőjét bizonyították a kapott eredmények. A nők munkahelyi szerepének ábrázolását megvizsgálva az eredmények rávilágítottak arra, hogy több amerikai nő szerepelt magasabb beosztásban, szakemberként vagy professzionális sportolóként a reklámokban, mint koreai nő, akiket a legtöbb esetben nem szakértői szerepben mutattak be, így az ötödik hipotézis nem igazolódott be. A reklámok a koreai nőket sokkal nagyobb százalékban ábrázolták családi, vagy pihenéssel, kikapcsolódással kapcsolatos szerepekben, mint az amerikai reklámok esetében, ahol a nőket inkább dekoratív szerepben láthatjuk, ezért a hatodik hipotézis beigazolódott. Az eredményeket összegezve elmondható, hogy Hofstede feminin/maszkulin kulturális dimenziója segítségével megmagyarázható a nők és férfiak eltérő ábrázolása a reklámokban, különös tekintettel a szereplők ábrázolására a kapcsolattartás témakörében, a főszereplő nemi szerepének meghatározásában, és a nők által betöltött nem dolgozó szerepek ábrázolásában. Az eredmények megerősítik, hogy a hofstede-i dimenziók sikerrel alkalmazhatók marketing- és reklámkutatásokban a nemi szerepekhez kapcsolódó hirdetések elemzésénél, és kimutatható, hogy mi a helyes, illetve helytelen egy bizonyos kultúrában. A nemzetközi piacon áruikat hirdető reklámkampányok szervezői is haszonnal alkalmazhatják az eredményeket⁶.

Neto Felix a nemi szerepek ábrázolását tanulmányozta 253 portugál és 169 brazil tv-reklámban a hofstede-i feminin/maszkulin dimenziók alapján. Portugáliát a feminin, Braziliát pedig a maszkulin jegyek jellemzik. Vizsgálatát három hipotézis alapján végezte, melyek a következők:

1. Mindkét országban a hagyományos nemi szerepek jelennek meg a tv-reklámokban.
2. A portugál tv-reklámokban a nők gyakrabban kapnak főszerepet, mint a brazil reklámokban.
3. A portugál reklámokban kevesebb jelentős különbség lesz a nemi szerepek ábrázolásában, mint a brazil reklámokban.

---

⁶ Lásd AN-KIM 2007, 195–198, 200.

A kutatás a következő eredményeket hozta: a portugál reklámokban a hagyományos nemi szerepek jobban tükröződtek, mint a brazil reklámokban. A portugál reklámokban a férfiak a főszereplők (56,5%), de a brazil reklámokban még jelentősebb (79,1%) a férfiak főszereplése. A portugál reklámokban a férfiakat szakemberként mutatták be, magas pozíciókban, munkával kapcsolatos helyzetekben, ezzel szemben a nők alárendelt szerepet kaptak, a szülő vagy a feleség szerepét töltötték be, otthoni környezetben, és mindig fiatalabbak voltak a férfiaknál. Ezzel szemben a brazil reklámokban a nőket gyakrabban mutatták be szakemberként, mint a férfiakat, továbbá mindkét nemet ugyanolyan gyakran ábrázolták munkával kapcsolatos szerepben és otthoni környezetben is, és nem volt jelentős életkorbeli eltérés a férfiak és nők között. Mivel a második hipotézis beigazolódott, ezért elmondható, hogy ebben a tekintetben a portugál és brazil tv-reklámok visszatükrözik a hofstede-i feminin/maszkulin kulturális dimenziót. Azonban a harmadik hipotézis nem igazolódott be, összegezzük Felix kutatását.

Jörg Matthes, Michael Prieler és Karoline Adam kutatásukban 13 ázsiai, amerikai és európai országban (Ausztria, Brazília, Dél-Korea, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Japán, Kína, Németország, Románia, Spanyolország, Szlovákia, USA) összesen 1755 tv-reklámot vizsgáltak meg a hofstede-i dimenziók figyelembevételével. A vizsgálat során három hipotézist állítottak fel, amelyek a következők voltak:

1. A reklámokban több lesz a férfi főszereplő, mint a nő.
2. A női főszereplők fiatalabbak lesznek a férfi főszereplőknél.
3. A reklámokban több lesz a férfi narrátor, mint a női.

Az eredmények alapján elmondható, hogy az első hipotézis nem igazolódott be, mert összességében a reklámok 50,7%-ában a főszereplő nő volt, Braziliában és Dél-Koreában volt egy kicsit magasabb a férfi főszereplők aránya, de sehol sem volt szignifikáns a férfiúi dominancia. A második hipotézis hét ország (Ausztria, Franciaország, Japán, Németország, Spanyolország, Szlovákia, USA) esetében teljesült, a többi országnál nem tapasztaltak a kutatók szignifikáns eltérést. A harmadik hipotézis beigazolódott, mert szignifikánsan több (62%) férfi narrátor szerepelt a vizsgált reklámokban, mint női (38%) narrátor. Azonban Franciaország kivételt képez ez alól, ahol a női narrátorok nagyobb számban (58%) voltak jelen a reklámokban. Az eredmények arra is rávilágítottak, hogy Japán kivételével minden országban a szépségápolási termékeket, tisztítószereket és piperecikket a női főszereplők reklámozták. A technikával és autókkal kapcsolatos termékeket elsősorban a férfi szereplőkkel hirdették Braziliában, az Egyesült Királyságban, Hollandiában, Németországban és Spanyolországban, a többi ország esetében azonban nem mutatkozott szignifikáns eredmény. A vizsgálat azt is kimutatta, hogy csak Braziliában, Dél-Koreában, Kínában, Hollandiában, Németországban, Romániában és Spanyolországban szerepeltek főként nők otthoni környezetben, a többi ország esetében azonban nem mutattak ki szignifikáns eredményt. A férfi főszereplők munkahelyi környezetben történő ábrázolása csupán az egyesült királyságbeli, a francia, a holland, a japán,

a német, az osztrák reklámok jellemzője, a többi ország esetében ez nem volt szignifikánsan kimutatható. A kutatásból az is kiderült, hogy egyedül a japán kultúrára volt jellemző, hogy a női szereplők magas munkahelyi pozíciót töltöttek be. Összegzőként elmondható, hogy a vizsgálat bizonyította, hogy a nemi sztereotípiák világszerte jelen vannak a tv-reklámokban⁷.

Tatai Erzsébet magyar utcai plakátokat, sajtótermékekben megjelenő hirdetéseket és tv-reklámokat vizsgált meg a magyar nőkép felderítése céljából. Kutatása kimutatta, hogy a magyar reklámok főszereplői: a gondos anya, a gyönyörű szerető és a kitűnő háziasszony. Az eredmények rávilágítottak arra is, hogy a nők csak ritkán jelennek meg önálló, döntésképes felnőttként⁸. A hofstede-i kulturális dimenzió alapján a magyar kultúrát a maskulin jegyek jellemezik, Tatai kutatási eredményei is ezt erősítik meg.

A kutatás célja

A 2016 őszén elvégzett kutatás célja az volt, hogy megtudjuk, milyen mértékben tükröződnek a Hofstede által meghatározott feminin és maskulin jegyek az online elérhető magyar és svéd reklámokban. Azt is érdemes megvizsgálni, hogy tapasztalható-e különbségek a férfiaknak, a nőknek szóló és a semleges termékeket hirdető reklámok esetében.

A jelen kutatás célját tekintve alkalmazott kutatás, mert felhasználja korábbi kutatások eredményeit, eszközeit, módszereit, ugyanakkor az új kutatások révén új ismeretekkel is bővíti azt⁹.

A kutatás módszere

A tanulmány következtetései egy empirikus felmérés részeredményei. A kutatás során figyelembe véve a korábbi vizsgálatokat és a hofstede-i feminin és maskulin jegyek jellemvonásait, hat vizsgálati szempontot alakítottam ki a reklámok elemzésére. Elsőként a reklámok főszereplőit tekintettem át a férfiaknak, a nőknek szóló reklámokban, és a semleges termékek reklámozása esetén. Ezt követően a nőket és férfiakat a másokkal történő kapcsolattartásuk alapján vizsgáltam meg. A harmadik szempont azt tanulmányozta, hogy a nőket a reklámok dekoratív, családi, vagy pihenéssel, kikapcsolódással kapcsolatos szerepben ábrázolják-e. Majd azt kutattam, hogy a nők üzleti, szórakoztató, vagy profi sportoló szerepében jelennek-e meg a reklámokban. Ezután azt vizsgáltam, hogy a férfiakat és nőket milyen gyakran ábrázolják a munkával kapcsolatos helyzetekben. Végezetül azt tanulmányoztam, hogy a reklámokban milyen gyakran mutatkoznak a nők dolgozói szerepben.

Saját eredményeim a szűk mintavétel miatt nem tekinthetők reprezentatívnak, ezért csak tendenciák kimutatására alkalmasak, számszerű következtetések levonását nem teszik lehetővé.

⁷ Összefoglalóan lásd MATTHES–PRIELER–ADAM 2016, 316, valamint 320–323.

⁸ TATAI 2003.

⁹ Vö. FÓRIS 2008, 43.

A kutatási minta

A vizsgált korpusz 60 online elérhető reklámot tartalmazott. A reklámok egyik fele a magyar, a másik fele a svéd nagyközönséget célozta meg. Mindkét ország esetében 10 reklám férfiaknak, 10 reklám nőknek szólt, és 10 reklám semleges termékeket reklámozott. A magyar kultúra a hofstede-i kulturális dimenziók alapján a maskulin kultúrák körébe tartozik 88-as mutatószámával. Ezzel ellentétben a svéd kultúra 5-ös mutatószámával feminin kultúrának számít a hofstede-i dimenziók értelmében, ezért is esett a választásom a svéd kultúrára, hogy a két ellenpólus eltéréseinek ábrázolását megvizsgálhassam az online reklámokban.

Az eredmények bemutatása és elemzése

A magyar és svéd reklámok tanulmányozásának első szempontja alapján elmondható, hogy a magyar reklámok főszereplői leginkább a férfiak (63%), a férfiaknak szóló reklámok esetében teljes mértékben férfiak a szereplők, a nőknek szóló reklámok esetében 80%-ban nők a főszereplők, a semleges termékeket hirdető reklámokban többségében (70%) is férfiak voltak a főszereplők. Tehát megállapítható, hogy az elemzésbe bevont magyar reklámok nagy része megfelel a hofstede-i maskulin kulturális dimenzió jellemvonásainak, amely kategóriába a magyar kultúra tartozik. Ezzel ellentétben a svéd reklámok főszereplői nagy részben (70%) nők, a férfiaknak szóló reklámok közel felében (40%) a nők játsszák a főszerepet, a nőknek szóló reklámok főszereplői teljes mértékben nők, a semleges termékek reklámozása esetében is többségben (70%) női főszereplőkkel találkozhatunk. Ez alapján elmondható, hogy a megvizsgált svéd reklámok nagy része a hofstede-i feminin kultúrák jellemzőit hordozzák magukban, amely kategóriába a svéd kultúra besorolható. A reklámok elemzésének második szempontja a szereplők kapcsolattartásának vizsgálata volt. Az eredmények alapján megállapítható, hogy a magyar reklámokban a nőket kevés esetben (10%) ábrázolták a készítőik másokkal történő kapcsolattartás közben, azonban a férfiakat több esetben (44%) láthatjuk ilyen szerepben. Összesítve az eredményeket elmondható, hogy a magyar reklámok (27%) főszereplőit ritkán láthatjuk másokkal történő kapcsolattartás közben. Ez a jellemvonás a maskulin kultúrák jellegzetessége, tehát a magyar reklámok ebben a tekintetben is tükrözik a hofstede-i kategóriát. Hasonlóan a magyar reklámokhoz, a svéd reklámokban sem gyakori (összesítve: 37%) a szereplők ábrázolása másokkal történő kapcsolattartás közben, habár a magyar reklámoktól eltérően a svéd reklámokban a nőket láthatjuk gyakrabban (47%) ilyen szerepben, a férfiakat pedig ritkábban (27%). Tehát megállapítható, hogy a svéd reklámok is a maskulin kultúrák jellemvonásait hordozzák magukban, ezért ebben az esetben nem felelnek meg a hofstede-i feminin kategóriának. A harmadik elemzési szempont az volt, hogy a nőket dekoratív, családi, vagy pihenéssel, kikapcsolódással kapcsolatos szerepben ábrázolják-e a reklámok. Az eredmények alapján megállapítható, hogy a magyar reklámok döntő többsége (91%) a nőket dekoratív szerepben mutatta be, és csupán kis részben (9%) családi szerepben. Ezek a jellemvonások a maskulin kultúra jellegzetességei közé tartoznak, tehát elmondható, hogy a magyar reklámok ebben a tekintetben megfelelnek a hofstede-i

dimenzió jellemzőinek. Ezzel szemben a svéd reklámok női szereplői csupán a reklámok közel felében (48%) töltötték be dekoratív szerepet, az elemzett reklámok harmadában pihenéssel kapcsolatban, a reklámok kis részében (19%) pedig családi szerepben láthattuk őket. Ez alapján megállapítható, hogy a svéd reklámok egy része a maskulin, egy része pedig a feminin kulturális dimenzió jellegzetességeit tükrözi, így csupán részben igazolódott be a hofstede-i kutatás eredménye. A reklámok vizsgálatának negyedik szempontja az volt, hogy a nők üzleti, szórakoztató, vagy profi sportoló szerepében jelennek-e meg a reklámokban. Az eredmények rávilágítottak arra, hogy a magyar reklámokat nem jellemzi a női szereplők üzleti, szórakoztató, vagy profi sportolói szerepköre, mert csupán egyetlen ilyen reklámot tartalmazott a vizsgált korpusz. Tehát elmondható, hogy a magyar reklámok visszaigazolták a hofstede-i maskulin kategória jellegzetességeit. Ezzel ellentétben a svéd reklámok többségében találkozhattunk üzletasszonyokkal és női profi sportolókkal, így megállapítható, hogy a svéd reklámok visszatükrözték a hofstede-i feminin kultúrák jellemvonásait. Az elemzés ötödik szempontja a férfiak és nők ábrázolása munkával kapcsolatos helyzetekben volt, és az eredmények értelmében elmondható, hogy a magyar és a svéd reklámok ritkán (20%) ábrázolják a férfiakat és nőket munkával kapcsolatos helyzetekben. Ez alapján elmondható, hogy mindkét kultúra a feminin kultúra jellemzőit tükrözi vissza, így a magyar reklámok nem igazolták vissza a hofstede-i maskulin kategória jellemvonásait, de a svéd kultúra reklámbeli ábrázolása igazolja a feminin kultúra jellegzetességeit. A reklámok elemzésének hatodik szempontja az volt, hogy milyen gyakran mutatkoznak a nők dolgozói szerepben, a reklámokban. A kapott eredmények alapján megállapítható, hogy a magyar és a svéd reklámok is ritkán ábrázolják a nőket munkával kapcsolatos helyzetekben, egyetlen ilyen magyar reklámot tartalmazott az elemzett korpusz, és a svéd reklámok 10%-a felelt meg ennek a kritériumnak. Tehát megállapítható, hogy ebben az esetben mindkét kultúra reklámjai a feminin kulturális dimenziók jegyeit tükrözték vissza, így a magyar reklámok nem igazolták vissza a hofstede-i maskulin kultúra jellemzőit, azonban a svéd kultúra visszaigazolta a hofstede-i jellegzetességeket.

Összegzés

A tanulmány célja az volt, hogy bemutassa a nemi szerepek milyen mértékben tükröződnek a reklámokban világszerte. Az elemzés alapjául és elméleti háttéréül korábbi nemzetközi kutatások és Geert Hofstede feminin és maskulin kulturális dimenziója szolgáltak. Az eredmények alapján elmondható, hogy a vizsgált reklámok nagy részben magukban hordozzák az egyes kultúrák értékeit, a feminin, illetve a maskulin jegyeket. Az adatok alapján látható az is, hogy a jellegzetességek nemcsak az egyes nemeknek szóló termékek reklámozása esetén mutatkozik meg, hanem a semleges termékeket hirdető reklámokban is.

BIBLIOGRÁFIA**AN–KIM 2007**

Daechun AN–Sanghoon KIM: Relating Hofstede’s masculinity dimension to gender role portrayals in advertising. A cross-cultural comparison of web advertisements. *International Marketing Review* 24/2. 2007, 181–207.

FÓRIS 2008

FÓRIS Ágota: *Kutatásról nyelvészeknek. Bevezetés a tudományos kutatás módszertanába*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2008.

HOFSTEDE 2001

Geert HOFSTEDE: *Cultures consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations*. Thousand Oaks, Sage Publications, 2001.

MATTHES–PRIELER–ADAM 2016

Jörg MATTHES–Michael PRIELER–Karoline ADAM: Gender-Role Portrayals in Television Advertising Across the Globe. *Sex Roles* 75/7. 2016, 314–327.

NETO 2016

Felix NETO: Gender Role Portrayals in Brazilian and Portuguese Television Advertisements. *Journal of Mass Communication and Journalism* 6/2. 2016.

TATAI 2003

TATAI Erzsébet: Nőkép a reklámban – Gyönyörű szerető, gondos anya, kitűnő háziasszony. *Antenna magazin* IV. negyedév. 2003.

Internet: www.antennamagazin.hu/2004-01/nokep.html (Letöltés: 2016. 10. 08.)

VIRÁNYI 2014

VIRÁNYI Péter: *Több mint reklámtörténelem*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2014.

WILES–WILES–TJERNLUND 1995

Judith A. WILES–Charles R. WILES–Anders TJERNLUND: A comparison of gender role portrayals in magazine advertising. *European Journal of Marketing* 29/11. 1995, 35–49.

MARFA, EISENSTEIN *FŐVONAL* / RÉGI ÉS ÚJ
CÍMŰ FILMJÉNEK FŐHŐSE
GLOSSZA JUDITH MAYNE EGYIK ÁLLÍTÁSÁHOZ

BOGNÁR LÁSZLÓ

Judith Mayne 1989-es kötete¹ óta nem találni sem monográfiát, sem tanulmánykötetet, amely azt vizsgálná, hogy a szovjet némafilmek „hogyan jelenítik meg a nőket?” (4). A kötetet a filmek elbeszélői és látványvilágának szerkezeti összetettsége foglalkoztatja. Mayne a filmtörténeti, filmelméleti kánonból merít, nem törekszik újra- vagy átrajzolni a húszas évek szovjet filmjeinek összképét. Nem vállalkozik teljes körű vizsgálatra. Törekszik tipikus filmeket választani (10, 12). Ám példálózásának „reprezentatív” szándéka (12) nyit utat állításai lehetséges általánosítása előtt.

Eisenstein *Patyomkin páncélos* filmjét Mayne elmarasztalja, amiért az nem tudja kibékíteni vagy áthidalni az eszményi elvontság és az érzéki, kézzel fogható anyagság közti űrt, feszültséget, ráadásul a szembenállást a film úgy rögzíti, hogy az elvontsághoz politizálásban megnyilatkozó férfi, a kézzelfogható valósághoz érzelmeiben megnyilvánuló női szerepkört rendel hozzá (37 sk., 40). A megosztottság állítását a cvikkeres hajóorvos és a cvikkeres tüntető asszony helyzeteinek elemzésével is alátámasztja (41–43). Vakulinczuk ravataláról és búcsúztatásáról adott árnyalt értelmezésével Mayne ugyanakkor rámutat: a női és a férfialak válaszviselkedésének politikai vagy az érzelmi természetét nehéz elhatárolni (38).

A példaválasztás „reprezentatív” volta azt sejteti, hogy Mayne állítása kiterjeszthető. Jelen glossza állítása szerint Mayne megosztottság-tézise nem áll Eisenstein *Fővonal* című filmjére. Feladatvállalása szemszögéből nem róható fel Mayne kötetének, hogy egyetlen utalást nem tesz a *Fővonalra*. Hiába, hogy hivatkozott filmtörténeti forrása érdemben tárgyalja azt.³ A játékfilm narrációjáról írt kötetében, amelyre Mayne hivatkozik, Bordwell csakugyan nem említi a filmet a történelmi materialista elbeszélés filmjei közt.⁴ Vagyis lehet érvelni amellelt, hogy a *Fővonal* nem része „a” filmtörténeti kánonnak (amelyre mint példái forrására Mayne utal).

¹ MAYNE 1989. A továbbiakban a szövegben erre a kötetre hivatkozom.

² A szöveg reflektál Mayne szövegére, és pontosan követi az argumentációját, ezért szükséges, hogy a tanulmány szövegében pontosan megjelenjenek a szövegre való hivatkozások. Ez az idézett vagy hivatkozott rész után közvetlenül zárójelben megadott oldalszámokkal történik.

³ Lásd LEYDA 1967, 256–264.

⁴ BORDWELL 1996, 245.

Bordwell 1993-as Eisenstein-kötetere, amely a *Fővonalat* érdemben tárgyalja, Mayne nem hivatkozik.

A részletes elemzésre választott filmeket Mayne úgy köti össze, hogy mindegyik a nemi dichotómiára (megosztottságra) összpontosítja figyelmét, és ezen belül mindegyik a nő helyzetére világít rá⁵. Ha a *Fővonal* tájékozódását (propagandisztikus feladatát) az agrárkérdésben, a szövetkezetesítésben, a mezőgazdaság iparosításában határozzuk meg, akkor a nőkérdés legfeljebb járulékos témája lehetne a filmnek. Ám ebből még nem következik, hogy elkerülje Mayne értelmezői érdeklődését, vö.: „[...] szeretném hangsúlyozni, hogy a nőkérdés a film számára sokkal nagyobb jelentőségű, mint az a néhány film, amely szűken a nőkérdésre szakosodva foglalkozik a témával” (26).

A *Fővonal* cselekményszövése valójában nem a nemi megosztottságra, az ún. gender dichotómia alaphelyzetére épít. Így a nemi megosztottságtól nem kötött dramaturgiája számára lehetséges úrrá lenni a megosztottságon. Kérdéses, hogy úrrá lehet-e a dramaturgia a nemi megosztottságon akkor, ha a cselekmény alaphelyzetét (a film világát) eleve a megosztottság határozza meg. Mayne filmválasztásának elve nem korlátozza-e eleve vizsgálódásainak lehetséges eredményét. A kérdést megerősíti az is, hogy Mayne a szovjet film montázselvét is a nemi megosztottság mentén határozza meg: az aktivitás és passzivitás, illetve a kettőhöz rendelt férfi és női gender, a nemek kettősségének és megosztottságának erőterében. A nemi dichotómia aligha oldható fel olyan stilisztikai eszközzel, amely maga is a megosztottságra épül.

Mayne gondolatmenete

Mayne kérdése: helyzetbe hozza-e a nőt a '20-as évek szovjet némafilmje⁶. Állítása szerint mivel a szovjet némafilm mind elbeszélésmód, filmstílus, gyártás, mind társadalmi (tehát alkotói és befogadói) környezete tekintetében eltér a hollywoodi filmtől, így ez utóbbi feminista kritikájának tájékozódási pontjai és mércéi nem alkalmazhatók rá. Bordwell kognitivistá értelmezését részesítve előnyben, Mayne kerüli a pszichoanalitikus értelmezéseket, illetve a marxista és pszichoanalitikus elemeket integráló barthes-i megközelítést, hangsúlyozva: a nő pszichikai és társas lényként történő megközelítései közti határok képlékenyek. Vállalkozásának járulékos célját abban látja, hogy kiterjesztheti a feminista filmkritika érvényességi körét a klasszikus hollywoodi film keretein túlra (4–5).

Mayne megközelítése szerint a szovjet némafilmben a nőkérdés összefonódik a narratíva és a filmstílus kérdésével. Ezt arra építi, hogy a montázs a szovjet némafilmben és a korabeli filmelméleti értelmezésekben felforgatta a valóság és annak megjelenítése közti kapcsolatot. BORDWELL 1996, 252-höz kapcsolódva azt állítja,

⁵ MAYNE (1989, 1): “These films are evocative in another way as well; each reflects a major preoccupation with gender and sexual dichotomy. All of these films are, whether in an explicit or in a more implicit, even unconscious way, explorations of woman’s position within socialist culture.”

⁶ MAYNE (1989, 5): “By analyzing the representation of women in Soviet film of the 1920s, I am questioning whether there is a position for women in these films.”

hogy a szovjet filmnarratíva sem nem totalitáriánus, sem nem radikális, ám BORDWELL 1996, 272-től eltérően igenis gyakorinak ítéli a narratíva többértel-műségét. Ez a többértelműség a születőben lévő művészet stílusának, a pártpolitikai tevékenység elevenségének és a társadalmi átalakulásoknak a kölcsönhatásából adódó ellentmondásokból ered. A szovjet némafilm nőalakjait mint fiktív konstrukciókat vizsgálja Mayne a jelenkor női látószögéből, amelyet a feminista szemlélet formált. Elemzése ellentétpárok mentén halad: elvont-konkrét, múlt-jelen, aktív-passzív (alkotó-elfogadó), természet-kultúra, magánélet-társadalom. Azt vizsgálja, milyen viszonyokat, ütközéseket teremt a montázs a szembenálló tagok különbségében, hierarchiájában (8–11).

A szokványos megközelítések a korabeli pártpolitikai és historiográfiai környezet összefüggésére – az iparpolitika, a montázs elveire épülő ideologikus esztétika és az osztályharcban formálódó narratív struktúrák kérdéseire – korlátozva tárgyalják a szovjet némafilmet, ám a nők életében elkövetkezett változásokat ritkán kapcsolják össze a mozival. Holott, mutat rá Mayne, a kortárs feminista politikai diskurzus számos témája a szovjet szocialista kormányzás korai éveiben bukkant fel (13–14).

A szocialista változások nemi dichotómia nézőpontját alkalmazva a nőknek, mint a férfiak szolgálainak, kiszolgáltatottjainak társadalmi és történeti helyzetét a munkások közti vélt egyenlőséggel állítják szembe, filmi megközelítésben a szokványos elbeszélői formák és az eredeti filmes kísérletek közti kapcsolat kérdését vetik fel. A mód, ahogyan a nőkérdést a '20-as évek filmjei bemutatják, Mayne szerint hozzáférést kínál a szovjet mozi fejlődése számára lényeges elbeszélői stratégiák megértéséhez, és megfordítva, az elbeszélői stratégiák határozzák meg a nők megjelenítésének módját a kulturális és a politikai változások összefüggésében. A nőkérdés és az elbeszélés mód kölcsönhatásában tárható fel a mód, ahogyan a nőt a szovjet film ideológiailag és esztétikailag megjeleníti, és így mutatkozik meg, hogy a narratíva kérdései alapvetően érintik a nőkérdést (15).

A kor különféle filmi törekvéseit Eisenstein és Vertov dialektikus film-szemlélete különbségével jellemzi Mayne. Eisenstein a polgári kultúrában rejlő lehetséges forradalmi elemek elsajátítását (átvételét) és kibontakoztatását keresi, Vertov a polgári kultúrától való megszabadulásra törekszik, mivel a polgári és a szocialista kultúra közt áthidalhatatlan szakadékot lát⁷. Mayne állítása szerint az elsajátítás és a megszabadulás közti feszültség különösen illik a nőkérdés filmes megjelenítéseire. Az 1920-as évek szovjet filmjeiben a nők megjelenítései közti különbség aközött van, hogy mennyire támogatja a film a férfiközpontú képzelet kivetítését vagy mennyire ássa alá a férfiközpontú álláspontot. Mayne meglátása szerint minden filmet férfiközpontú elbeszélés jellemez a korban, a nők filmi megjelenítései ugyanakkor kritikai hozzáférést engednek az elsajátítás és a megszabadulás elbeszélői stratégiáihoz (20–21).

A szovjet kultúrpolitika számára az egyén megjelenítése eleve nehézséget okozott: hogyan ismerjenek rá, hová sorolják a politikai fokozatok közül. Noha az egyedi eset bemutatása Lenin szerint inkább a regény, a fikciós narratíva sajátja volt,

⁷ Vö. MAYNE (1998, 19): “dialectics of appropriation”; “dialectics of emancipation”

a filmmel kapcsolatban ez nem adott kellő eligazítást. Lenin elképzelései szerint a film a regény és a brosúra közt helyezkedett el, a forradalmi kezdetek idején a kultúrpolitika a szovjet filmet a fikciós és a történeti ábrázolás keverékeként határozta meg. Mivel társadalmi összefüggésben tekintettek rá, ezért a nyilvánosság felől közelítették meg és a filmi narratívának azt a képességét hangsúlyozták, hogy az képes alakítani a nyilvánosságot⁸.

Mayne állítása szerint nemi dichotómia (megosztottság) jellemzi a szovjet társadalom életét. Bár a nők jelentős mértékben járultak hozzá a bolsevikok győzelméhez, a bolsevik pártvezetésben aránytalanul csekély számban képviseltették magukat. Bár a forradalom a nők számára teljeskörűen biztosította a polgári és politikai jogokat, ám a következő első évtized rácsáfolt a marxista elképzelésre, amely szerint a női emancipáció a magántulajdon eltörlésével és a nők teljes foglalkoztatásával magától elkövetkezik.

A jog betűje (intenciója) és társadalmi hatása elszakadt egymástól. A családjogi törvény hiába békítette össze Kollontaj és Lenin elképzeléseit (előbbi a nukleáris család végleges eltörlése, utóbbi annak megtartása mellett állt), mégsem tudott kedvezni a vidéken élő asszonyoknak. A NEP korlátozott kapitalizmusa idején az elbocsátások 70%-a a nőket érintette. A házassági törvény 1925-ös módosítása hiába célozta az asszonyok védelmét, mégis áldozatként határozta meg őket. Elvált egymástól a jogi szabályozás és a nők megítélése a társadalomban, amely továbbra is szélsőséges ambivalenciát mutatott a női egyenlőséggel szemben.

A feminizmus fogadtatása is felemás volt a forradalom után. A bolsevizmus szeparatizmusként értelmezte. A feminizmus kifejezést nemcsak azért kárhoztatták, mert veszélyeztette az osztály-összetartozás mindenek felett álló elvét, de azért is, mert a forradalom előtti Oroszországban az a jobboldal politikájában jelent meg. A városi és a vidéki élet közti végletes hasadás tudja legitimálni a nőmozgalmat: 1923-ban Sztálin azt írta, hogy a nőmozgalom ösztönözni van hivatva a vidéki asszonyokat a szovjet életben való tevékeny részvételre. (MAYNE 27–29)

Mayne állítása szerint nemi dichotómia jellemzi a montázst, korabeli teoretikus értelmezéseit éppúgy, mint filmbeli megvalósulását. A '20-as évek montázselméleteinek figyelmét szinte kizárólag az aktivitás és a passzivitás ellentéte kötötte le. A montázs lényegi szereplője az aktív (a tevékeny, értelmet alkotó) néző. Passzív (befogadó) nézőnek eszerint nem volt helye a szovjet moziban. (MAYNE 31)

Kulesov elképzelésében a montázs férfias vállalkozás, a mozgókép sodrához is inkább a férfi erőszak jelenetei illenek. Kulesov egyik montázspéldájában női alakot raknak össze, ami nemcsak a montázs hatalmát példázza, hanem azt is, hogy a film lényegéhez a férfi képzete társul. Nem változtat ezen Vertov mozi-szeme sem, amely az „új és tökéletes férfit” hivatott megalkotni. A montázs az uralom eszköze úgy is, mint a film anyaga (egyedi darabjai, képkockái) feletti hatalom. De úgy is, mint – Eisenstein fogalmaz – a legfőbb eszköz a természet valódi, teremtő átformálására⁹.

⁸ Vö. MAYNE könyvében a 24–26. oldalakkal.

⁹ Vö. MAYNE 199, 32–33.

Az aktivitás és a passzivitás ellentétének Mayne elemzésében hallgatólagos vonzata a férfi és nő szembeállítás, amely azonban már közvetlenül témája a feminista elméleteknek.

Hiába, hogy a szovjet filmesek montázsról szóló írásai alig tesznek említést a konkrét, hús-vér nőkről, ez nem fedi el a nemi dichotómia mindent átható és elkerülhetetlen jelenlétét elméleteikben. Mint Mayne megfogalmazza: „Ez a dichotómia minden ízében jellemző a rendszerre, amelynek figyelmét – még akkor is, ha (vagy különösen akkor, ha) nem is tudatos módon – a gender különbségek kötik le.” Az aktivitás és passzivitás, a technológia és természet ellentétei révén a montázs, mint az uralom eszköze nyer meghatározást. A montázs dialektikus (kölsönhatásban megnyilvánuló) természete elsikkad: legfeljebb a film és elemi filmkockái, valamint a film és néző közötti kapcsolatok vonatkozásában fogalmazódik meg. Ám a filmkészítő és a filmi anyag kapcsolatában az alany és a tárgy közti határok rögzítettek, a ráhatás semmiképp nem kölcsönös¹⁰.

Túl a montázs elméleti értelmezéseiben megmutatott ellentétességen, kettősségen a nemi dichotómia – szól Mayne állítása – magukon a filmekben (a montázs megvalósulásában) eme ellentétek a gender-különbség határozott alakját öltik magukra. Ezt a *Patyomkin páncélos* elemzésével támasztja alá.

Hiába jelenti ki Eisenstein, állítja Mayne, hogy a *Patyomkin páncélos* szerkezetében „szerves egész”, és hogy ötrészes tragédia mintájára tagolódik, az Odesszalépcső-jelenetnek és a film többi részének, különösen a befejezésének az egymáshoz kapcsolódása korántsem olyan szerves, mint azt a rendező állítja. A zavar forrása a nőalakok aránytalan dramaturgiai szerepe a filmben, továbbá a nőalakok és a tömegek többértelmű kapcsolata¹¹.

A lépcső-jelenet éppúgy a totálok és a premier plánok váltakozására épül, mint korábban az összecsapás a hajófedélzeten. Csakhogy a lépcső-jelenetben a menekülni igyekvő nép totálképei kaotikus mozgást mutatnak, a premier plánok pedig szuperközelibbek, az arcok elszigeteltebbek. Mayne leírásában a lépcső-jelenet a montázs szerkezetben a szembeállítást a végletekig feszíti.

Az egyneműsítés elvét (amely korábban, a hajón a matrózok, a férfiak megjelenítését jellemezte) szintén végletesen alkalmazza a lépcső-jelenet: ebben a katonákat úgy látni, mint a lépcsőn egy ütemre lefelé menetelő lábak sorát, majd mint az áldozatokra vetülő arctalan árnyékok tömbjét (36).

Ennél is kirívóbb szerkesztést mutatnak Mayne olvasatában a lépcső-jelenet záró képei: egy babakocsi, amely azután, hogy lelőtték a fiatal anyát, elhagyatottan gurul a lépcsőn lefelé, egy rémülten sikító diák, egy vad tekintetű kozák, aki kardját suhogtatja, egy idősebb asszony cvikkerrel, szeme kiszúrva, alighanem a kozák tette. Ez az egyetlen alkalom, állapítja meg Mayne, hogy premier plánban látunk támadó katonát. A kivételes szerkesztést legitimálja azonban az, hogy a katona és az idősebb asszony képeinek egymás mellé helyezése a kegyetlenség és a gyötrelem szembeötlő összekapcsolását szolgálja, miközben a fiatal férfi tehetetlenül figyeli mindezt (36–37).

¹⁰ Vö. MAYNE 1998, 33–34.

¹¹ Vö. MAYNE 1998, 36–37.

A montázs többféle dramaturgiai szerepet is betölt: „felfed”, „lemeztelenít”, „bevonja a nézőt az épp történőben lévő eseménybe”. Képes továbbá, Mayne értelmezésében, legitimálni (metaforaként kínálni) az olyan váltásokat, mint a kő-oroszlánok egymásutánja, amely az orosz nép hangoltságának változását mutatja.

A film utolsó szakaszában azonban arra szolgál a montázs, világít rá Mayne, hogy elsimítsa (“naturalize”) a repedést a hajók találkozásának eszményi elvontsága és a lépcső-jelenet konkrét világa között. Mintha a lépcső-jelenet, a maga kaotikus mozgásaival és a hús-vér női testek túlradó felvonultatásával a *Patyomkin páncélos* sötét világa volna, amelyből a film az elvontság, az egyneműség és a forradalmi testvériség ragyogásába emelkednék, abba a világba, amelyet ismét kizárólag férfiak népesítenek be.

A *Patyomkin páncélos* tehát, összegzi példáját Mayne, az elvont és konkrét, a filmben férfiként és nőként meghatározott minőségeknek a meg nem valósított és meg nem valósítható kibékítése.

Hasonló megosztottság lehetőségét érzékeli Mayne Vakulinczuk ravatalánál. A sokaságbeli férfiak fokozódó haragját az elvontság magas fokán mutatja be Eisenstein: ökölbe szorított kezek különféle premier plánjaival, ám egyiket sem rendeli hozzá a film valamely konkrétan megjelenő férfihoz. A sokaságbeli nők válaszviselkedése is a harag, de, hangsúlyozza Mayne, az elvontságnak nem ugyanezen a fokán. Elemzésében a jelenet bár arra az olvasatra hív, hogy a Vakulinczuk halálára adott válasz férfi és női módjai között ellentét feszül, a férfiak „politizáló módon”, a nők ezzel szemben „érzelmekkel” válaszolnak, ám a képeken megjelenő különbségek nem magától értetődőek: mivel a nő továbbra is beszél és továbbra is hatással van a sokaságra, így nehéz megállapítani, hol ér véget az érzelmi válasz és hol kezdődik a politikai. A nők megjelenítését mindazonáltal, hangsúlyozza Mayne, elkülöníti a mód, ahogyan testük nemcsak a gyászra, a haragra és a gyalázatra utal, hanem a húsrá, a kézzelfoghatóra is, magának a testnek, az anyagnak a tartományára. Az igazi elvontság, amely Eisenstein montázs-elképzelésének lényege, csak a férfitestből lép elő, úgy, mint az ökölbe szorult kezek sorozatának formája (38).

Milyen társadalmi kérdéseket firtat, milyen megrendelői instrukciókhoz, párt-irányelvekhez igazodik a film¹²?

A XIV. pártkongresszushoz és az I. ötéves tervhez, amely a parasztság önkéntes szövetkezetekbe tömörülését szorgalmazta. (Ld. pl. a *Fővonal* elején a kettéfűrészelt ház jelképezi a tudatlanság és a széttagoltság állapotát, a parasztság tovább tarthatatlan, túrheteren helyzetét.)

Gorkij arra buzdította az írókat, hogy „kisembereket” válasszanak hőseiknek, akik nagy dolgokat hajtanak végre, és akikkel a néző azonosulni tud. (Ld. pl. a film a „hősi realizmus” változataként a mindennapi emberek teljesítményét méltatja, egy átlagos parasztlány erőfeszítéseit mutatja be, hogy felemelkedésük érdekében összefogjon a környezetében élőkkel.)

Az 1928-as pártkonferencia filmről szóló határozatához, amely szerint a filmnek „milliók számára érthetőnek” kell lennie. (Ld. pl. Eisenstein bejelentette, hogy

¹² A *Fővonal/Régi és új* értelmezésében BORDWELL 2005 elemzésére támaszkodik az írás.

„milliók számára érthető kísérletbe fog”) Ennek szellemében stilisztikai újításai kevésbé belterjesek és nem diegetikus vágásai érthetőbbek, mint voltak az *Októberben*¹³.

A *Fővonal* gyártása a forradalom tizedik évfordulójának ünnepe miatt megszakadt, az *Október* gyártása előtt kezdődött, és annak bemutatása után folytatódott, a *Fővonal*, illetve a *Régi és új* mondhatni keretezte az *Októbert*. Innen van a film elnevezésének kettőssége is, a *Fővonalként* gyártani kezdett film, mint *Régi és új* folytatódott és készült el, elemzésében Bordwell ez utóbbi címen utal rá.

Bordwell sehol nem említi, hogy a *Régi és új* nőpolitikai kérdéseket tenne témájává.

Hol helyezkedik el a *Régi és új* a pártpolitika erőterében? 1929 őszén kezdetét vette az erőltetett, erőszakos kisajátítás és szövetkezetesítés. Az agrárpolitikában éleződtek a belső pártharcok. A film dramaturgiai úrjeit, bizonytalanságait, eldöntetlenségeit, stilisztikai választásait Bordwell összekapcsolja az agrárpolitika eldöntetlenségeivel. (Ld. pl. a komikus stilizáció teret enged a többértelműségeknek és megengedi, hogy a film ne firtassa a folyamatban lévő napi ügyeket.)

Homályban marad például, hogyan dolgozik Marfa szövetkezete. A közös tevékenység mellett, úgy fest, minden tagnak van kisebb saját földje és háza. Továbbá a film elején úgy fest, elosztási szövetkezetet hoznak létre, később a közös istálló, a közös szántás azt sugallja, a termelési szövetkezeti formát választotta a falu. Mind Lenin, mind Sztálin elképzelésében az elosztási szövetkezet megelőzi és előkészíti a termelési szövetkezetet. A film azonban homályban hagyja, hogyan történt az átállás.

A filmben a kulákokat nem fosztják meg földjeiktől, Fomka elpusztítása (amelyet ők követtek el) nemcsak büntetlen, de felderítetlen is marad. Bordwell ezt azzal magyarázza, hogy még nem szilárdult meg a párt álláspontja a kulákokkal kapcsolatban¹⁴.

A film mottójára támaszkodva, a *Régi és új* értelmezhető a kényszerkollektivizálás bírálataként. (Ebben Leninhez kapcsolódott, aki hangsúlyozta a meggyőzést és a parasztság időigényes átnevelését.) Ezt támasztja alá, hogy Marfa szegény paraszt (van saját földdarabja, de nincs lova), Vászka agrárproletár, akinek semmi földje. Marfa súlyosabb összeütközése nem a kulákokkal, hanem a lecsúszó középparasztokkal van. (Ld. pl. amikor a tagok a szövetkezet pénzét meg akarják szerezni.) Lenin előre jelezte ezt a konfliktust, Sztálin pedig követte Lenint abban, hogy a meggyőzéssel és az önkéntességgel meg kell nyerni a szocializmusnak a középparasztságot. Bár az 1929-es gyakorlat elkanyarodott ettől, Eisenstein filmje a hivatalos állásfoglalást képviselte.

A hatalmas tejjgazdaság ábrázolása ugyanakkor összhangban áll a radikális politikai iránnyal, amely a kolhozoknál jóval nagyobb központosított és szakosodott állami gazdaságokat akart létrehozni.

A *Régi és új* elkötelezettsége, Bordwell állítása szerint, szándékosan meghatározatlan: mind Lenin, mind Sztálin elképzelésének megfeleltethető¹⁵.

Milyen stilisztikai változások jellemzik a *Régi és új* alkotást Eisenstein korábbi filmjeihez képest?

¹³ Vö. BORDWELL 2005, 96, 101.

¹⁴ Vö. BORDWELL 2005, 106–107.

¹⁵ Vö. BORDWELL 2005, 106–107.

Az *Október* stilisztikai fogásait közérthetőbb, népszerűbb módon alkalmazza. (Ld. pl. a porcelánmalacra vágott mészárszék komikus hatását, továbbá hatásosabbak a ritmikai montázsok, pl. a körmenet, a rögtönzött aratóverseny jeleneteiben.)

1928-as megjegyzésében úgy érzi, a montázs elvesztette frissességét, ezért Eisenstein új elvet vezet be a *Régi és új*ban, a „felhang” vagy „harmonikus” montázsét, amely a vágást a másodlagos képi vagy érzéki minőségekre építi. (Ld. pl. körmenet jelenetében a hőség, a szomjúság, az önkívület bevágásai.)

Gyengülnek a jelenethatárok. (Ld. pl. Marfa eljön a kulákoktól és megy az úton, közben alig érzékelhetően tavaszról nyárra váltott az évszak, ám ez alig érzékelhető, késve, visszatekintve ébredünk rá; épp így a zord tekintetű paraszt közelije, amely a körmenet felől közelítve jelezheti azt, hogy a férfi elutasítja a pap imáját az esőért, ám a fölözőgép jelenetébe érkezve a géppel szembeni bizalmatlanságként nyer értelmet.)

A párhuzamos vágásokkal valótlán („impossible”) időt alkot Eisenstein, amelyet szélsőséges kísérletként jellemez Bordwell. (Ld. pl. abban a jelenetben, amikor Marfa dühében öklével üti az eke szarvát, bevágja Marfa szónoklatának képeit, amikor szenvedélyesen üti a szónoki emelvény korlátját.) Épp így a jelenetbe, amikor a hivatalnok a levelet készíti, bevágja a képet, amelyen Marfa már azt olvassa.

„Filmkockán belüli montáznak” nevezi egy másik újítását Eisenstein, amely a 28 mm-es lencséhez kötődik. Ez növeli a kép mélységérzetét és túlzóan felnagyítja a kép előterét, így a látvány elvontabb, feszültebb lesz. (Ld. pl. a kulák udvarán a sovány testű Marfa egy kockán jelenik meg a hízott jószágokkal.) Korábban a *Sztrájk* csak egymás után vágott vagy egymásba úsztatott képekkel tudta megjeleníteni az ember-állat viszonyát¹⁶.

Milyen narratív változások jellemzik a *Régi és új* filmet Eisenstein korábbi alkotásaihoz képest? A komikus hang és a főhősközpontú cselekmény.

A *Patyomkin páncéloshoz* és az *Októberhez* képest a *Régi és új* szórakoztató film. Ld. pl. a hájas és tompult kulákok bemutatása, akiket a film azonosít a hízott bikával, a megjelenítésnek tehát nemcsak a színészi játék az eszköze, hanem a mélységesség játéka is, mikor látjuk a meritőkanál belesüllyedését a kvasszal teli korsóba. Hasonló szatirikus eszközökkel mutatja be a film a hivatalnokok hanyagságát is, hisz van, aki Lenin porcelán mellszobrán törli le tollát.

A film oldott humorának forrását Bordwell az újító stilizációban mutatja meg. Ld. pl. a traktor beszerzését ellenző paraszt öklének erejére hivatkozik, a lencse torzítása leplezi kivagyiságát. Továbbá a traktoros úgy javítja meg a gépet, mintha meghágná. Fomka nászát mint a komikum tetőfokát elemzi Bordwell, értelmezésében a jelenet vulgarizálja az Eisenstein korábbi filmjeiben bevezetett intellektuális vágást (ld. a párosodása pillanatában bevágott képei a felrobbanó dinamitnak, majd a habzó tej, az örvénylő tejszín, s végül a borjúk képei az istállóban). (BORDWELL 100. sk)

A *Régi és új* kölcsönöz a komikum hollywoodi kliséiből. (Ld. pl. a westernfilmek mintáiból, amikor a gazdag parasztnak lovon mennek megnézni a traktorokat.) A film zárata Chaplin *A párizsi nő* filmjét juttatja eszünkbe, igaz, Eisensteinnél a városi traktoros és Marfa egymásra ismernek.

¹⁶ Vö. BORDWELL 2005, 97.

A *Régi és új* – ellentétben a *Patyomkin páncélossal* és az *Októberrel* – az egyén helyzetének a vázlatával kezdődik. A második jelenet Marfát, a főhőst, mint „egyét a sok közül” mutatja be, aki így egyszerre egyénített és tipikus.

A főhős szerepeltetése, Marfa középpontba állítása átalakítja a cselekményvezetést: szemben a *Patyomkin páncélos* koncentrikusan táguló távlatú jeleneteivel, a *Régi és új* sugaras és egyenes vonalú szerkesztésű, Marfa szövetkezetesítésért folytatott harca köré szerveződik. Ld. miközben a fölözógép, majd a tenyészbika, végül a traktor megszerzésén igyekszik, minden állomásnál akadályokba ütközik Marfa: a kulákok, a középparasztok, a hivatalnokok ellenállásába. Marfa diadalútját hátráltató viselkedésmódok környezik: a tulajdon felszabdalása (ház kettévágása), a körmenet vallási fanatizmusa, a kulákok közönye és rosszindulata, a középparasztság gyanakvása a technológiával szemben és kapzsisága, az intézményrendszer (a hivatal) túlkapásai. A régi és az új szembeállítását Marfa helyzetét ábrázoló párhuzamos jelenetek sora mutatja be. A különbségeket a film végső szembeállításai összegzik: a Marfa és a traktoros kettősét megszakító képsor, amely Marfának a film korábbi jeleneteiben látott arcait pörgeti végig, a parcellák kerítéseit ledöntő traktorok képe a földek elaprózását mutató kerítések képeivel, a földet csigavonalban szántó traktorok láncja a földet magányosan, verítékkal felszántani igyekvő, hiábavalóan fáradozó paraszttal alkot ellentétpárt.

Marfa köztes, kiegyensúlyozó, áthidaló szerepet tölt be. Alakja a kifigurázott el-lenségek és a viszonylag közömbös tömeg szélsőségei között áll, sem nem groteszk, sem nem jelentéktelen. Bordwell összehasonlításában, mint hős, Marfa életszerűbb, mint az *Október* Leninje, gazdagabban kidolgozott, mint a *Patyomkin páncélos* személytelen agitátora, Vakulinczuk. Marfában összekapcsolódik az érzelmi és az intellektuális viselkedés. Forradalmi hevületéből táplálkozik a film dramaturgiája, a nézőre tett lelkesítő, propagandisztikus hatás, sőt – fűzi hozzá Bordwell – az intellektuális montázs is erre épül.

A *Régi és új* újdonsága, hogy a montázsban összefonódik az érzelmi és intellektuális hatás. Mielőtt valamely irányzatos véleményformálás irányába elmozdulna, azzal kezdődik a *Régi és új*, mutat rá Bordwell, hogy felkorbácsolja a néző érzelmeit, megteremti az egész film érzelmi forrását. Gondoljunk például az első jelenet „intellektuális montázsára”, ami az elbocsátott és esztelenül kettéfűrészelt kunyhó darabjait cipelő család szenvedélyéből ered, a kettéfűrészelés társadalmi következményeit azután taglalja majd a film, hogy a család nyomorát bemutatta. Továbbá jusson eszünkbe a kép, amelyen Marfa indulatosan az öklével üti az eke szarvát, Eisenstein rávágja a másik képet, amelyen Marfa összefogásra szólítja a parasztokat.

Bordwell további példája az összefonódásra a fölözógép üzembe helyezésének jelenete: míg a parasztok gyanakodva méregetik a frissen beszerzett fölözógépet, Marfa tejet önt bele, az agronómus és Vaszka, az ifjú agrárproletár kitartóan kurb-lizzák, majd hirtelen Eisenstein egymásra vágja a kétkedő arcokat és a gép forgórészeit, néhány pillanatra, amikor nem látni senkit, aki hajtaná, önálló életre kel a gép. Megcsillan rajta a fény, kifolyócsöve elfordul, csepegni kezd a tejszín. A parasztok mosolyra fakadnak. A film egyszer csak váltogatni kezdi a diegetikus és nem diegetikus képeket. Fekete háttér előtt tejszínugarak lövellnek fel, ezek képeit

parasztok felvidult arcai szakítják meg, amelyeken mintha a habosan csorgó tejszín csillámlása tükröződnék. Marfa a gép elé térdel, fürdik a tejszínben, majd tejszínzuhatag tölti ki a képet. A dramaturgiai tetőpontot megfejeleli az elvi tetőpont: a sugarak közé számok képeit vágják, amelyek a szövetezet gyarapodásáról tudósítanak. Ha a jelenet meghatározó alaphangja a fölözögép gyakorlati fontossága, akkor felhangja a termelékenység. A hatás erősödése a főhős érzelmi válaszain keresztül támogatja az elvi oldalt.

Bordwell kiemeli ugyanakkor, hogy nem előzmény nélküli ez a törekvés: a *Régi és új* illeszkedik abba az Eisensteini sorba, amelyet a *Sztrájk* vágóhíd-, a Patyomkin páncélos lépcső- és az *Október* híd-felvonás jelenete alkot.

Mayne megosztottságot állító (ld. érzelmi és intellektuális, női és férfi viselkedés) gender látószögéből nézve: a *Régi és új* talált utat a montázsbeli megosztottság feloldására. Bordwell elemzése több olyan ellentétre is kitér, amelyeket a film áthidal vagy törekszik tompítani.

A város és vidék ellentétere a film jelképes áthidaló megoldást ad. A gyári munkások segédkeznek a szövetezeti gazdaság felépítésében, Marfa segítője a városi hivatalban szintén gyári munkás, a városi traktorista letelepedik a faluban. Marfa és a traktoros ölekezésében a vidéki élet modernné válik, és a város vidéki arcot ölt.

Az ipari technológia és a mezőgazdasági termelékenység ellentétét párhuzamos vágásokkal oldja fel, amikor a kezdetben látott, parcellákat elválasztó kerítéseket a film végén a traktorok ledöntik.

A technológiát úgy mutatja be, mint amely összhangban áll a néphagyománnyal, igaz, a spirituális vallással szembeállítja. Jó példa erre, hogy Marfa álmában (az óriási bika, a tej-óceán, a malac-raj) a többértelmű ugrás technikája oldja a folklorisztikus képzelet és a kommunista technológia közti szembeállítást.

Bordwell elemzése szerint Eisenstein a forradalmi elragadtatásban, az extázisban (legyen az szellemi, vagy szexuális) találja meg azt a mozgatót, amely minden határt ledönt, azt az állapotot, amely az észlelő és az észlelt, a szubjektum és az objektum közti űrt kitölti. A *Régi és új*ban a kommunizmus valamiképp a szentáldozáshoz közelít. Eisenstein a felmagasztosuláshoz hasonló érzést törekszik ébreszteni a nézőben. Bordwell összegzésében¹⁷ Eisenstein utolsó némafilmje a hősi realizmus olyan elképzelését mutatja, amely bizonyos pillanatokban, a maga sajátos módján, a bolsevizmust, mint világi vallást ismeri el.

A Fővonal / Régi és új értelmezése feminista – gender szemszögből

Marfát nem kivételként mutatja be a *Régi és új*, útja olyan, amelyre bárki parasztlány rátérhet, illetve amelyen járhat. Figyelemre méltó, hogy nem élvez kedvezményezett életkörülményeket a cselekmény egyetlen állomásán vagy szakaszán sem. Céljait a környezetével, társaival azonos helyzetben élve fogalmazza meg, tűzi ki. Azokat nem a helyi és a központi pártvezetők és agrárszakemberek sugalmazzák számára. A vezetők és a szakemberek Marfa céljait csupán megtoldják (a célok léptékét

¹⁷ BORDWELL 2005, 107–108.

fokozzák, cselekvési tervekké fogalmazzák át, infrastruktúrát kínálnak hozzá, stb). Marfa szervesen (együtt szenvedő és együtt örvendező módon) illeszkedik a falu közösségébe: együtt szenved a szegényparasztokkal a természeti csapásokat, a szántás kínjait, együtt ünnepli Fomka (a tenyészbika) nászát, együtt ácsolja a szövetkezet épületeit, együtt élvez a gépesítéssel felszabadult szabadidőt és szórakozási lehetőséget a többi falubelivel (a falura telepedett traktorista a szénásszekéren egy másik falubeli lánnyal együtt heverészik), együtt szenved el Fomka halálát a szövetkezet többi tagjával.

A *Régi és új* dramatikus szerepkínálatában nem billennek meg az arányok. Egyaránt látunk nőket és férfiakat a kulákok közt (akik megtagadják Marfától a segítséget a szántáshoz), a hivatalnokok körében (akik akadályozzák a hitelfelvételt és a traktor megvásárlását), a Fomka (a tenyészbika) meggyilkolására szövetkezett csoportban, a körmenet résztvevői közt, a Marfára rátámadó parasztok közt (akik a szövetkezet közös pénzt eltulajdonítják), de éppígy az iparosított állami tehenészet dolgozói közt, a gyári munkások közt (akik a szövetkezet épületeit jönnek segíteni építeni), a fölözögéptől elragadtatott parasztok közt.

Marfát a film helyzetbe hozza, amennyiben nem bábja, nem kiszolgálója a pártvezetőségnek vagy a szakirányításnak. Távolatokban gondolkodik: megvalósítható célokat állít (noha a filmben nem látni olyan helyzetet, amely azt mutatná, hogy mire jutna Marfa a vezetőség segítsége nélkül, ugyanakkor képes céljai mellé falubelieket állítani, például Vászka már a párt támogatása előtt elkötelezi magát Marfa terve mellett, hogy fogjanak össze a szegényparasztok). Álmai, elképzelései vannak a jövőről. A film hangsúlyozza, hogy ezek nem elrugaszkodott ábrándok (pl. az iparosított állami tehenészet, vagy a korszerűsített – azaz tömegtermelésre képes – sertés-vágóhid bemutatásával, ahol pedig a gyakorlattól elrugaszkodott jelenetet mutat, mint a spirál alak egymáshoz kapcsolódó, földet szántó traktorok képe, ott nyilvánvalóvá teszi a film a stilizációt).

Nem ragad meg a pusztán érzelmi válaszoknál: a szenvedély, az indulat sokkal inkább hitelessé teszi érintettségét a különféle nehézségekben, amelyekre mindig ésszerű megoldásokat javasol, amelyek mellett érvelni is képes. Bátran kiáll a nyilvánosság elé, elképzeléseit saját maga képviseli, nem elégszik meg tervek pusztá szövegetésével. Érvel a falujabeliek számára (akiknek többsége kétséggel fogadja ugyan, de nem utasítják el eleve Marfa elképzeléseit). Érvei meggyőzik a párt és a szakmai vezetést (akik egyszer sem mondanak vagy tesznek Marfa ellen). Marfa meggyőző érvei ellen lehet érvelni azzal, hogy a film propagandafeladatokra vállalkozik, vagyis hogy a meggyőzés ideológiai és nem dramaturgiai elvektől vezetettve lesz sikeres. Az ellenvetés azonban egyrészt tompítható azzal, hogy ez a történelmi materialista narratívának általában véve sajátja. Másrészt feminista látószögből tekintve nem lényegbe vágó (hiszen a hangsúly azon van, hogy épp női szereplő lesz sikeres a józan meggyőzésben, holott lehetne férfi szereplő is, aki eredményt ér el, sőt a nők mozgásterét korlátozó szemlélet épp abban mutatkozhatnék meg, hogy ezt a szerepet férfira osztja).

Mi szükség van egyáltalán szenvedélyre, indulatokra? Miért nem elég a racionális tervezés és megvalósítás magában? A film ideológiai feladata, hogy az agrárium

iparosítását és kollektivizálását úgy mutassa be, mint a parasztság oldaláról megfogalmazódó igényt, és nem, mint a felső hatalomtól a parasztságra kényszerített változtatást. A dramaturgiai ösztönzőket ennek kellett alárendelni. Az állapotok elviselhetetlensége és tarthatatlansága aligha tenné hitelessé, hogy a benne élő parasztság távolságtartó józansággal viszonyulna saját helyzetéhez. Annál inkább hitelessé teszi a körülmények keltette indulatot és szenvedélyt. Az indulatok és a szenvedély választéka itt nem az ésszerű tervezés, hanem az elfásultság, az erőtlenség, a beletörődés, amely csupán tartósítani tudja a fennállót. A kettéfűrészelt házból a részét kivévő és azzal távozó család összetört, tompult viselkedése, a testi erejüket kizsákmányoló és felélő szántóvetők megtörtsége, tehetetlen belenyugvása az, ami Marfa indulatos kitörésének hátterét, környezetét adja. Ebben az összefüggésben az érzelmetörés már magában is jelentős lelki érettségre, fejlettségre vall. Az érzelembeállítás az intellektussal nem írható le a fejletlen/elmaradott és az érett/előremutató ellentétével. Ha Marfa csupán érzelmi válaszokat mutatna, már azért sem volna feminista szemszögből elmarasztalható a film.

Marfa érzelmi megnyilvánulásait nem szigeteli el a film, azoknak intellektuális és gyakorlati folytatása van. Marfa jövőképe intellektuálisan kifejthető, összefoglalható, indulataiból teljesíthető gyakorlati feladatok születnek, amelyeknek nemcsak a megvalósultságát mutatja meg a *Régi és új*, de azt is, milyen távolabbi fejlődés nőhet ki az eredményekből. Marfa személyesen is kiveszi részét a feladatok megvalósításából (így a fölözögép működtetésében, a szövetkezet saját, közös vagyonának a gyűjtésében és védelmében, a szövetkezet épületeinek az építésében, a tenyészbika kiválasztásában – ő utazik el az állami tehenészetbe – a traktorvásárláshoz szükséges hitel és engedélyezések megszerzésében, a traktor megjavításában).

Arra, hogy a feladatok a közösség javát szolgálják, két módon is rámutat a film. Egyrészt a gyarapodás megértésével, amelyhez nemcsak az intellektuális vágások, inzertek, fokozások járulnak hozzá, hanem a szövetkezeti tagok megszépülése. Utóbbira példa maga Marfa, akinek a változások során látható arcait zárójelenetében a film visszatekintő módon felidézi: az elgyötört testű, koravén lányból végül vonzó ifjú nő lesz. A film tehát nemcsak a néző intellektusára, forradalmi elkötelezettségére, mozgósíthatóságára kíván hatni, hanem szép- és gyönyörérzetére is. Másrészt azzal érzékelteti a változások társadalmi hasznosságát, hogy megmutatja a falubeliek örömét, elragadtatását (pl. a fölözögép és a traktor beüzemelésének, Fomka nászának a jeleneteiben).

Az érzelmi megnyilvánulások tehát nemcsak a cselekvési lánc elején jelennek meg mintegy hatóokokként, hanem annak végén is mintegy célokként. Az érzelmi megnyilvánulások jelentőségét nem fokozza le a *Régi és új*, ahogyan a korábbi Eisenstein-filmek sem (pl. a *Patyomkin páncélos* végén a hajók összefogása a matrózok felszabadult örömnepébe torkollik). Az öröm ábrázolásában műfaji mintákat, kliséket alkalmaz a film: a thrillerekét a szövetkezeti vagyon megőrzéséért folytatott konfliktusban, a fantasztikus filmekét az állami tehenészet bemutatásában, a hollywoodi komédiáét a traktor javításában, a western-filmekét a traktor felvonulás fogadtatásában.

Marfa konfliktushelyzetekben racionálisan, józanul viselkedik: nemcsak az érvelés módján. A fölözőgép üzembe helyezése példamutatás a többi paraszt számára, hogyan lehet fogadni a technikát, ugyanakkor a siker hatására a példamutatás átcsap elragadtatásba. Pszicho-realista mércével közelítve a jelenethez, az eksztatikus állapot jelezheti azt a belső feszültséget, amelyet Marfa érezhet a gép beindítása perceiben és egyúttal Marfa önuralmát is (a józan, megfontolt viselkedésére gondolunk, miközben beönti a tejet a gépbe, figyelmét, amikor a két férfi mozgásba hozza a fogaskerekeket). Éppígy nem veszíti el önuralmát akkor sem, amikor a szövetkezet közös vagyont kívánják a tagok szétszítani egymás közt.

Fomka elpusztulásának hírére Marfa összeomlik. A helyzet megoldása eltér a többi nehézség filmbeli megoldásaitól: senki nem kezd oknyomozásba (Marfa sem kezdeményezi azt). A *Fővonal* a taurus ex machina dramaturgiai megoldását választja, egy bikaborjú lép elő Marfa kunyhója mögül és kezdi vigasztalni a lányt. Bordwell magyarázata szerint a párt kulákokkal kapcsolatos irányelveinek és cselekvésprogramjainak eldöntetlensége miatt nem bontja ki a gyilkosság témáját a film. Fomka elpusztításának részleteit csak a néző ismeri meg, a szereplők nem (érvényesül a bordwelli mindentudó narratíva, amely a történeti materialista elbeszélésmodornak sajátja). Marfa visszatérése régi, düledező kunyhójához, a szétesőben lévő kertkapu képe a visszaesést, a szövetkezet ellehetetlenülését, Marfa korábbi munkájának hiábavalóságát vetíti a néző elé, mintegy kivetítve azt, amit Marfa átél. A semmiből felbukkanó bikaborjú ugyanakkor szervesen illik a film világába (jóval Fomka násza után vagyunk, a hágatás aligha volt eredménytelen). A hollywoodi happy end dramaturgiai és stilisztikai kliséit kölcsönzi a jelenethez.

A *Régi és új* nem fosztja meg Marfát intim magánéletétől. Ám dramaturgiája arra világít rá, hogy az intim magánélet nem magától értetődő, nem feltétel nélkül való. A munka- és a közösségi (a gazdasági és a társadalmi) viszonyok rendeződésével teremődik meg a lehetőség a szerelemre, a hiteles párkapcsolatra. A kulák pár, akik nem adnak kölcsön lovat Marfának, rendezett kapcsolatban él, ám kapcsolatuk nem szolgálja a közösség javát, a stilisztikai eszköztár hiteltelennek mutatja házasságukat, mint amely megreked az állati létezés fokán. Az érzékiség először a vallási elragadtatás módján jelenik meg (először hiteltelen módon) a körmenet részvevőiben, majd hitelesen az üzemelő fölözőgép láttán. Később, Fomka nászán a testi vonzalom módján, ám komikus, szatirikus távolításban. A különféle intellektuális montázsokkal megjelenített termékenység (avagy társadalmi gyarapodás) nem kapcsolódik össze érzékiséggel. Hiteles emberi viszonyban Marfa és a traktoros párosában jelenik meg: először itt is komikus távolításban (amikor a traktoros Marfa alsószoknyájából tép anyagot a gép javításához), majd felszabadult ölelkezésükben nemcsak egymásra találásuk és összefonódásuk következik el, a különbségek megszűnése is: traktorvezetőként Marfát látjuk (abban a munkakörben, amelyben korábban a traktorost), a traktoros szemüvegét és bőrsisakját is magán viseli – a kép a férfi-nő szembeállításának hagyományos módjait oldja fel. De látva a traktorost vidéki öltözetben egy szénásszekér tetején, a város és a vidék különbségeinek a feloldását is jelenti kettejük egymásra találása. A befejezés dramaturgiája nyitott a korabeli férfi-nő kapcsolatokra vonatkozó egymással perelő irányelvek iránt (nem dönthető el, hogy a

monogám, zárt házasság híve-e vagy sem): a traktoros épp egy parasztlánnyal enyelgett, amikor leugrik a szekérről.

A lehetséges ellenvetésre, hogy Marfa a filmben rendre saját környezetének ellenállásába ütközik, az felelhető, hogy ezt a film nem mint a nőt érő kirekesztést-alávetést kínálja fel értelmezésre, hanem csoportérdekek (osztályérdekek) harcaként.

A lehetséges ellenvetésre, hogy Marfa elképzelései nem valósulhatnak meg férfiak segítségével, az felelhető, hogy ez nem a nemek közti különbség, a férfi felsőbbrendűség megrögzítése, hanem a történelmi materialista elbeszélismódot vezető ideológia megnyilvánulása, amely szerint a párt támogatása nélkül nem valósítható meg sikeresen semmilyen cél sem.

A lehetséges ellenvetésre, hogy míg a Marfát érő támadások színtere mindig konkrét (mindig diegetikus térben következik el), addig az elképzelt jövő tere absztrakt (nem diegetikus), egyrészt az felelhető, hogy a megvalósulásoktól szerzett öröm helye mindig konkrét (diegetikus) tér, másrészt az, hogy a támadások konkrét, diegetikus, naturalisztikus ábrázolása a film dokumentarista szerepéhez illeszkedik, nem a film nyomja el a vidéki nőket, hanem a vidéki nők élnek elnyomott helyzetben a film bemutatásának idején.

A lehetséges ellenvetésre, hogy a film adós marad a támogatások megszerzéséhez vezető út megjelenítésével, Bordwell állításaira támaszkodva, egyrészt az felelhető, hogy erre nincs dramaturgiai szükség a történelmi-materialista elbeszélismódban, amely a párt élenjáró, népi kezdeményezéseket felkaroló szerepét magától értetődőnek tekinti, olyan adottságnak, amelynek a néző eleve tudatában van, másrészt az felelhető, hogy a film nem törekszik állást foglalni a bemutató korabeli, párton belül egymással versengő agrárpolitikai elvek egyike mellett sem.

A *Régi és új* a cselekményvezetés és az elbeszélismód szintjén egymásban feloldja, megszünteti azokat az ellentétpárokat, amelyek a női kirekesztő megkülönböztetés filmi eszközei voltak és lehetnének.

BIBLIOGRÁFIA

BORDWELL 1996

David BORDWELL: *Elbeszélés a játékfilmben*. Budapest, Magyar Filmintézet, 1996.

BORDWELL 2005

David BORDWELL: *The Cinema of Eisenstein. With a new preface by the author*. New York–London, Routledge, 2005.

LEYDA 1967

Jay LEYDA: *Régi és új. Az orosz és szovjet film története*. Budapest, Gondolat, 1967.

MAYNE 1989

Judith MAYNE: *Kino and the Woman Question. Feminism and the Soviet Silent Film*. Columbus, Ohio State University Press, 1989.

GONDOSKODÁSETIKA ÉS POLITIKAI FILOZÓFIA

FEKETE SÁNDOR

A feminista filozófia fogalmát – a feminizmushoz hasonlóan – nehéz konkrétan definiálni, hiszen sokrétű problémával és irányzattal találkozhatunk a keretein belül. Herta Nagl-Docekal felosztására támaszkodva¹ a következő két nagyobb terület különíthető el. Az egyik része a nemek közötti kapcsolat filozófiatörténetének kritikai vizsgálata, a feminista filozófia másik területe pedig a patriarchális filozófia alternatíváinak újragondolása, amelyhez a jelenkori filozófusnők kutatásai is kapcsolódnak.

Látható, hogy a kutatásban a női perspektíva használata nem csupán a szemlélődés módját, hanem annak tárgyát is eredendően meghatározza: látóterünkbe hozza a nőket és másként mutatja be helyzetüket, szerepüket. Jó példa ez az előítéletekkel terhelt, férfiérdekek által meghatározott androcentrikus gondolkodás és értékrend leleplezésére, egyszersmind azonban lehetőséget ad a tudomány vélt semlegességének megkérdőjelezésére. „Mára a feminista indíttatású kutatások megváltoztatták a filozófia legfontosabb területeit (pl. antropológia, jogfilozófia, filozófiatörténet), s aki nem alkalmazza az egyes szövegek feminista olvasatának eredményeit, az nem tudja érvényre juttatni azt a korszerű követelményt, hogy minden, rendelkezésre álló elemzési módszert recipiáljon.”²

A filozófia története során, éppúgy, mint társadalmi téren, a patriarchális beállítottság figyelhető meg: egyesek szerint a matriarchális társadalom sohasem létezett, mások vitatják ezt, Robin Fox³ mindenestre bizonyítottnak lát egy ún. matrilineáris – anyaági – család-koncepciót.

Visszatekintve a filozófiatörténet több mint 3000 éves múltjára, szinte sehol sem találunk gondolkodó nőket. Ez nem azt jelenti, hogy nem voltak filozófus nők, hanem egyszerűen csak hallgattak róluk. Pieper megemlíti⁴ a *Filozófiai Művek Lexikonát*, amelyben bár talált utalást filozófus nőkre, de hiányzott például Simone de Beauvoir neve, vagy a *Jelenkor Filozófiája* című művet, amelyben 7 nőt említenek. Magyarországon a *Magyar Nők Lexikonában* (1931) megtalálhatjuk például Polányi Laura nevét.

A gondolkodás azonban mindig is a férfiak birtoka volt. Püthagorasz szerint a férfi a jó, a nő a rossz princípiuma által teremtett. „A jó princípiuma teremtette a rendet, a fényt, a férfit, a rossz princípiuma a káoszt, a sötétséget, a nőt.”⁵

---

¹ NAGL-DOCEKAL 1990.

² HELL 2001, 40.

³ FOX 1983, 381.

⁴ PIEPER 1998.

⁵ Idézi BEAUVOIR 1969, 98.

Arisztotelész csakúgy, mint Püthagorasz, a férfinemet tartotta a jobbik nemnek, és ebből következtetett a férfiak nők fölötti uralmának alapvető jogosultságára.

Szent Tamás konkrétan is megfogalmazza azt az álláspontot, miszerint a nők nem rendelkeznek értelmi képességgel: „Az asszonyi állat öröktől fogva arra rendeltetett, hogy a férfiú uralkodjék felette, maga feje után nem bírván cselekedni.”⁶ Vagyis Szent Tamás szerint a nő „természeténél” fogva passzív volta implikálja felfogóképességének gyengeségét. Ebből következik, hogy a nőnek szüksége van a férfira, az aktivitásra, aki formálja őt. Egy másik megközelítés szerint az értelmi képesség aktivitására a fizikai erő intenzitásából lehet következtetni. Eszerint a női „természet” gyengeségéből következik értelmének gyengesége is. Mások úgy gondolják, hogy a nő érzelmeinek rabszolgája, ami akadályozza őt a logikus gondolkodásban. Éppen ezért – mondja Kant – a nő eleve alkalmatlan tudományos stúdiumok elvégzésére, de nem is kell az Ő „szép” értelmével absztrakt ismeretekkel törődnie, feladata csupán a férfi kényelmének biztosítása.

Más megközelítés szerint a nő ösztönlény, érzéki élvezeteinek hódol, éppen ezért csupán engedelmesre alkalmas. Ez utóbbi véleményhez kapcsolódik a Biblia bűnbeesés-tanának magyarázata is, amely szerint a nő e tulajdonságai, leginkább ösztönszerűsége alacsonyította le a szellemet, amikor a nő engedett a csábításnak, és evett a tiltott fa gyümölcséből. (Ezáltal is igyekeznek bebizonyítani a nő öröktől fogva tartó alávetettségét.) Arról azonban megfelelnek, hogy a teremtésben a férfi és a nő egyenlőnek teremtett, hiszen mindketten közvetlen viszonyban voltak Istennel, az ember teremtése pedig a nő teremtésével ért véget. A Bibliában ez áll: „És monda az Úr Isten: Nem jó az embernek egyedül lenni; szerzek néki segítő társat, hozzá illőt. [...] Bocsáta tehát az Úr Isten mély álmot az emberre, és ez elaluvék. Akkor kivőn egyet annak oldalbordái közül, és hússal tölté be annak helyét. És alkotá az Úr Isten azt az oldalbordát, a melyet kivett vala az emberből, asszonynya, és vivé az emberhez. És monda az ember: Ez már csontomból való csont, és testemből való test: ez asszonyembernek neveztessek, mert emberből vétetett.”⁷ (Vagyis Éva Ádámnak mellérendelt, egyenrangú társa, hiszen oldalcsontjából teremtett. Lényegileg azonos emberi természet, egyenértékűség, egyenrangúság, egymásrautaltság és széttephetetlen összetartozás gondolatát jelképezi a történet a két nem vonatkozásában.)

A női felfogóképesség negatív megítélésétől már csak egy lépcsőfok vezet a kérdésfelvetésig: vajon ember-e egyáltalán a nő? Itt abból kell kiindulnunk, hogy a feminista filozófia egyik központi kérdése az, hogy mi az ember? A leginkább használatos definíció szerint az ember „animal rationale”, azaz értelmes lény. Azonban, mint láttuk, a női felfogóképesség hiányának hirdetői éppen azt vitatják el a nőtől, ami az emberi mivoltot adja, vagyis az értelmet. A nő mint „animal irrationale” jelenik meg.

Természetesen az ember „zoón politikon”, azaz társas lény is, amely tulajdonságának hatalmas szerepe van a fajfenntartásban. Ide kapcsolódik az a vélemény, miszerint azért volna szükség a női értelem férfiak általi elvitatására, mert csak így tudják

⁶ Idézi BEAUVOIR 1969, 121.

⁷ *Szent Biblia*, Mózes első könyve, 2, 18–23.

megvalósítani a férfiak a nők fölötti uralmukat. Ellenkező esetben a nő a szülés képessége miatt eleve fölérendelt szerepben volna. Volt a feminizmusnak olyan ága, amely éppen a nő anyai mivoltát hangsúlyozta, azonban ez is csupán esszencializmus, nem az egyenlőség megteremtésének irányába hat. Erich Fromm így fogalmaz: „[...] a férfi valahol babonásan tiszteli a nőt azért a képességéért, amellyel ő nem rendelkezik. Irigylit őt és félt is tőle emiatt. Valahol karakterében ott rejtőzik, hogy szeretné a hiányt kiegyenlíteni, és a nőben valahol ott van a felsőbbrendűség érzése a terméketlen férfival szemben.”⁸

A férfi-nő hierarchikus viszonyát, a férfiérdek által bevéselt gondolkodási minták filozófiában és társadalomban való megszilárdulását jól mutatja a nyelvhasználat is. A francia nyelv jó példa a férfidominancia nyelvben való megjelenésére, hiszen itt például a hímnemű személyes névmás (*il*) jelöli a többes számot is, a nőnemű személyes névmás (*elle*) csak abban az esetben használatos, ha másik nőcsoportot kívánnak jelölni vele. A semleges vagy személytelen nemet szintén hímnemű névmás fejezi ki (például *il faut* – kell, *il tonne* – mennydörög).

Vannak olyan nyelvek, amelyekben a férfi és az ember szavak megegyeznek egymással, például az angol *man* szó, vagy a német nyelv esetében, ahol az ember és az emberiség szavak etimológiailag a férfi szó gyökerére vezethetők vissza (*Mann*).⁹ Vagy figyeljük meg, hogy az angol *human* (emberi) vagy *humane* (emberes) szavak tartalmazzák a *man* szót, azaz a nyelv kizárja a nőt. A fogalomalkotás tehát jól mutatja a nyelvben is meglévő androcentrikus mozzanatot, a hímnem uralmát. Mivel a magyar nyelvben nincs nemük a szavaknak, ez ilyen formában nem érzékelhető. Azonban például az eszperantó nyelv jól kifejezi a nőnem önállótlanágát, hiszen csupán az *-in* képző hozza létre, például *viro* – *virino*.

A nő megítélését tekintve némi fordulat a francia forradalom és a felvilágosodás idején következett be. Ekkor már vannak olyan filozófusok, akik azt hirdetik, hogy az értelemnek nincs neme, vagyis az értelemre hivatkozva nem lehet bizonyítani a férfiak felsőbbrendűségét. Diderot (majd később Marx) azt mondja, hogy a nő a férfi egyenlő társa, és a két nem kapcsolatában az érzékiségen kívül az értelemre is támaszkodni kell. Voltaire teljes szabadságot adna a nőknek a közéleti tevékenység gyakorlásában – ellentétben Kanttal –, azonban a magánéletben alárendelt szerepüket hangsúlyozza.

A két nem egyenrangúságának közelítése érdekében a feminista filozófia feladata egy olyan gondolkodási mód kifejlesztése, amely a nők diszkriminálása nélküli társadalom alapjául szolgálhat. Ezért áll a feminista filozófia vizsgálódásának középpontjában az individuum, a személy – ennyiben rokonságot mutat az egzisztencializmussal –, ezért kívánja leleplezni az esszencialista álláspontot – ennyiben mutat rokonságot a posztmodern filozófiával –, és ezért juttatja kifejezésre azt, hogy a személy bizonyos társadalmi struktúráknak van alárendelve, ami befolyásolja helyzetének alakulását.

⁸ FROMM 1996, 34.

⁹ IRIGARAY 1998, 62.

Martha Lampland így fogalmaz: „Az újabb feminista kutatások egyik legprovokatívabb gondolata a társadalmi tapasztalat sokszínűségének felfedezése. [...] Az a gondolat, hogy a társadalmat az emberek igen eltérő módon élik meg, a nőmozgalomból ered, hiszen a feminizmus aktivistái első követeléseik között szerepelt, hogy a nőket ne lehessen azért elmarasztalni vagy nevetségessé tenni, mert a férfiaktól eltérő módon írják le a valóságot.”¹⁰

Vagyis egy olyan álláspont bontakozott ki, amely megvalósítani hisz egy androgén jellegű társadalmat (androgén: andros – férfi, gyne – nő szavakból).

Míg tehát az esszencialista álláspont azt hirdette, hogy a nemek közötti társadalmi különbségek a determinált biológiai jellegzetességből következnek – ez az álláspont köszön vissza azoknál a filozófusoknál, akik a nőt szellemi téren alacsonyabb rendűnek tartották –, addig mások a különböző megítélés gyökerét a kulturális, társadalmi eltérésekre vezetik vissza. Margaret Mead a következőket írja: „[...] bizvást kimondhatjuk, hogy egy kultúra szegényebb lesz, valahányszor az egyik nemet háttérbe szorítja. [...] Minél inkább egész egy kultúra, annál teljesebb egész minden tagja, minden férfi, minden nő és minden gyermek.”¹¹

Madame de Cirey pedig így fogalmaz: „[...] de nem a természet, hanem neveletésük, társadalmi helyzetük tette és teszi őket a férfiaktól különbözővé.”¹²

A kulturális hagyomány őrzésére jó példa a zsidó nép, amelynél máig erősen él a tradíció: a nő alárendelődik a férfinak. Jól szemlélteti ezt az ima. Míg a férfi így imádkozik: „Áldassék az Örökkévaló [...], hogy nem teremtett asszonynak”, addig a nő imája így hangzik: „Áldassék az Úr, hogy megteremtett akarata szerint.”¹³ Összességében azonban sem az esszencialista, sem a csupán kulturális, társadalmi neveltetésre támaszkodó elmélet nem ad kielégítő magyarázatot.

August Bebel az egyik nem uralkodó funkciójának lerombolásában látja a békés egymás mellett élés megvalósulását: „A nő teljes felszabadítása és a férfival való egyenjogúsítása kulturális fejlődésünk egyik célja, amelynek megvalósulását semmiféle földi hatalom nem gátolhatja meg. De a cél elérése csak olyan átalakulás alapján lehetséges, amely megszünteti az egyik ember uralkodását a másik felett.”¹⁴

Az androgén jellegű társadalom az androcentrikussal ellentétben mind a férfinak, mind a nőnek lehetőséget teremt önmaga kibontakoztatására, arra, hogy szabadon választhassa meg önmagát. Hadas Miklós Virginia Woolfot idézi: „Ha valaki férfi, akkor agyának női fele is meg kell foganjon, ha pedig nő, meg kell termékenyülnie a benne lakozó férfitől. Talán éppen erre gondolt Coleridge, amikor azt mondta, hogy a nagy szellem mindig androgén.”¹⁵

Ez az androgén jellegű társadalom és annak androgünosz embere egységbe hozhatja azokat a tulajdonságokat, amelyek mindkét nemre jellemzőek. Mohás Livia

¹⁰ LAMPLAND 1994, 58.

¹¹ MEAD 1970, 258.

¹² Idézi BEAUVOIR 1969, 13.

¹³ Idézi BEAUVOIR 1969, 18.

¹⁴ BEBEL 1976, 352.

¹⁵ Idézi HADAS 1994, 259.

írja: „Androgün jelenség, és az androgünosz korunk vagy a jövő köztünk élő embere, aki egységbe hozza önmagában mindkét nemre jellemző tulajdonságokat, anélkül, hogy nemi torzszülött lenne.”¹⁶ „A [...] »harmadik nem« nincs kitéve üldözésnek, gúnynak, nem bélyegzik meg.”¹⁷

Vagyis egyáltalán nem beszélhetünk eleve meghatározott alacsonyabb rendűségről egyik nem vonatkozásában sem. Nincs csak biológiai determináció, vagy csak kulturális meghatározottság, az egyenlő feltételek biztosítása teheti egyenrangú felekké, autonóm személyekké a férfiakat és a nőket.

A két nem autonóm személyként való felfogása mind a filozófiában, mind az etikában átvezet bennünket a gender perspektívához. Bár a feminista kutatások súlypontja a patriarchális társadalomban történő női szocializációra helyeződik – mind filozófiai, mind morális síkon –, azonban ez csak a férfiszocializáció figyelembevételével kerülhet meghatározásra. A „gender” a társadalmi nem vizsgálatával foglalkozik a két nem vonatkozásában. Az ember fogalma helyébe az individuum fogalmát lépteti a nemi szerep-identitással együtt, amely már nem a biológiai nemből vezethető le, hanem a társadalmi viszonyok behatása alatt képződik. A „gender” vitatja azt az álláspontot, miszerint a nők azért töltenek be a társadalomban olyan pozíciókat, amelyeket betöltenek, mert a sors erre ítélte őket.

A feminista etika a feminista filozófiának igen korai, és központi jelentőségű területét képezi. Az impulzust a nők protestálása adta a szexista környezet általi arroganciával, indifferenciával, ellenségességgel szemben és a személyiségük lerombolása ellen. Ebből keletkezett az a célkitűzés, hogy egy jobb életmezőt teremtsenek maguknak, amely reflexíve a nők saját tapasztalataira és választási lehetőségeire vonatkozik.

A nőknek is éppúgy vannak jogai és kötelességei, mint a férfiaknak, és ez az erkölcs szférájára is kiterjed. Vagyis a feminista etikai diskurzus – amelynek kezdete a '70-es évekre nyúlik vissza – szintén „gender”-szempontú, a kirekesztettség, a kizárás, a diszkrimináció felé irányítja a figyelmet. A férfi és a női morál – szemben azzal, ahogyan a biologisztikus elméletek állítják – nem egy természeti hozomány eredménye, hanem érdekek kifejeződése. A hatalmi és uralmi érdekek oda vezettek, hogy a nő helyét a tradicionális felfogásban anyaként és feleségként jelölték meg. A férfiak voltak a családfenntartók, azaz kizárólagos uralmi pozíciót töltöttek be. A feminista etika éppen ezért a nemek különbözőségének szempontjából morálfilozófiai kérdésekre, teoretikus problémafelvetésekre, konkrét morális konfliktusszituációk filozófiai analizésére helyezi a hangsúlyt. Az individuumot állítja a vizsgálódás középpontjába. Acsády Judit a következőképpen fogalmaz: „Az így emberként felfogott nő, mivel a férfiakkal azonos képzésben részesülhet, képzett, racionális gondolkodásra, alkotó munkára lesz képes. Szükség esetén el tudja magát tartani, gazdaságilag független.”¹⁸

¹⁶ MOHÁS 1998, 17.

¹⁷ MOHÁS 1998, 17.

¹⁸ ACSÁDY 1997, 252.

A feminista etika – mint alkalmazott etika – helye a politikai etikán belül jelölhető meg, azonban éppúgy foglalkozik az általános etika alapvető kérdéseivel, mint az alkalmazott etika problémáival: az általánosan kötelező szabályok, normák meghatározott cselekvési területen való konkretizálásával. A feminista etikában egyrészt az fogalmazódik meg, hogy meg kell világítani azokat az alapokat, amelyeken eddig az etikai párbeszéd nyugodott. Másrészt a feminista etika mind a férfi mind a női hagyományokat abból a szemszögből elemzi, hogy minden eddigi morális megítélése androcentrikus volt. Továbbá arra a kérdésre keresi a választ, hogy értelmes dolog-e egy eddigi férfimorál-konceptiót egy női morállal kiegészíteni, és így egy általános emberi morál-konceptiót felvázolni? Maga a „feminista etika” megnevezés egy, a morálról szóló párbeszéd, amelyet az utóbbi évtizedekben túlnyomórészt nők folytattak. De a feminista etika nem speciálisan nőknek szóló etika, mert bár a kutatások kiindulópontja a nők dolgai, ügyei, a címzettek azonban nők és férfiak egyaránt.

A feminista etikával egy perspektívaváltás ment végbe. A „kopernikuszi fordulat” abban mutatkozik meg, hogy egy nemre jellemző morális feltevésből kiindulva zajlik a diskurzus. Ez a nézőpontváltás pedig a „gender” által vált lehetővé.

Az utóbbi időben a nyugati világban a nők és a férfiak társadalmi és morális megítélésének vonatkozásában, illetve a feminista filozófia és etika történetének rekonstruálásával kapcsolatban több mű látott napvilágot. A folyamatot a '70-es évek második felében megjelenő pszichoanalitikus iskola indította el. Ettől kezdve mind Amerikában, mind Angliában, és a fordítások számának növekedése hatására más nyugati országokban is sokasodott a témával kapcsolatban megjelent könyvek száma. (A feminista teóriaalkotásban máig mérvadó Carol Gilligan *In a Different Voice* című műve,¹⁹ amely tudomásom szerint a mai napig nem jelent meg magyar fordításban.)

Összességében a feminista etika kritikai eszközként mutatja be magát, ugyanakkor a hagyományos etika korrektívumaként (is) jelentkezik. A gender-perspektívából építkezve nem az a cél vezet, hogy a nemek fölött álló erkölcsi nézetek és cselekvések alapelveit magyarázza és igazolja, hanem éppen ezek előzetes meghatározottságát mutatja be.

„A gender-szemponú antropológia és etika a nemek közötti különbséget állítja a középpontba, mivel a nem-esszenciálisan egységesítő koncepciót megcélzó filozófiában az ember fogalmának helyébe az individuum lép a maga különlegességével, amelyhez a nemi szerep identitása is hozzátartozik, amely nem vezethető le a biológiai nemből, hanem a társadalmi viszonyok nyomása alatt fejlődik ki.”²⁰

A gondoskodásetika legkorábbi, Gilligan által megfogalmazott változata tulajdonképpen feminin, és nem feminista etika volt. A vitát Piaget, majd Kohlberg nagyhatású tanulmányai robbantották ki, melyek a morális gondolkodás különbözőségét azzal magyarázták, hogy a nők nem képesek az elvonatkoztatásra, így tulajdonképpen megrekednek a morális fejlődés egy bizonyos szintjén. Gilligan ezzel szemben arra a

¹⁹ GILLIGAN 1982.

²⁰ PIEPER 1998, 14.

következtetésre jutott, hogy az ellenkező nemű gyerekek fejlődése egy bizonyos ponton kettévál, és gyökeresen különböző irányban folytatódik. A fiúkban idővel kialakul a Kohlberg által bemutatott „igazságosságmorál”; a pártatlanságot helyezik előtérbe és jellemzően absztrakt morális elvekből vonnak le következtetéseket az egyes helyzetek megoldásakor. A lányokat ezzel szemben a „gondoskodásmorállal” jellemezhetjük, mely inkább empatikus, döntéshelyzetben pedig a konkrét személyek érdekeit és a kontextust vizsgálja, különös tekintettel a személyközi kapcsolatokra.

Gilligan korai munkáiban a két morált különbözőnek, de egyenértékűnek írja le – ugyanakkor nem ad támpontot arra vonatkozóan, melyiket kellene előnyben részesítenünk az egyes konkrét helyzetekben; csak a későbbiekben tesz kísérletet az eszszencializmussal kapcsolatos vádak elhárítására és kapcsolja őket mindkét nemhez. A korai változattal szembeni legfontosabb kritikai észrevételek ezért éppen azt róják fel a szerzőnek, hogy elfogadja a hagyományos, korlátozott női nemi szerepet, melytől történetileg elválaszthatatlan az alárendeltség és az önfeláldozás ideálja, illetve amely elválasztja a közösségi szférát a privát szférától, a moralitás világát a „jó életől”. Nehézséget jelent továbbá, hogy nem alkalmazható ugyanúgy idegenekkel, mint a hozzánk közel állókkal szemben, illetve nincs tekintettel a nők közötti különbségekre. Ennek ellenére nem feledkezhetünk meg arról, hogy a női erények különválasztásának, akár abszolutizálásának vannak támogatói, akik az élet középpontba helyezése révén remélnék megoldást találni minden férfiak okozta szenvedésre, mint az iparosodás, a környezetszennyezés vagy a háborúk.

A gondoskodásetika mára túllépett a feminizmus határain, egyszerre merítve olyan klasszikus irányzatokból, mint az erényetikai koncepciók, a kommunárius etika, az egzisztencialista etika vagy az erkölcsi érzelmek elmélete. Uliński e hatások figyelembevételével nem is a gondolat újszerűségét emeli ki elsősorban – hiszen korábban de Chardin mellett többen is megemlékeztek a női értékek kiterjesztéséről –, hanem az általa az uralkodó filozófiai-etikai irányzatokkal szemben jelentett kihívást. A gondoskodásetika lemondott a női értékek abszolutizálásáról, egyúttal megszabadulva ezek negatív vonzataitól is; az igazságosságot és a gondoskodást erényként fogja fel, mellyel mindkét nem tagjai rendelkezhetnek. Nem feminin etika csupán, hanem olyan új irányzat, mely egyszerre fordul szembe az absztrakt, formalizált, és különösen a deontologikus etikákkal és a szélsőséges morális relativizmussal. A legfontosabb törekvése mára tulajdonképpen az egyenlőségfogalom elérésére irányul, vagyis olyan, tág értelemben akár párbeszédnek is nevezhető viszonyrendszer kialakítására, mely képes biztosítani a különbségek védelmét az egyenlő tekintetbevétel követelménye mellett – méghozzá az igazságosság- és a gondoskodásmorál összeegyeztetése révén.

Az igazságosság elsősorban Rawls koncepciójának kritikájaként jelenik meg a feminista gondolkodásban. A méltányosságként felfogott igazságosság elméletileg biztosítja a lehető legnagyobb szabadságot, mely mások akadályozása nélkül létezhet, egyenlő esélyeket biztosít a pozíciók betöltésére, egyenlőtlen viszonyok esetén pedig arra törekszik, hogy azok a legkevésbé kedvező helyzetűek számára ne legyenek előnytelenek. Mindezt egy gondolat-kísérlettel támasztja alá, mely szerint amennyiben az eredeti helyzetben nem ismernénk saját társadalmi pozíciónkat (ez a

híres *tudatlanság fátyla*), így egyenlőként állnánk szemben egymással, külső tekintély nélkül, pusztán a logikára és a természetes önérdékre alapozva ezeket az elveket fogadnánk el. Rawls feminista kritikusai arra hívják fel a figyelmet, hogy egy ilyen szerződés megkötése azonban csak akkor járhat valóban a két nem egyenlőségével, ha megteszünk bizonyos szükséges kitételeket.

Okin elsőként arra tér ki, hogy nyilvánvalóvá kellene tenni, hogy az eredeti helyzetben részt vevők nemét is rejti a tudatlanság fátyla. Bizonyos kifejezések pontosítása is kívánatos, hiszen amikor Rawls a résztvevőkre, mint szabad és egyenlő racionális személyekre utal, látszólag figyelmen kívül hagyja a többek között a Kant vagy a Freud által fémjelzett hagyományt, mely a nőktől elvitatta ezeket a tulajdonságokat; hagyományosan a nőkkel asszociált fogalmak nem tűnnek fel. Kitér arra is, hogy bár sok esetben elkerülhető lenne a hímnemű terminusok használata, mégis a *men*, *mankind* kifejezések vagy a hímnemű személyes névmások jelennek meg az elemzésben.

Okin a legfontosabb korrekciót azonban azzal a liberális koncepcióval szemben vezetné be, mely a családot kizárja a morális gondolkodásból, feltételezve, hogy az alapvetően igazságos. Nem mellékes szempont, hogy Rawls éppen a családfőket jelölte ki az eredeti helyzet résztvevőiként, mint akiknek felelőssége a kapcsolatot jelenti a következő generációval – a családfő ugyan nem szükségszerűen férfi, és nem szükségszerűen valósít meg patriarchális viszonyokat, de a nyelvhasználat mégis erre enged következtetni. Úgy tűnik, a társadalmi viszonyok átalakítása a méltányosságként felfogott igazságosság mentén érintetlenül hagyja a családon belüli munkamegosztást és a hagyományos nemi szerepeket, hiszen nem jó gyerekekről vagy jó házastársokról beszél, hanem „a jó fiú, illetve a jó kislány erényeiről”, illetve arról, „hogy a különböző felfogások kitartanak például jó feleségnek, jó férjnek, jó polgárnak, jó barátoknak.”²¹ Okin szerint amennyiben Rawls következetes lenne, nem csupán a gyerekek ideiglenes egyenlőtlenségét kellene kiemelnie, hanem fel kellene számolnia a férj-feleség illetve apa-anya modellt is, hiszen végső soron ezek is társadalmi pozíciók, melyekhez egyenlőtlenségek járul(hat)nak. Ha ugyanis a család nem igazságos, az igazságérzék szavatoló erkölcsi fejlődés elmélete sem áll szilárd lábakon: hogyan tanulhatnák meg a gyerekek az egyenlőség és kölcsönösség jelentőségét olyan közegben, mely függőségen, dominancián és rögzített szerepeken alapul?

Ezek a kritikai észrevételek is szerepet játszottak abban, hogy kialakulóban van egy olyan etikai koncepció, mely a női és férfi-perspektíva, tehát végső soron a gondoskodás és igazságosság összebékítésén munkálkodik. Többek között Marilyn Friedman is kiáll a két morál együttes jelenléte mellett, mely végül „a nemek erkölcsösségtől való megszabadításához” vezetne, elősegítve egy közös forma létrehozását. Egyes kritikusok azonban beemelnek még egy fontos tényezőt: az általunk formai keretként elfogadott dialogikus formát. Jagger már Okin észrevételeire is reagál, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy mivel az eredeti helyzet pusztán hipotetikus, a modell végső soron monologikus, így a feminista kritika által megkívánt személyes reflexiók és kontextualitás helyett ismét túl absztrakt és egyetemes elveket állapít

²¹ Mindkét idézet: RAWLS 1997, 544.

meg, ráadásul bonyolultsága miatt nehezen védhetné ki a professzionalizmus vádját. El kell fogadnunk tehát, hogy a feminista etika szerint a morális diskurzus konklúziója mindig ideiglenes és vitatható, mivel mindig függ a társadalmi kontextustól – következetesen alkalmazva elveiket a résztvevők nem juthatnak végleges és abszolút megoldásokhoz.

Flax tanulmányában Winnicott nyomán egy nem-racionális személy és igazságosságfogalom mellett érvel, mely a személyes kapcsolatokban gyökerezik. Az igazságosság folyamatként, nem pedig erényként vagy rögzíthető elvként, jogként jelenik meg, mely az én és a másik, a külső és a belső világ közötti folyamatos átmenetben képes ezek különbözőségét dominancia nélkül értékelni és tolerálni. Négy fő aspektusa révén képes választ adni a dichotomikus gondolkodás problémáira, egyszerre jelen lenni a privát és a közösségi szférában, egyedül és a társas kapcsolatokban. Aktív módon összehangolja a különbségeket, a hatalom megosztásán és a dominancia kiküszöbölésén keresztül biztosítja a kölcsönösséget, elismeri a máságot, de felismeri az azonosságot is, végül a mérlegelés során hangsúlyozza az empátia és a képzelet szerepét is a logika és objektivitás mellett.

Valószínű, hogy jelen pillanatban egyetlen etikai rendszer sem létezik, mely minden szempontból megfelelné ezeknek az igényeknek, de az, hogy egyes elemeit ma is megtaláljuk az egyenlőség-, erény- és diszkurzusetikák különböző irányzataiban, reményt adhat létrehozására. Feltehetjük természetesen a kérdést, miért előnyös számunkra egy új etikai módszer megfogalmazása, azonban úgy tűnik, az előrelépés e téren szükségszerű a közös jó létrehozása érdekében, hiszen szinte minden ember valamely különös szempontból olyan kisebbséghez tartozik egy egyenlőtlen viszonyban, mely nem természetes alapon jött létre.

A kulcsszó bizonyos szempontból a felek – így nemek – közötti kommunikáció, mely képes feltárni a rejtőző megosztottságot, dialogikus voltából kifolyóan képes megkerülni a nyelv akadályait, és remélhetőleg nem csak a nagyobb, de a kisebb csoportok közötti érdekellentétek kibékítéséhez is vezet. Fogalma pedig már magába foglalja a másik lényének tiszteletét, különbségeinek elfogadását – melyeket semmi okunk az egyenlőtlenleg legitimitásának tekinteni. A családban felülírja a családfelelősségét, a kisközösségekben aktív részvételre serkent, a politikában a demokrácia újraértelmezésére. Nem lehetséges az egyenlőséget jogszabályok és politikai beavatkozás nélkül kialakítani: ilyen kell legyen az állampolgárok aktivitásának serkentése, egyrészt a vitakultúra fejlesztésére, a demagógiával szembeni kritikus magatartás kialakítására irányuló oktatás, másrészt kisebb közösségekben szimbolikusan újrakötött szerződések segítségével, melyek – tárgyalási folyamatok eredményeképp – visszaadhatnák a résztvevők hitét saját jelentőségükben. A valóban lényegi változásnak mindenekelőtt emberek gondolkodásában kell lezajlania – ez pedig nem jöhet létre a politikai filozófia és az etika állásfoglalása nélkül.

BIBLIOGRÁFIA

ACSÁDY 1997

ACSÁDY Judit: *A XX. század asszonya*. In: *Szerep és alkotás*. Szerk. NAGY Beáta–S. SÁRDI Margit. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997, 243–253.

BEAUVOIR 1969

Simone de BEAUVOIR: *A második nem*. Budapest, Gondolat, 1969.

BEBEL 1976

August BEBEL: *A nő és a szocializmus*. Budapest, Kossuth, 1976.

BENHABIB 1997

Seyla BENHABIB: The Generalized and the Concrete Other. The Kohlberg – Gilligan Controversi and Moral Theory. In: *Situating the Self: gender, community and postmodernism in contemporary ethics*. Cambridge, Polity Press, 1997, 148–177.

FLAX 1992

Jane FLAX: Beyond equality: gender, justice and difference. In: *Beyond Equality and Difference. Citizenship, Feminist Politics and Female Subjectivity*. Ed. Gisela BOCK–Susan JAMES. London–New York, Routledge, 1992, 193–210.

FOX 1983

Robin FOX: A nemi kiválasztás és a női választás szerepe az emberi magatartás fejlődésében. In: *A női nem*. Szerk. E. SULLEROT. Budapest, Gondolat, 1983.

BOLTE–FRIEDMAN 2007

Marilyn FRIEDMAN–Angela BOLTE: Ethics and Feminism. In: *The Blackwell Guide to Feminist Philosophy*. Ed. Linda Martín ALCOFF–Eva Feder KITTAY. Oxford, Blackwell, 2007, 81–101.

FROMM 1996

Erich FROMM: *Férfi és nő*. Budapest, Akadémiai, 1996.

GILLIGAN 1982

Carol GILLIGAN: *In a Different Voice*. Cambridge, Harvard University Press, 1982.

HADAS 1994

Férfiuralom. Szerk. HADAS Miklós. Budapest, Replika Kör, 1994.

HELL 2001

HELL Judit: Létezik-e feminista etika? In: *microCAD 2001 (Bölcsészettudományi Szekció)*. Szerk. LEHOCZKY–KALMÁR. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2001, 39–44.

IRIGARAY 1998

Luce IRIGARAY: A nők diskurzusa, a férfiak diskurzusa. In: *Sétáló agyak*. Szerk. DROZDIK Orsolya. Budapest, Kijárat Kiadó, 1998, 61–70.

JAGGAR 2000

Alison JAGGAR: Feminism in Ethics. Moral Justification. In: *The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy*. Ed. Miranda FRICKER–Jennifer HORNSBY. Cambridge, CUP, 2000, 225–243.

LAMPLAND 1994

Martha LAMPLAND: Feminizmus és társadalomkutatás. In: *Férfiuralom*. HADAS Miklós. Budapest, Replika Kör, 1994, 55–62.

MEAD 1970

Margaret MEAD: *Férfi és nő: a két nem viszonya a változó világban*. Budapest, Gondolat, 1970.

MOHÁS 1998

MOHÁS Livia: *A táncos, a politikus, a nő*. Budapest, Széphalom Korműhely, 1998.

NAGL-DOCEKAL 1990

Feministische Philosophie. Hrsg. Herta NAGL-DOCEKAL. Wien–München, R. Oldenburg Verlag, 1990.

Okin 1994

Susan Moller OKIN: John Rawls: Justice as Fairness – For Whom? In: *Feminist Interpretations and Political Theory*. Ed. Carole PATEMAN–Mary LYNDON-SHANLEY. Cambridge, Polity Press–Blackwell, 1994, 181–198.

PIEPER 1998

Annemarie PIEPER: *Gibt es eine feministische Ethik?* München, Fink, 1998.

RAWLS 1997

John RAWLS: *Az igazságosság elmélete*. Ford. Krokovay Zsolt. Budapest, Osiris, 1997.

EGY BÉCSI KISASSZONY MINT POLITIKUSFELELŐSÉG: SZEMERE BERTALANNÉ JURKOVICS LEOPOLDINA*

GYULAI ÉVA

Rozikának és Bálintnak ajánlom

*Mi asszonyok a politikában megyünk, amerre bennünket visznek,
s meggyőződésünk azé, akit szeretünk. Leányom bizonyosan
követte volna önt Pestre, Budára, ha kell, a világ végére is,
s bizonyosan ő is olyan nemzetiszínű volna ott, mint a többi.*

(Plankenhorst Henriette bárónő Baradlay Jenőhöz.

Jókai Mór: A köszívű ember fiai)

Jókai Mór szabadságharc-képének felejthetetlen helyszíne a bécsi Plankenhorst-palota, ahol a bécsi és magyar polgári szabadság két árulója, Jókai negatív hősei, a Plankenhorst-hölgyek élnek.

*Plankenhorsték saját házukban laknak a belvárosban, ami Bécsben nagy szó.
[...] mikor a hercegek jelmezbálokat adtak, azokból nem hiányzott a két
Plankenhorst úrhölgy. Hanem azért nem hallatszott, hogy valamely báró vagy
herceg valami komolyabb viszonyt iparkodott volna kötni e családdal. Az ő
estélyeik nevezetesen látogatottak voltak [...] Nem lehetett náluk egy Sed-
lniczkyvel, Inzaghyval, Apponyival találkozni, hanem azoknak tanácsosaival és
titkáraival. Windischgrätz és Colloredo hercegeket senki sem kereste ottan;
hanem azért voltak jelen tisztes arcú, érdemrendes mellű, aranygalléros kato-
nai kitűnőségek, annál több fiatal életvidám tiszt és nemes testőr. A hölgyko-
szorú is igen válogatott volt, rang, hivatal, születés által kitüntetett családok
hölgyei és kisasszonyai. Ami pedig a hangot illette, az minden kifogáson fölüli
volt a convenientia és societas szabályait illetőleg. A mulatság igényeit tekintve
pedig az az előnyük volt Plankenhorsték estélyeinek, hogy ott elegáns társa-
ságban lehetett élvezni fesztelenül, ami nem mindig adatik együtt, mert vagy
fesztelenül mulat az ember, csakhogy a társaság nem elegáns hozzá, vagy pe-
dig elegáns társaságban mulat, csakhogy decidáltan unja magát mellette.*

(JÓKAI MÓR: A KÖSZÍVŰ EMBER FIAI)

---

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-00011 jelű Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése című projekt részé-
ként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap
társfinanszírozásával valósul meg.

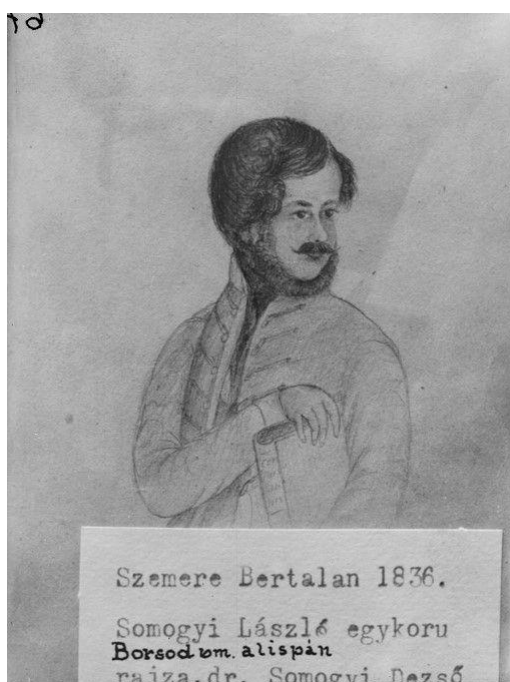
Mind az előkelő bécsi ház, mind úrnői a korabeli bécsi „második társaságot” (*zweite Gesellschaft*) képviselik Jókai regényében, igaz, a palota lakói a magyar forradalom titkos ellenségei, míg olyan bécsi kisasszonyok is voltak, akik, férjük révén és mellett a magyar forradalom és szabadságharc hívéül szegődtek. A reformkor, a *Vormärz*, illetve az 1848-as forradalmak szabadságeszménye a nő és férfi kapcsolattát, a házasságot is új alapokra helyezte, elég, ha Petőfi Sándor: *Szabadság, szerelem* című költeményére gondolunk. Tanulmányunkban egy olyan feleségről lesz szó, aki olyan korban ment férjhez a magyar politikai elit tagjához, illetve lett részese a politika világának, amely a szabadság mellett a szerelmet is a divatok sorába emelte. Napjaink történeti irodalmában eleget olvashatunk a szinte unalomig hangsúlyozott házassági stratégiával kapcsolatban a társadalmi presztízsről, a pénzről, a politikai célokról és számításokról, a személyes és családi egzisztenciáról – a szerelemről viszont alig. A 19. század progresszív politikai mozgalmait, modernizációs törekvéseit vizsgálva, ez a kor a szerelmet is felsorakoztatja az elit soraiban kötött házasság lehetséges mozgatórugói, ezzel a történelem motívumai, sőt tényei közé.

A „*zweite Gesellschaft*” kifejezést távolról sem (csupán) a modern társadalom- és történettudomány némenklatúrájából került ide,¹ „második társaságnak” ugyanis, már a jozefinizmussal kezdődően, saját maguk és környezetük nevezte a bécsi (és osztrák) elitnek az udvari társaságon vagy társadalmon, azaz a (történelmi) arisztokrácián kívüli, tehetős, jórészt polgári vagy polgári eredetű, újdonsült nemesség képezte csoportját. Ezt igazolja egy 1835-ben Augsburgban megjelent bécsi útleírás, amelyben a szerző, Friedrich Karl von Hailbronner (1789–1864) író, felfedező, aki magát „német turistának” nevezi, plasztikus leírást ad a bécsi előkelő társaságról, előbb a császárváros arisztokratáiról, majd a főnemesség után, a *zweite Gesellschaft* is sorra kerül. Hailbronner szerint főnemességtől leágazó, de attól élesen elváló csoportot képez a bécsi ún. második társaság, amely az elsőt csak születés, és távolról sem műveltség és kellem, báj alapján követi. Az az idegen, aki elvárja a szellemes társalgást és a szívélyes fogadtatást, ebben a második társaságban sokkal több ilyen kap, mint az elsőnél, a gazdag bankárok, főtisztviselők és a számos vagyonos család nagy házai ugyanis nyitva állnak a művelt közönség előtt, ráadásul a társasághoz tartozó nők, magasabb műveltségük miatt képesek a tehetséget is értékelni.² A német utazó leírása külön is kitér a bécsi polgári elit azon sajátosságára, hogy nagy gondot fordított a nők kiművelésére, akik ezzel, természetesen, házassági esélyeiket is javították, illetve házassági elvárásaikban is fontos szerepet játszott a műveltségre való

¹ A „második társasághoz” vö.: WANDRUSZKA 1971; MADARAS 1993 stb.

² *Einen scharfen Abschnitt von den Ramifikationen des höheren Adels bildet in Wien die sogenannte zweite Gesellschaft, welche der ersten nur an Geburt, durchaus aber nicht an Bildung und Anmuth nachsteht. Der Fremde, dem seiner geistreicher Umgang und herlicher Emphang Bedürfniß ist, findet in dieser zweiten Gesellschaft weit mehr Anklänge, als in der ersten, und all die großen Häuser der reichen Bankiers, der hohen Beamten und der zahlreichen begüterten Familien, denen nichts fehlt, als die Prämissen der höheren Extraction, stehen hier jedem Gebildeten offen. Dieß ist der Brennpunkt aller durch Wissenschaft und Kunstübung ausgezeichneten Menschen, und die Bildungstufe der Frauen setzt sie in den Stand jedes Talent zu würdigen, da sie fast durchgehends reich damit begabt ist.* HAILBRONNER 1838. 1.

igény. Pulszky Ferenc, aki egyébként innen vette feleségét, „másodrangú társaságnak” nevezi azt a bécsi társadalmi csoportot, amelyhez bécsi bankárok és üzlemberek, a milliomos Sina és Rotschild, valamint a „kétszázézes Medgyaszay”, azaz a debreceni származású Medgyaszay István bécsi nagykereskedő, mecénás (Pethe Ferenc †1832 gazdasági szakíró veje) is tartozik.³

1. SOMOGYI László: Szemere Bertalan borsodi követ, 1836 Üvegnegatív ceruzarajzról (HOM FN Ltsz. 10235)

„Hősönk” a *Vormärz* időszakának ebből a bécsi társaságából származott, de párját nem a császárváros korabeli „zweite Gesellschaft“-jában találta meg, hanem maga választotta a magyar reformkori politikai elitből, ráadásul olyan férfit, aki a '48-as forradalomban is vezető szerepet vitt, sőt, száműzetése ellenére, a szabadságharc után is jelentős, mértékadó személyiség maradt. Az a tény azonban, hogy Jurkovicz Leopoldina szerelmi házasságot kötött, nemcsak a korszakot, a romantika, ill. a bécsi kongresszust követő *Vormärz* időszakát, hanem magát a „zweite Gesellschaft”-ot is jellemezheti. Hasonlóan szerelmi házasságot köt nem sokkal korábban, 1845. augusztus 6-án a bécsi református templomban Leopoldina barátnője, Therese Walter (1819–1866), aki majd Pulszky Terézia néven lesz író és férje, a magyar politikus és újságíró, Pulszky Ferenc (1817–1894), akik Jurkovicsek háziálján táncoltak először egymással.

³ [i]n der Wiener Gesellschaft zweiten Ranges, bei Banquiers und Geschäftsleuten, von den Millionären Sina und Rotschild bis zum Hunderttausender Megyaszay. PULSZKY 1880–1883. 1. 341.

Leopoldina Natalia Theresia Jurkovits von Pilis-Szántó, vagy ahogyan Magyarországon ismertté lett, Jurkovics Leopoldina (Bécs, 1824–Párizs, 1865) 1846. április 20-án 22 évesen megy férjhez a bécsi Am Hof-plébánián a 32 éves Alexander Bartholomaeus Szemere von Szemere úrhoz, a magyarországi Borsod vármegye alispánjához, aki köztudomásúlag a magyarországi Miskolcon lakik.⁴ A menyasszony apja pilis-szántói Jurkovics Mátyás királyi udvari ágens, anyja Theresia von Comper, Karl von Comper császári-királyi százados (*k. k. Hauptmann*) leánya, mindketten katolikusok. Ez az esküvő azonban más volt, mint a legtöbb korabeli bécsi menyegző! Leendő apósának éppen az volt a legsúlyosabb kifogása Szemere Bertalan ellen, hogy reformátusként nem volt hajlandó reverzálist adni a katolikus egyháznak. Jurkovics Mátyás sokáig kitartott kívánsága mellett, még 1845 júniusában is arról panaszkodik menyasszonyának Szemere, hogy Jurkovics Mátyás hajthatatlan, ugyanakkor Szemere nem tulajdonít nagy jelentőséget a katolikus pap áldásának, és levelében az országgyűlés egyházpolitikai vitáira hivatkozik.⁵ A reverzálist illetően a völegény elutasításának politikai indoka volt, vagyis Jurkovics Leopoldina már jegyessége alatt közel került a magyar politika világához. Szemerét nem sokkal korábban, 1846 januárjában választották meg Borsod vármegye alispánjának, azaz a megye második embere lett, ráadásul országosan ismert követ és ellenzéki politikus, így, ha reformerként reverzálist adott volna, azt politikai ellenfelei a gyengeség jelének és az elvhűség hiányának tudták volna be, és bizonyosan felhasználták volna ellene, így magyarázta menyasszonyának is.⁶ Dinát azonban annyira szereti, hogy hajlandó lenne titokban és szóban reverzálist adni, de ezt az ajánlatot gyorsan vissza is vonja a házasságukat pártoló anyósához írt levelében, hiszen úgyis minden kitudódna. Szemere súlyos helyzetbe kerül, hiszen a számára két legfontosabb dolog között kellene választania: a becsület és a szerelem között. Felmerült a katolikus egyház és plébános passzív asszisztenciája melletti,

⁴ *Herr Alexander Bartholomaeus Szemere de Szemere Wicegespan des löbl. Borsoder Comitats in Ungarn, aus Vatta in Ungarn gebürtig, des seligen H. Ladislaus Szemere K. K. Majors in der Armee und dessen leb. Frau Gemahlin Elisabeth de Karove ehelicher Sohn. Wohnung: Miskolcz in Ungarn notorisch. – Fräulein Leopoldina Natalia Theresia Jurkovits von Pilis-Szantó, aus Wien Pfarr St. Michel geb. des lebenden H. Mathias Jurkovits von Pilis-Szantó, königlichen ungarischen Hofagenten, und dessen lebenden Frau Gemahlin Therese Edlen von Comper ehelicher Tochter. Wohnung: Am Hof W. 420. notorisch.* Wien Rk. Erzdiözese, Wien, Gemeinde St. Michael–Am Hof, Trauungsbuch № 5. von 19. August 1838 bis 17. August 1846. *Jahr 1846. am 20ten April* (fol. 164.) (Matricula archivportal)

⁵ *Tisztelt atyja levelét már kaptam. Benne nem találtam vigasztalást... Ő maga elismeri, hogy nekem másképen tennem lehetetlen, és még is megmarad kívánsága mellett. Ez nekem azért csodálatos, mert hiszen a diaetán is kimondák a püspökök, miképen az áldás nem lényeges a házassági frigyhez, mert ez csak pusztá egyházi formáság, mit az egyház, épen mivel formáság, megadhat vagy megtagadhat, a nélkül, hogy ez a frigykötést gátolná, s ezt ő mint tapasztalt férfiú bizonyosan tudja.* Szemere Bertalan levele Jurkovics Leopoldinához, Vatta, 1845. jún. 25. MTA Kt. M. Ir. Lev. 4-r. 1. f. 13v

⁶ *Lehet-e elfelejtenem, hogy a közvélemény, mely sugárokkal övezi körül homlokomat, azokat a gyalázat tövisévé változtathatja át? Nem óhajtom a dicsőséget, de még is jobban rettegek a gyalázattól. S helyzetem olyan, hogy a kettő közül választanom kell. S ha én csak egyben leszek vallott elveimhez következtelen, a föld megzendül lábaim alatt, a fáknek is nyelve lesz, a némák is megszólalnak. Úgy mondják, miképen ügyeink országos figyelemmel kísértettek, tehát épen ez időszakban kétszeresen kell vigyáznom.* Szemere Bertalan levele Jurkovics Leopoldinához, Vatta, 1846. febr. 3. MÉSZÖLY (szerk.) 1941. 275.

azaz a katolikus egyház áldása nélküli esküvő is, ezt ugyan elfogadta volna Jurkovics Mátyás, az após, de nem vett volna részt a szertartáson. Dina és Berti (vagy Berta, mert így is becézték Szemerét barátai) már egy évvel a megismerkedésük után, 1845 májusában szerettek volna egybekelni, de a reverzális kérdése megakadályozta esküvőjüket.⁷

Az ifjú pár végül Franz Tiller, a bécsi Szt. Mihály Főplébániához tartozó Am Hof-templom plébánosa jelenlétében (*in Gegenwart*), de nem az áldásával kelt egybe, vagyis sikerült ún. passzív asszisztenciával megesküdniük, úgy tűnik, az após végül hajlott a kompromisszumra. Az anyakönyvbe ezért a plébános egy tanúsítványt is beírt a házasságkötésről a saját és a két tanú aláírásával.⁸ Franz Tiller plébánost nem sokkal korábban, 1845 januárjában helyezték az altlerchenfeldi plébániáról a bécsi Am Hofba, és bécsi kinevezése után kapta meg az érseki tanácsos (*Consistorial-Rat*) címet.⁹ A férj tanúja Festetics László gróf titkára, Smith Ferenc (*Franz Smith*), a másik tanú Laurenz Leban,¹⁰ a bécsi rendőrség biztosa (*Polizei-Commissär*) volt, de a jegyzőkönyvet aláírta a menyasszony öccse, Ladislaus Jurkovics, ill. a bejegyzésben szerepel a 22 évesen még nagykorúsága előtt álló Leopoldina (*minderjährige Tochter*) házasságához kötelező „atyai beleegyezés (*väterliche Einwilligung*)” is, amelyet pilis-szántói Jurkovits Mátyás magyar udvari ágens kézjegyével hitelesített. A menyasszony és a vőlegény nemeslevelét is bemutatta (*Adelsdiplom*), Szemerének a 3 heti jegyesség (az ún. mátkaidő) alóli diszpenzációjáról, azaz felmentéséről szóló igazolását Borsod vármegye állította ki 1846. március 23-án, az Am Hof-templomban azonban háromszor kihirdették a jegyességet, ezen

⁷ Dináért, az én kedves Dinámért, s csak ő érette tenném meg azt, hogy szóbeli ígéretet tennék, de csak szóbelit, és csak úgy, ha az örök titok maradna, s annak nyomára sem világi, sem egyházi hatóság nem jöhetne. [...] Lehet-e mind ez? Én azt hiszem, alig. [...] világosságra fog jönni minden [...] S hogy gyöngeségemet lássa a világ, nemhogy népszerűségemet veszítsem, kérdezni fogják mindenfelé. [...] Egyik föladat az ellenzék emberét népszerűtleníteni. S a népnek elég az, hogy bár mi okbul tettem, tartom e vagy sem, az mindegy. S nem csak elleneim, de irigyeim is vannak. Körülbelül így áll: becsület vagy szerelem, s én mindkettőt meg akarom tartani, a nemzet becsülését és Dinám szerelmét. Elérzékenyedve esék értésemre olyasni, hogy a T(ekintetes) úr passzív összaadásunkban is megegyeznék, de ez esetben nem ohajt jelen lenni. Hálával ismerem el az áldozat nagyságát, de az ő nyugalmanak árán boldog lenni nem kívánok. Szemere Bertalan levele Jurkovics Mátyásnéhoz, Vatta, 1846. febr. 2. MÉSZÖLY (szerk.) 1941. 272–274.

⁸ Daß diese Brautleute am 20ten April des Jahres 1846 in Gegenwart des gefertigten Pfarrers und der mitgefertigten zwey Zeugen sich zu ehelichen erklärt haben, werden wir endesgefertigten Pfarrer bestätigt. Coram me: Franz Tiller f(ürst)-e(rzbischöflicher) Konsistorial Rath und Pfarrer, Laurenz Leban K. K. Polizei-Unter-Commissär als Zeuge, Franz Smith, Sekretär des Grafen Ladislaus Festetics als Zeuge. Wien Rk. Erzdiözese, Wien, Gemeinde St. Michael–Am Hof, Traungsbuch № 5. von 19. August 1838 bis 17. August 1846. *Jahr 1846. am 20ten April* (fol. 164.) (Forrás: Matricula archivportal)

⁹ *Personalstand der Sekular- und Regular-Geistlichkeit der Fürsterzbischöflichen Wiener Diözese: auf das Jahr 1846.* Fürsterzbischöfl. Konsistorial-Kanzlei, Wien, 1846. 249–250.

¹⁰ Laurenz Leban (Bécs, 1803–†1860) 1826-ban kezdte pályáját a bécsi büntetőbírószágon, 1830-tól a bécsi rendőrpáncsnokság (*Polizei-Ober-Direktion*) gyakornoka, 1839-től alparancsnok (*Unter-Kommissär*). OBERHUMMER 1929. 8.

képviselője, híres bécsi könyvtárának 1808-tól Gaál György író, könyvtáros, mesekutató, műfordító volt a kezelője.¹³ A keresztelést Don Ignaz Thomas (1781–1826), a barnabita kollégium perjele, a Michaelerkerche plébánosa végezte, aki két évvel később kisonográfiát jelentet meg a Szt. Mihály udvari főplébánia-templom történetéről.¹⁴

Az ifjú pár, a bécsi szépség és Borsod vármegye országgyűlési követe 1844 nyarán az országgyűlés színhelyén, Pozsonyban ismerte meg egymást, mégpedig a várossal szemben, a Duna jobb partján fekvő Ligetben (ma külön község: Pozsonyli-getfalu/Petržalka, Szlovákia), a pozsonyiak kedvelt kirándulóhelyén, ahol 1828-ban a híres Aréna nevű – eredetileg nyári – színházat is felhúzták. Szemere 1844 novemberének végén utazik vissza hajóval Bécsből Pozsonyba, és első útja a Ligetbe vezet, amely a tél kezdetére már elvesztette díszzeit, pedig szerelmük indulásánál még virágoztak a dáliabokrok.¹⁵ Ifjú – és egyelőre titkos – kedvesének Szemere a Heckenast-féle *Árvízkönyv* V. kötetét küldi el, amelyben korán elhalt nővéréről, Szemere Máriáról írt szép emlékezése megjelent. 1841-ben ebben ír a „szerelem első látásra” jelenségről,¹⁶ és pár év múlva ő is így látja meg és szeret bele azonnal Leopoldinába a pozsonyi Ligetben.¹⁷ Szemere Bertalan szeretett húga, Jakabfalvay Sámuelné Szemere Mária (1816–1840) férje birtokán, Csobajon halt meg,¹⁸ kislánya, az 1838. november 30-án Csobajon született¹⁹ Jolán gyámja Szemere Bertalan lett, de Jurkovic Leopoldina is nagy szeretettel nevelte, a Szemere-házaspár majd párizsi emigrációjában is vendégül látja.

Jurkovic Leopoldina apja, Jurkovic Mátyás (1777–1847) a Magyar Királyság lakosaként, az Esterházy hercegek kismartoni uradalmának falujában, a Sopron vármegyei, főként katolikus horvátok által lakott (ezért *Krabatisch Prodersdorff*,

¹³ Esterházy Miklós hercegről és könyvtárosáról, Gaál Györgyről bővebben: ZVARA 2014 és ZVARA 2015.

¹⁴ THOMAS 1826.

¹⁵ *A kedves ligetnek átadám az üdvözlöt. Bár késő jöttünk meg, kimentem a ligetbe, s megnéztem a helyet hol először találkozáink. Se a liget többé nem szép; egy levelke sincs a fákon, a száraz galyak közt a szem az egész pusztá ligeten végig lát [...] Melynél először találkozáink, a georgina-csoportbul sincs egy szál sem, azok is elhervadtak, melyek mellett szerelmünk fölvirult. De ugy e ennek nem árt sem tél, sem hó? S a sors zivatara talán meg fogja kimélni.* Szemere Bertalan levele Jurkovic Leopoldinához, Pozsony, 1844. dec. 2. MÉSZÖLY (szerk.) 1941. 268.

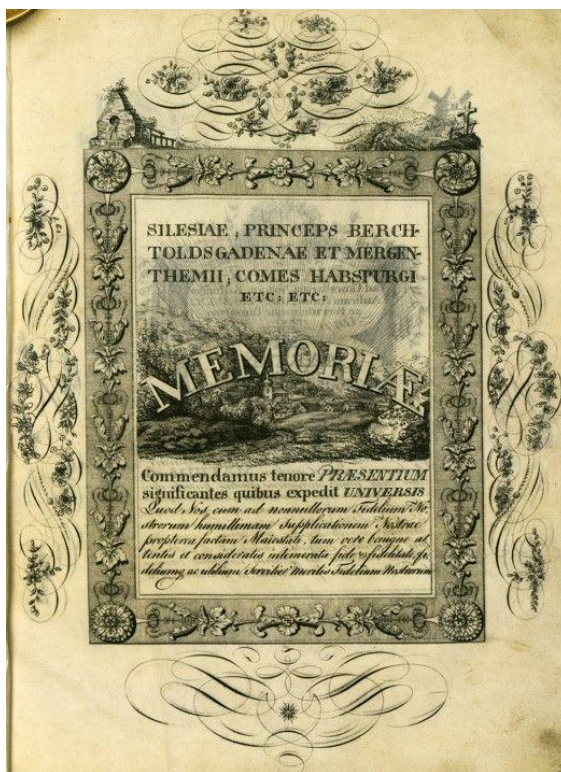
¹⁶ *Történt-e veletek, hogy egy hölgyet meglátván, mintegy megvirada lelketekben, 's mintha nem kerestétek de megtaláltátok volna, örvendve hangzék fel szivetekbül: ő az, ő az?* SZEMERE Bertalan: *Mária emlékezete.* In: *Budapesti árvízkönyv* 1841. V. 7.

¹⁷ *Vissza küldöm az V-ik kötetet, [...] mellyel először hódoltam, s melyet tőlem először olvasott. [...] most az történt velem, mi a 7-dik lapon áll: hogy Leopoldinámat meglátván „[...] ő az, ő az”.* Szemere Bertalan levele Jurkovic Leopoldinához, Bécs, 1844. nov. 25. MÉSZÖLY (szerk.) 1941. 267.

¹⁸ *(Megholt) 1840. 8 Június (temetése) 10 Június. Tekintetes nemes Szemerei Szemere Mária Úraszony, tekintetes Nemes Jakabfalvay Sámuel Úr hitvese. 24 (éves) 38 (napos) (betegsége) Torokfájás és gégekolika. Praedikatio és Oracio.* Tiszáninnen Ref. Egyházkerület, Csobaj Ref. Egyház anyakönyvei 1805–1851. p. 83/113. (Forrás: Familysearch)

¹⁹ Tiszáninnen Ref. Egyházkerület, Csobaj Ref. Egyház anyakönyvei 1805–1851. p. 43/71. (Forrás: Familysearch)

azaz Horvát-Prodersdorf néven is ismert)²⁰ Vulka-Pordányban (ma: Wulkaprodersdorf, Ausztria) született, ahol az 1767. évi úrbéri összeírás szerint több Jurkowitsch nevű jobbágy is élt. Kérdés, hogyan emelkedett fel az udvari szolgálatig, családjáról nincs ismeretünk. Feltűnő azonban, hogy a XVIII. század első harmadában több vulkapordányi Jurkovicz is lateinerként építi karrierjét. Egyikük, Jurkovicz Ferenc, 1718-ban Hof an der Leitha-i harmincados (*Kay: Dreyssziger zu Hoff an der Leytha Herrn Frantz Jurkowicz*), egyébként a kismartoni uradalomhoz tartozó Vulkapordányban volt egy jobbágytelek-része (*Viertel-Hauf*), amely az uradalmi adminisztráció segítségével Nathan Oppenheimer udvari zsidó faktor (*Hof-Jud*) tulajdonába került, aki Esterházy Mihály hercegtől járadékmentességet kapott rá.²¹ Egy másik polgári származású vulkapordányi Jurkovicz egyházi karriert futott be: Mathias Jurkovicz Kassán végezte a teológiát a *Kisdianum* alumnusaként 1720–1723 között, majd 1735-ben váradi kanonok lett 1745-ben bekövetkezett haláláig.²² Feltételezhető, hogy az ő családjukból került ki Szemere Bertalan apósa is.

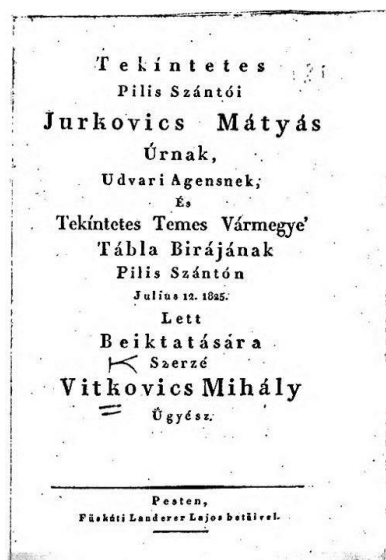
3. Jurkovicz Mátyás és Márton birtokadományozó oklevele, 1824, részlet.
MNL OL E 181 № 11 (MNM felv.)

²⁰ MZSO V. 164.

²¹ (1718). MZSO V. 164. (№ 1070)

²² EMÓDI 2009. 59.

Jurkovics Máttyás ún. udvari ágens vagy ügyvivő (*Hofagent*) volt a bécsi Magyar Udvari Kancelláriánál, azaz egyfajta ügyvéd, aki az udvarnál gazdag, főként arisztokrata ügyfeleket képviselt, megbízását maga a császár hagyta jóvá; egyben a *Theresianum* jogászprofesszora. Így az udvar hűséges szolgájaként fivérével, Mártonnal éppen 1824-ben, Leopoldina születésének évében lesz magyarországi földbirtokos, egyben magyar címeres nemes. 1824. november 12-én Gyurkovics vagy másként Jurkovics Máttyás és fivére, Márton ugyanis birtokadományt kap I. Ferenc királytól a magyarországi Pilisszántó falura, amelyet 37 111 Ft és 50 + 1/8 krajcárért vásároltak. A csodálatos, fekete tussal festett miniatúrákkal ékesített, füzetformájú oklevélben az uralkodó (illetve a Magyar Kancellária, amelynek egyébként maga Jurkovics Máttyás is a szolgálatában állt) részletesen kifejti, hogy Jurkovics Máttyás mely tetteiért és szolgálataiért nyerte el a nemesi birtokot, amellyel együtt a testvérpár a *pilisszántói* prédikátumot is megkapta neve elé.²³ Pest vármegye új birtokosát és „donatarius” nemesét, Jurkovics Máttyást az 1825. november 18-án Pesten tartott közgyűlésén iktatta be, a beiktatásról szóló igazolást a nemeslevélre is felvezették. A táblabíróságot azonban már fél évvel korábban elnyerte, igaz nem Pest, hanem Temes vármegye törvényszéki ülnöke lett. Pilisszántón 1825. július 12-én végbement beiktatására a kor ismert alkalmi költője, Vitkovics János jelentetett meg üdvözlő verset.²⁴

Fényesen tetszik mai Ünneped fel,
Jurkovics! buzgó Fi az Érdemekben,
A' midőn Szántó falujában Úrnak
Bárczay iktat. (a)

Titusunk' mérő fejedelmi Jobbja
Tette ezt a' jót Veled, a' ki nem néz
Húnyt tekintettel Neki híven élő
Honybeli Fökre.

Illy szerencsédnek bizonynyára Ürvend,
A' ki köz Jóért szeretettel égő
Szívedet 's mindég egyenes Valódat
Tiszteli Benned.

Nézd, miként állnak mai nap körülted
Telve vigszággal sok Alattvalóid!
Rendre szolgálnak Neked ők, 's jutalmok
A' Te Kegyelmed.

a) Tekintetes Bárczay Pál Úr T. Pest Vármegyének első Al Ispánnya, mint beiktató Királyi Ember.

4–5. Vitkovics Mihály nyomtatványának címlapja és első oldala, 1825

Egy hónappal a birtokadományozás után a bécsi magyar kancellárián elkészült a Jurkovics testvérek magyar nemességét és címert adományozó oklevele is.²⁵ Az ugyancsak kivételes igényességgel és művészi nívóval készült, füzet formátumú,

²³ MNL OL E 181 № 11.

²⁴ VITKOVICS 1825.

²⁵ I. Ferenc, Bécs, 1824. dec. 17. MNL OL E 181 № 10.

Bécsben, 1824. december 17-én kiállított armálisban szó szerint megismétlik Jurkovich Mátyásnak már a donációban is méltatott érdemeit: kiváló eredménnyel végezte jogi tanulmányait, ügyvédi vizsgáját is jelesen abszolválta, majd mindkét jogban kivételes buzgalommal és ügyességgel, illetve sikerrel vitte a bíróságokon a rábízott ügyeket, ügyfelei legnagyobb meglepedésére. Jogászként kiváló tudásáról, hozzáértéséről és nem kevésbé moralitásáról tett bizonyosságát, ezért kiérdemelte, hogy az uralkodó a Magyar Udvari Kancellárián udvari ágensnek nevezze ki. Ezt a megbízatást is magas nívón és hűségesen teljesíti, közben pedig a Theresianum Királyi Akadémián sok évig „magyarhoni jogot (*Jus Patrium*)” adott elő, elősegítve az akadémia ifjúságának dicséretes előmenetelét. Ráadásul az 1809. évi győri csatát követően, a (francia) ellenség megszállása idején, amikor 30 adófizető (jobbágytól) az ellenség azt követelte, hogy szállítson gabonát Bécsbe, amit meg is tettek, ennek ellenére a franciák lefoglalták és meglehetősen hosszú időre elzárva tartották őket, és többen közülük olyan szerencsétlen helyzetbe kerültek, hogy szekereiket és lovaikat hátrahagyva kellett elmenekülniük; végül a lefoglaltak Jurkovichs Mátyás fáradozása révén szabadultak meg az ellenség fogságából. A wagrami ütközet után pedig ő maga is ellenséges fogságba került, és betegként a bécsi kórház ápolója lett; a császári hadsereget készpénzzel és élelemmel is segítette. Az 1810-ben kitört éhínség idején a szűkölködők sorsának enyhítésére önként 400 Ft-ot ajánlott fel.²⁶

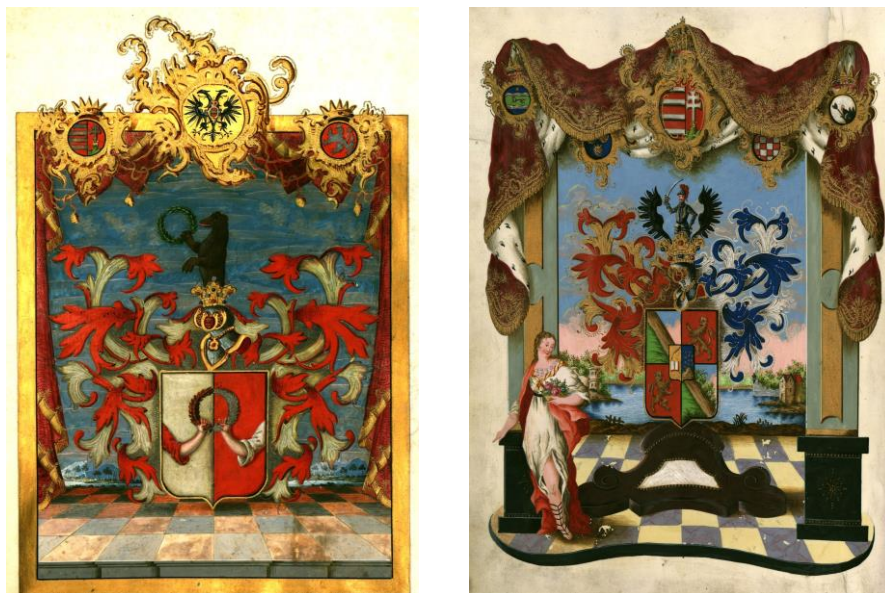
A Vulkapordányban született Mathias von Gyurkovich magyar udvari ágens és hites magyarországi közügyvéd (*k. ungar. Hofagent, ungar. Landes-Advocat*), aki 1817 és 1821 között volt a Theresianumban a magyarhoni jog professzora (*Professor des ungar. Rechtes*),²⁷ nemcsak földesúr és kegyúr, hanem több vármegye táblabírája lett, sőt Pest-Pilis-Solt vármegyében a kor legjelentősebb magánhitelezőinek

²⁶ [M]athiae ad Cancellariam Nostram Regiam Hungarico-Aulicam jurati agentis aulici, ac fori utriusque jurati causarum advocati et Martini amborum Gyurkovichs alias Jurkovichs fratrum quippe germanorumque iidem quavis occasione sibi comparare studuerunt. Quive et quidem Mathias absolutis cum laude necessariis studiis hausta dein Juris Scientia cum Judiciaria praxi conjuncta depositaque praeclaro specimine advocatiali Censura, in qualitate jurati Causarum Fori utriusque Advocati diversa negotia per plures causantes sibi concredita singulari sedulitate et dexteritate, felicique successu ad plenum eorundem causantium contentum promovendo, ea praeclara habilitatis et verum cognitionis ac secus etiam insignis moralitatis suae edidit specimina, ut ad Cancellariam Nostram Regiam Hungarico-Aulicam in Agentem Aulicum nominati meruerit, in hac quoque qualitate integram fidem et fidelitatem constanter testatus est, nec secus qua Juris Patrii in Equestri Nostra Theresiana Academia per plures annos Professor cum laudabili Juventutis in studiis progressu eximiam impendit operam, perpense praeterea eo, quod Anno Millesimo Octingentesimo Nono, occasione invasionis hostilis post pugnam ad Jaurinum interventam ultra triginta contribuentes, qui ad rationem hostilis Exercitus ad vehendas Viennam fruges coacti, dein vero per Hostem pro praestandis variis vecturis longissimo tempore detenti fuerunt, eoque miseriarum devenerunt, ut se multi ex iis derelictis Equis et Curribus fuga salvaverint, opera et fatigio Ejus ab oppressione hostili eliberati fuerint, post pugnam denique ad Vagram sorti in hostilem Captivitatem incidentis, et Viennae in Hospitali aegrotantis Militiae Nostrae tam aere parato, quam et procuratis iisdem alimentis succurrere contendit, occasione insuper inedia Anno Millesimo Octingentesimo Decimo Septimo erumpentis ad allevandam miserorum sortem quadringetos florenos prompto animo contulit. (1824) MNL OL E 181 № 10.

²⁷ GEMMELL-FLISCHBACH (szerk.) 1880. 64.

egyike.²⁸ Érdekes, hogy az 1847-ben elhunyt Jurkovics Mátyás²⁹ örökösei – felesége mellett feltehetően fiai, László (1825/26–1868) és az 1847-ben még kiskorú Ferenc (szül. 1834/35), illetve leánya, a száműzetésbe menekült Szemere miniszterelnök Pesten maradt felesége – is folytatták Pesten a hitelezést.³⁰

6–7. A Comper (1746) és a Jurkovics család (1824) címere.
MNL OL E 181 (Czikkelyné Nagy E. felv.)

A címerszerző fivérek az 1820-as években még családnevük mindkét változatát (Gyurkovics/Jurkovics) használják, magyaros helyesírással, ahogyan az adománylevelekben is szerepel, később azonban a családban, így Szemere Bertalan feleségénél is, kizárólagos lesz a Jurkovics (néha: Jurkovich/Jurkovits) név. A Jurkovics-fivérek Pilisszántó földesuraiként falujukban kastélyt is építenek (az épület ma óvoda), sőt birtokuk temetőjében épített kriptájukat szánják családi temetkezőhelynek. Jurkovics Mátyást ide is temetik 1847-ben, kérdés, hogy az 1849-ben Egerben meghalt és a székesegyház kriptájában eltemetett felesége maradványai végül idekerültek-e. Leányuk, Szemere Bertalanné Párizsban kelt végrendeletében szintén a pilisszántói kriptát, szülei sírhelyét nevezte meg óhajtott végső nyughelyeként, amennyiben Magyarországon halna meg.³¹ Josef Vincenz Häufler (1810–1852) osztrák topográfus,

²⁸ SOMORJAI 2010. 12.

²⁹ Wien Rk. Erzdioezese, Baden Pfarre St. Stephan *Sterbebuch XI. 1845–1852.* (fol. 53) (Matricula archivportal)

³⁰ BÁCSKAI 2010. 35.

³¹ *Verendige ich meine Lage in Ungarn, so ist mein sehnlichster Wunsch in Pilis-Szántó in dem Familien Gruft meiner theuren Ältern beigesetzt zu werden.* Leopoldine von Szemere geborene von

történész 1854-ben megjelent, Pest-Budát bemutató művében (Pilis)Szántó nevezettségként említi Jurkovich udvari ügyvivő igen csinos földesúri kastélyát, amelyből a budai hegyekre lehet látni.³² Szemere is többször járt völegényként a Pesthez közeli pilisszántói Jurkovics-kastélyban, amely elegánsabb nemesi rezidencia volt, mint a vattai kis ötoszlopos udvarház.³³

8. A Jurkovics család pilisszántói kúriája, épült 1830 k.
(Képeslap, 1930 k. részlet)

Matthias Jurkovics az 1824. évi birtok-, ill. címeradomány szövege szerint a *Theresianum* jogászprofesszora volt, azaz tanítványaiban már pályája elején megismerhette az osztrák, cseh és magyar arisztokrácia képviselőit, udvari ágensként pedig magyar arisztokraták ügyeit vitte Bécsben a magyar kancellárián, és helyettesítette őket a pozsonyi országgyűlésen. Az első reformországgyűlésen, 1825/26-ban több távollévő arisztokratát, korabeli megnevezéssel *principalist* is képviselt, így: Schwarzenberg József herceget, Zichy István és Somsich Zsigmond grófot, illetve Festetics György gróf özvegyét, Saller Juditot.³⁴ Batthyány Lajos gróf, a későbbi miniszterelnök is ügyfelei közé tartozott. 1831. május 10-én Bécsben Jurkovics Mátyás magyar királyi udvari ágens és Smith Ferenc (Festetics László herceg titkára, 1846-ban Szemere házassági tanúja) volt a felkért tanú Batthyány Lajos gróf és nővére, Westerholt Amália grófné birtokosztályánál.³⁵ Jurkovics a későbbi miniszterelnök, Batthyány Lajos jogásza és bizalmasa lett, Batthyány egy 1846-ban Teleki

Jurkovics végrendelete, Párizs, 1865. jan. 10. Másolat. BFL IV. 1411/b Ügyszám: 5565 Év: 1874/14 (45. doboz)

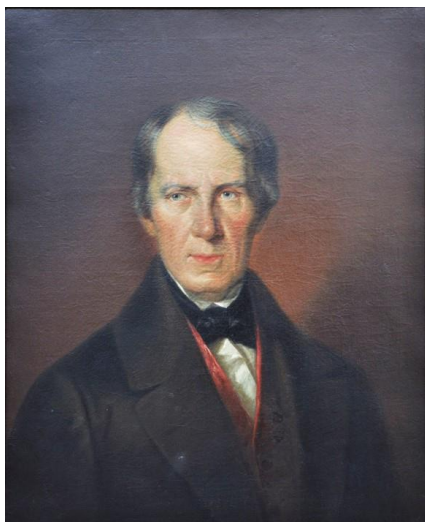
³² Szántó. *Dieses Dorf mehr als 2000 katholischen, meist slavischen Einwohnern bewohnte Dorf gehört ung. Herrn Hofagenten von Jurkovich. – Von dem an der hohe hübsch gelegenen herrschaftliche Schloß genießt man eines lehnenden Rückblickes auf das Ofner Gebirge.* HÄUFLER 1854. 47.

³³ *Este sokáig kün ábrándoztam. A háznak, melyben én lakom, öt oszlopa van, nem oly szép, mint a szántói.* Szemere Bertalan levele Jurkovics Leopoldinához, Vatta, 1745. szept. 13. MTA Kt. M. Ir. Lev. 4-r. I. f. 19v

³⁴ Acta Comitiorum 1825. XVIII.

³⁵ TILCSIK 1996. 61.

Lászlónak szóló levelében Jurkovits bécsi lakáscímét is pontosan megadja: *Hof Collalto'sche Haus 2te Stock*, azaz Am Hof, Collalto-féle ház, 2. emelet.³⁶

9–10. Ismeretlen művész: Jurkovits Mátyás és felesége portréja,
Bécs, 1830 k. Vásson, olaj.

Dr. Magyar Bálint tulajdona (Kulesár Géza felv.)

Jurkovics Mátyás 1822. évi nősülése idején már 45 éves, nem számít fiatal férjnek, annál inkább sikeres bécsi jogásznak, aki az udvarnál megbecsült hivatalt visel, és számos (főként magyar) arisztokrata ügyfele van. Így nem csodálhatjuk, hogy egy bécsi nemesi hivatalnok, illetve katonacsalád tehetséges leányát, Therese von Compert adják hozzá feleségül. Az Edle (= köznemes) von Comper (vagy Komper) család még a XVIII. század közepén nyerte el a címeres nemességet Mária Teréziától. Az 1746-ban kelt nemesség- és címeradomány kedvezményezettje Franz Emanuel Comper, a *Hofkammer* közelebből meg nem nevezett alkalmazottja volt, aki főként apja, Paul Melchior Comper érdemeiért részesült az adományban. Paul Melchior Comper 1717. szeptember 19-én iratkozott be a páduai egyetem jogi karára mint osztrák hallgató, ekkor már Johann von Colloredo gróf császári titkos tanácsos, Bécs város velencei követe titkára,³⁷ majd a bécsi udvar hadügyi számvevőségén (*Hof-Kriegs-Buchhalterei*) működött számvevő-tisztviselőként (*Raitt-Officier*), és közel 30 évig, 1723–1752 között volt számvevőségi tanácsos (*Rajt-Rat*).³⁸ Az 1720-as években az udvari schematismusok is ezen hivatalában említik, aki a Tuchlauben „Zum Roten

³⁶ MOLNÁR 1997. 70.

³⁷ *Paulus Melchior Comper, Austriacus, Viennensis, Secretarius excellentissimi et illustrissimi D. D. Joannis baronis Colloredo, aurei Velleris Equitis Consilarii ab arcanis S. C. et C. Majestat(is) et Oratoris ordinarii ad Rempublicam Venetam. P. 1717. 19. IX.* LUSCHIN von EBENGREUTH 1886. I. 50.

³⁸ Mária Terézia, 1764. aug. 2. Bécs. MNL OL E 181 (1764). Vö.: MÜHLFELD 1822. 169.; KNESCHKE 1859–1970. II. 317.

Igel“ (A Vörös Sündisznó) jelű és nevű házában lakik.³⁹ A család genealógiája nem ismert, Szemere Bertalan szerint francia eredetűek,⁴⁰ valószínű, hogy a tanácsos fia, a nemességet szerző Franz Emanuel a férje annak az Maria Theresia Komper született Pelosi nevű asszonynak, aki 1777. március 15-én 1000 Ft-os alapítványt tett Bécsben, hogy az összeg éves kamatát képező 42 Ft-ból évenként egy idős szegény asszonyt támogassanak. Az alapítvány elnöke a fia volt, a kuratórium a városi magisztrátus.⁴¹ Minden bizonnyal ő lehetett az anyja annak a bécsi illetőségű Mathias von Kompernek, aki 1784-ben a bécsi piaristák *Josephinum* nevű gimnáziumának középső grammatikai osztályába járt.⁴²

Jurkovicz Leopoldina nagyapja, Mathias Karl von Komper 1804-től udvari szolgálatba lépett, akárcsak a nemességet szerzett elődei, az udvari főtisztartósághoz tartozó 6 udvari szállásmester (*Hoffourier*) egyike volt.⁴³ A szállásmesterek feladata a császári család utazásainak megszervezése, 1810-ben például Komper is egyike azon udvari szolgálattelőknek, akik Franciaország új császárnéját, Mária Lujzát Bécsből Braunauig kísérik, amikor Párizsba költözik.⁴⁴ Mathias Karl von Komper 1808-ban háztulajdonosként is összeírják (Löwelbastei 1233–1234).⁴⁵ 1807-ben, sőt még 1811-ben is az udvari szállásmesteri hivatal viselte, és a Herrengasse 39. szám alatt lakott családjával.⁴⁶ Ez a házszám (később Herrengasse 30., ma: Herrengasse 13.) az alsó-ausztriai rendek tartományi gyűlésének palotáját (*Landhaus*, ma: *Palais Niederösterreich*) és a hozzá tartozó épületeket jelölte. Nemsokára azonban költözött a család, hiszen a szállásmester lakása 1813-ben már a Seilerstatt 856. sz. házban van (1820 utáni számozása 806., ma: Singerstraße 32., Seilerstätte 4.).⁴⁷

Mathias Karl von Komper (Comper) 1816-ban hivatást is változtatott, elhagyta ugyanis az udvari szolgálatot, és a császári hadsereg tisztje lett a Cseh Gyalogezred kötelékében, mégpedig a 17 százados egyike.⁴⁸ További sorsáról nem tudunk, minden bizonnyal hamarosan meghal. Amikor katonai szolgálatba állt, lakást is változtatott, hiszen 1816-ban már a Michaelerplatz 1221. alatt van az otthonuk (1820 utáni

³⁹ *Kayserslich-Königliche Hof-Kriegs-Buchhalterey. [...] Rait-Räthe. Hr. Paul Melchior Comper, log. unter denen Tuchlauben, in dem Roten Igel.* In: *Kayserslicher Und Königlicher Wie auch Ertzhertzoglicher Dann Dero Haupt- und Residentz-Stadt Wien Staats- und Standes-Calendar, Auf das Gnaden-reiche Jahr 1752. Mit einem Schematismo gezieret. Cum privilegio Caesareo speciali.* Johann Baptist Schönwetter, Wien, 1752. 41.

⁴⁰ *[Teresia Komper] ősei egykor a szép Franciaországból származtak ki. Lakták a magyar földet is. Utóbb a német nép közt telepedtek le.* SZEMERE 1873. 31.

⁴¹ *Armenwesen* 1875. 224.

⁴² *Nomina ivvenvm in gymnasio Iosephino Vindobonensi scholarvm piarvm hvmanioribvs litteris stvdentivm ex ordine classivm.* Andrea Schmidt, Wien, 1784.

⁴³ *Kayserslicher Hof- und Ehren-Calendar Auff das Jahr 1804.* Gedruckt bey den Edlen von Ghelenschen, Wien, 1804. fol. E/6.

⁴⁴ *Illustriertes Wiener Extrablatt* 2. (1873)/107. (19 April) 4. (*Die Kaiserbraut Marie Luise*)

⁴⁵ *GUETJAHR* 1808. 46.

⁴⁶ *Obertshofmarschallstabspersonale. K. K. Hoffurieri [...] Mathias Carl von Komper, woh. in der Herrngasse. 39.* Hof- und Staats-Schematismus 1807. 93.; Hof- und Staats-Schematismus 1811. 109.

⁴⁷ *Wien Staats- und Standes-Kalender* 1813. 112.

⁴⁸ *Böhmisches Infanterie-Regiment. Haupt- Werbbezirks-Station und Stab: Neuhaus in Böhmen [...] Hauptleute [...] Carl Edler v. Comper.* Militär-Schematismus 1816. 260.

számozás: 1153., ma: Habsburgergasse 14., Michaelerplatz 6. és Reitschulgasse 4.).⁴⁹ Ez a hatalmas, három utca által körülvevett, háromszög alakú, a barnabíták tulajdonában lévő bérház 1732-ben épült korábbi alapokon a Szt. Mihály-plébániatemplommal és a barnabita kollégiummal összefüggő telken *Neues Michaelerhaus* néven (későbbi neve: *Kleines Michaelerhaus*). 1821-ben még itt lakott a család, Komper százados és felesége, Anna Maria Baumgartner (1774 k.–1852) itt neveli a XVIII. század végén született három, lassan eladósorba kerülő lányukat: Barbara Compert (1795–1845) egy arisztokrata, Hugo Maria Josef Johann Hayek von Waldstätten báró (1775–1856) veszi feleségül, de elválnak, gyermekük nem születik.⁵⁰ Barbara von Waldstätten 1845. január 10-én hal meg 50 éves korában, halálát a bécsi Maria Treu-plébánia anyakönyvébe vezetik be.⁵¹ Nővére, Josepha is nemes férjhez kapott, a református vallású magyar dobfeneki Sipos (Sypos) Lajost (1800–1841), fiukat, Sypos Mátyást 1829. november 14-én keresztelték a pomázi református egyházban (keresztszülők: pilisszántói Jurkovic Mátyás udvari ágens és felesége, Comper Terézia asszony).⁵² A harmadik leány, Theresia (1796 k.–1849) 1822-ben Jurkovic Mátyás felesége, negyed századdal később pedig Szemere Bertalan anyósa lett.

A gyakran költöző Komper család ifjú kosztosokat is fogad az 1800-as évek legelején, egyikük, Ignaz Franz Castelli (1781–1862) osztrák költő és drámaíró memoárjában idézi vissza a kellemes estét, amelyeket az udvari szállásmester és családja: felesége és három lánya társaságában töltött különféle játékokkal, zenével és beszélgetéssel. A társasághoz tartozott a fiatal Joseph von Hauer (1778–1863), a kamara későbbi alelnöke, ill. a majdani természettudós, az ifjú Karl Franz Anton von Schreibers lovag (1775–1852), aki az udvar természetrajzi gyűjteménye, a *Hof-Naturalienkabinett* igazgatója, később a bécsi Természettudományi Múzeum alapítója lett.⁵³

Komper százados felesége (özvegye?) 1821-ben háztulajdonos Bécs belvárosában. Ekkor a Preßgasse 458. (korábban: 492) helyrajzi számú, Hét Csillaggal jelzett (*Zu den Sieben Sternen*) házat (ma Judengasse 9 és Sterngasse 2) az ő tulajdonában jegyezték a bécsi telekkönyvbe, a ház másik tulajdonosa: Josef Kilian Schickh (1799–1851), a neves író.⁵⁴ Szemere Bertalanné nagyanyja 1825-ben is a *Sieben*

⁴⁹ Hof- und Staats-Schematismus 1816.

⁵⁰ DOERR 1914. 150.

⁵¹ 1845 Jänner 10/12. Frau Barbara von Waldstätten geborene Compa(!) gemahlin des hochwohlgeb. Herrn Hugo Freih. von Waldstätten k. k. Major kath. hier gebürtig. Altersjahre 50. Wien Rk. Erzdiözese, Wien, Pfarre Maria Treu. *Sterbebuch 1840–1847*. (fol. 196.) (Matricula archivportal)

⁵² A pomázi ref. egyház keresztelési anyakönyve 1784–1841. (p. 53.) MNL OL X 2365

⁵³ [1809] Es befanden sich daselbst, ebenfalls auf der Flucht, mehrere Herren, welche ich schon Wien aus kannte, unter anderen die ganze Familie des Hoffouriers Komper, Mann, Frau und drei Töchter. Bei diesen hielten wir Menage und kamen auch täglich Abends zusammen, wo wir uns auf verschiedene Art mit Spiel, Musik, Gespräch u. s. w. sehr angenehm unterhielten. Es befanden sich in dieser Gesellschaft die allgemein geachteten Herren von Hauer, jetziger Vicepräsident, und der k. Hofrath und Cabinetsdirector von Schreibers. CASTELLI 1861. 190.

⁵⁴ GUETJAHR 1821. 22.

Sterne-ház tulajdonosa, akárcsak J. K. Schick,⁵⁵ sőt 1828-ban is ők a tulajdonosok, megosztva, a Preßgasse 458-ban,⁵⁶ 1837-ben azonban már az egész ingatlan Anna Schikh⁵⁷ neve alatt szerepel.⁵⁸ Érdekes, hogy egy másik bécsi házösszeírás még 1839-ben is Anna von Kamper(!) és Johann Schikh nevén veszi fel az ingatlant,⁵⁹ 1843-ban viszont már bizonyosan a Schikh-örökös, Anna von Lyncker grófnő az egyedüli háztulajdonos.⁶⁰ A korábbi tulajdonos gróf Batthyány Tódor (1729–1812) volt, 1816-ban N. Schikh háziúrral osztozik a Hétcstillag-ház tulajdonán,⁶¹ talán a magyar arisztokratától vásárolta Anna Maria von Comper a házrészét 1820 körül, hogy másfél évtized múlva már el is adja a tulajdonostárs Schikh család örökösének, Lyncker grófnő született Árvay Annának. Ez a hatalmas házkomplexum egyébként az osztrák irodalomba is bekerült, egyik hátsó traktusbeli emeleti lakásában ugyanis az 1790-es évek közepén az említett Ignaz Franz Castelli – akinek majd pár év múlva, fiatalemberként éppen a Comper család nyújt menázst és kellemes társasági együttlétet – lakott a nagynyjánál, és visszaemlékezésében részletesen leírja gyermekkorára színhelyét.⁶² Bár a ház óriási területet foglalt el (később erről nevezték az egész utcát Siebensterngassénak), az utca frontján csak egy földszintes épület húzódott a XIX. század közepén.⁶³ Comper százados felesége (özvegye?) 1822-ben bizonyosan nem lakik a Hétcstillag-házban, hiszen leánya esküvőjekor az Augustinergassét jelöli meg a család lakóhelyeként. Anna Maria von Comper, született Baumgartner egyébként 1852. november 24-én hal meg a Bécs melletti Hütteldorfban 78 éves korában, ott is temetik el.⁶⁴ Haláláról unokája, Jurkovicz Leopoldina férje, Szemere Bertalan is megemlékezik párizsi naplójában.⁶⁵

Leánya, Therese von Comper (Komper) kivételes tehetségű fiatal hölgy volt, gyönyörű szoprán hangja miatt az 1810–20-as években a bécsi zenei események szereplője. Mint műkedvelő énekes fellépett Bécs legnívósabb házikoncertjein, amelyeket

⁵⁵ *Die Häuser Wiens, – der Stadt (Nahmen der Hausinhaber und Hausschilde, dann Grundbuch) [...]* Preßgasse Haus-Nr. 458. Mar. Anna v. Comper und Kilian Joseph Schikh. S. Sieben Sterne. HORMAYR 1823–1825. II/2. (1825) CXXXVIII.

⁵⁶ ZIEGLER–VASQUEZ 1828. Preßgasse

⁵⁷ Anna Schikh, született von Árvay (†1872), megözvegyülvén, 1836-ban Clemens Wenzel von Lyncker (1782/1785–1862) gróf felesége lett.

⁵⁸ ZIEGLER 1837. 52.

⁵⁹ Neuester Schema Wien 1839. 25.

⁶⁰ Nr. 458 (492) *Linker Anna Gräfin von – 7 Stern – Preßgasse*. SCHWAB 1843. 15.

⁶¹ GUETJAHR 1816. 19.

⁶² CASTELLI 1861. 31.

⁶³ *[H]aus war in der Siebensterngasse, welche Gasse von dem Schild des Hauses den Namen hat, weil es damals den größten Raum in dieser Gasse einnahm, obschon es gegen die Gasse zu nur einen ebenerdigen Tracht hatte*. CASTELLI 1861. 9.

⁶⁴ *Am 24. November 1852. ½ 6 Uhr Morgens. Hütteldorf No 22. Maria Anna Comper geborene Baumgartner k. k. Hauptmanns Witwe, 78 Jahre*. Wien Rk. Erzdiözese, Wien, Pfarre Hütteldorf. Sterbebuch 1834–1859. (fol. 161.) (Forrás: Matricula archivportal); Halálhíre: *Amtsblatt der Wiener Zeitung* 1853/15/17/19. 87., 98., 110.

⁶⁵ *Dinám nagyanyja (anyjáról) a mult hó vége felé, Bécs mellett megholt. Nem volt tiszteletre méltó egyén, s a mi vagyona, tékozlásai után, megmaradt, azt nem gyermekeinek és unokáinak, hanem szakácsnéjának hagyta. Mint élt úgy is halt meg, szenvedélyeinek áldozott örökké*. (Párizs, 1852. december). SZEMERE 1869. I. 173.

Raphael Georg Kiesewetter von Wiesenbrunn (1773–1850) zenetörténész rendezett a lakásán,⁶⁶ illetve 1814-től a Bécsi Zenebarátok Társaságának (*Gesellschaft der Musikfreunde in Wien*, röviden: *Wiener Musikverein*) hangversenyein.⁶⁷ Therese von Comper egyike volt a *Museikverein* legkiválóbb műkedvelő szólóénekesének,⁶⁸ a társulat hangversenyeinek neve is „második társaságbeli koncert volt”, 1816 februárjában egy ilyen koncerten énekelt kiválóan Comper kisasszony.⁶⁹ Fellépett a bécsi biedermeier házimuzsikában ismert Hochenadel családnak a *Bürgerspitalhause* nevű házban bérelt otthonában rendezett divatos koncertjein is, 1821. november 22-én például egy egyházzenei hangversenyen a kortárs bécsi zeneszerző, Joseph Leopold von Eybler (1765–1846) két kórusra írt *Mise*, *Gradual* és *Offertorium* című művében énekelt a szopránszólót.⁷⁰ Olyan ismert volt Bécsben az 1820-as évek elején, hogy a Bécs művészeiről megjelent adattárban is szerepel a neve, lakcímével (*Michaels-Platze 1153.*) együtt.⁷¹ Művészi tehetsége azonban megmaradt a műkedvelés szintjén, 1822 elején ugyanis férjhez ment, és további életét családjának szentelte, bár néha még feleségként is fellépett, neve szerepel Bécs 1823. évi műkedvelő zenészeinek és énekesének listáján.⁷² Olykor még anyaként is szerepelt nyilvánosan, 1830. március 12-én a Bécs egyik legelegánsabb báltermében, a Burg Nagy Redoutetermében (*im k. k. großen Redoutensaale*) rendezett műkedvelő Rossini-koncerten énekelt, és kitűnt képzett és átélt előadásmódjával.⁷³ Veje, Szemere Bertalan meghatóan érzelmes írásban emlékezett meg osztrák anyósáról párizsi száműzetésének legelején (1850. január 18-án már készen volt az emlékezés),⁷⁴ amelyet leánya, Szemere Mária adatott ki apja halála után Pesten.⁷⁵ A magyar irodalomban is ritka, hogy egy nő ilyen meleg hangon, sőt elragadtatással írjon – igaz, kivételes érzelmi és szellemi képességekkel rendelkező – anyósáról:

⁶⁶ HANSON 1985. 125.

⁶⁷ *Verzeichniß sämtlicher Künstler und Dilettanten welche in den Vereins-Concerten seit deren Gründung im Jahre 1815 bis 1969 aufgetreten sind [...] 1816 Kompert Ther. Edle von. POHL 1871. 90.*

⁶⁸ *Von den Solosängern sind folgende mit Auszeichnung zu nennen: Sopran: Frl. Therese v. Komper, später verehelichte von Jurkovics (Todt). SONNLEITHNER 1861. 756.*

⁶⁹ *Concerte. Am 7ten [Februar, 1816] fand das zweyte Gesellschaft-Concert des Musikvereins statt, welches folgende Stücke enthielt. [...] Im Gesang zeichneten sich Fräulein von Comper...* In: *Allgemeine musikalische Zeitung*, 18. (1816)/8. 120.

⁷⁰ *Allgemeine Musikalische Zeitung: mit besonderer Rücksicht auf den österreichischen Kaiserstaat* 5. (1821)/101. (19 Dezember) 801–802.

⁷¹ *Comper Therese von, Dilettantin im Singen. Auf dem Michaels-Platze Nr. 1153.* BÖCKH 1821. 365.; BÖCKH 1823. 365.

⁷² *Tonkünstler und Dilettanten [...] Jourgowitz, Frau Theresia von, geb. Comper (Singen), wohnt in der Stadt am Kohlmarkt Nr. 1149.* 1823. ZIEGLER 1823. 24.

⁷³ *Frau von Jurkovits zeigte die künstlerisch gebildete Sängerin auf ansprechende Weise, und führte ihren Part mit Zartheit und Gefühl aus.* In: *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode*, 1830/Erstes Quartal 288.

⁷⁴ ALBERT 1999. 161.

⁷⁵ SZEMERE Bertalan: *Teresia emlékezete.* In: SZEMERE 1873. 30–44.

Teresia mind a három nemzetnek örökölte erényeit, hibáit egynek sem. Szelleme oly élénk, szikrázó, s társalgása oly bájos, lenge volt, mint egy francia nőé; háziasságát s kedélyességét tekintve, német nőt bámultál volna benne; és szíves, vendégszerető, tevékeny asszony volt ő, milyent Isten csak a barátságos magyar síkon teremt, hol kedves az idegen, ki soká mulat, mint kedves a nyári felleg, mely ha áldott esőt nem hoz, hűs árnyékot tart a munkás s a zöldelő vetés hullámai felett. [...] A fővárosi lakás, neveltetés, élet, nem tett benne más változtatást, mint hogy megtompultak tüskéi, mikre védelmül a vad életben van szükség; különben megtartotta a rózsza azon édes természetét, amint az a paradicsomból a virágok királynéjával a földre kilépett. [...] Ő mindenütt mint a világosság jelent meg, derűt s kedvet terjesztett maga körül. [...] Ki nem kedvelte volna tehát Teresiát a művészet s műveltség ez egyszerűségében? Ki nem szerette volna benne azon szép rózsát, mely arcának képében vidáman nyilatkozott? Ki nem csodálta volna benne azon vallásos emelkedettséget, mely hangjának sugáraiban minduntalan a menny csillagai körül repdesett? Ki nem imádta volna benne azon szent lelket, mely telve volt a kegyesség és erkölcs üdvözítő érzelmeivel? [...]

Ő oly titkolhatlanul s annyira kedvet érte lépni a művészet pályájára, melynek pedig fényes útja a házi boldogság csendes köréből kivezet, hogy mindig egy magas szirtormon vélte magát lebegő szárnyakkal, honnan az ösvény az ég tájékai felé visz, a földre vissza egy sem vezet. [...]

Azonban oltár eleibe vezette egy boldog férj. És a leány magasztos ábrándjai eltűnedeztek. Az ál-áhitatból megmaradt a szívbeli vallásosság, mely az ég felé a hitnek, a föld felé a jótékonyságnak virágában fejezi ki magát. A művészi szenvedélyből megmaradt ama női bájtapintat, mely a férjnek minden eseményből egy örömet, minden naptól egy ünnepet csinál, s a ház szűk körében egy egész világot teremt a boldogságnak. [...] E szerint őt elvesztette a művészet is, mert vele nem járt azon úton, hol a dicsőséget szerzik, csak annyiban használta, a mennyiben általa a házi élet kellemeit növelhette. Megnyerte őt a családi élet, hogy mint nő és anya szolgálna példányképen mindazoknak, kik őt közletről ismerték [...] királynéja és nemtője volt házi ünnepeinek. Midőn vendégeit körüljárta, egy bűbajos hálózattal látszott azokat össze fűzni a kedv és kéj koszorújába. Örömeiben, kedvében osztozott mindeniknek, s boldogságát mindenikkel megosztotta. Mint egy hív kertésznő ültetgette köröskörül keblökbe az élő növényeit. [...]

Azok jól tudják, kik őt ismerték, hogy házában helyet nem talált, mi vagy különleg szép, vagy erkölcsileg jó nem volt, s ez körülte egy sajátos harmoniát képezett; hogy ő, mint az anyaméh kedélyes csenddel s példás rendtartással kormányozta házasszonyi világát; minden dolognak megvolt a maga neve s a maga helye, s minden dolog mindig a maga helyén volt, és a rendnek nála nemcsak jónak kellett lennie, hanem szépséggel is kellett bírnia. Laka, mint méhkas nézett ki, a rend és sor benne gyönyörű vala, a méznek édessége pedig állott ama vallásos erkölcsiségből, művészi izlésből és szíves vendégszeretéből, mely benne mint a háznak levegője megtelepedve volt. Azok jól tudják, kik őt ismerték, mi gondosan bánt azon bőséggel, mellyel a gondviselés megáldotta. Mint az okos mező-őr, ki az illető csatornából nem ereszt ki több vizet, mint a mennyi arra megkívántatik, hogy a fűvön kívül szépségképen itt-ott virágok is teremjenek rétein.

Ismerte a kéjelmet, a szépet kedvelte, a fényűzés soha nem tántorította el. S midőn körülte összerokdattak az erőködő családok, neki a segedelmezés szomorú kötelessége maradt fen, de ez nem azon morzsákból telt ki, melyek asztaláról lehullottak, ott nem volt felesleg, hanem azon részből, mit szíve aggódó érzéssel azért takarított meg, hogy másokkal jót tehessen.

(Szemere Bertalan: Theresia emlékezete)⁷⁶

Therese von Comper 1822. február 19-én, 25 éves korában ment férjhez a Michaelerkirchében (ugyanott, ahol két év múlva leányát keresztelik). A Szt. Mihály-plébánia anyakönyve a férjet, Gyurkovics, másként Jurkovics Mátyás magyar királyi udvari ügyvivőt is nemesnek írja, aki azonban ténylegesen csak két év múlva nyeri el a címeres nemességet. Jurkovics szülőhelyét magyarul vezetik be a német anyakönyvbe: *Wulka Pordany*, de a német nevet is megadják: *Brodersdorf*; lakása a *Kohlmarkt 1149. sz. ház*.⁷⁷ Ez a ház (ma Kohlmarkt 7.) a XVIII. század elejétől a *Zu den zwei steinernen Säulen* (A két köoszlop) nevet viseli.

A menyasszony, a nemesi jogállású Theresia von Comper szülei: Karl Mathias von Comper a (császári és királyi) hadsereg századosa és Anna von Comper született Baumgartner, lakóhelyük azonban már nem a *Neues/Kleines Michaelerhaus*, hanem az *Augustinergasse 1157*.⁷⁸ Ez az *Altes Harnischhaus* vagy *Ungarisches Haus* néven ismert, az Augustinerkirchével szemben álló épületet (ma: Augustinerstraße 12, Dorotheergasse 19) egy középkori fegyvertár helyén építették a XVI. század közepén, korábban rövid ideig Mátyás király lakóhelye,⁷⁹ a XVI. és XVII. század fordulóján pedig Nádasdy Ferenc és felesége, Báthory Erzsébet tulajdonában volt,⁸⁰ a XVII. század közepén Nádasdy Ferenc országbíró (1623–1671) birtokolta. Lefogatása után, 1671-ben rövid ideig itt tartották őrizetben. A palotát a Kis Lobkowitz-háznak is nevezték (*das Kleine Lobkowitz'sche Haus*),⁸¹ mivel 1753-ban Ferdinand Philipp von Lobkowitz herceg vásárolta meg. Nem lehet véletlen, hogy a házasság első tanúja, Fáy Barnabás, a magyar udvari kancellária tanácsosa, szintén az 1149. szám alatt lakik. Fáji Fáy Barnabás (1753–1729) cs. k. udvari tanácsos, a Magyar Királyi Udvari kancellária referendáriusa, Szabolcs vármegye főispánja és Ung vármegye adminisztrátora, a Szt. István-rend birtokosa minden bizonnyal barátja is volt a vőlegénynek. A menyasszony tanúja sógora (Barbara Comper férje): Hugo von Waldstätten báró császári-királyi őrnagy volt, a harmadik tanú pedig August von Eckhardt ezredes (*Oberst*), a császár

⁷⁶ SZEMERE 1873. 30–35.

⁷⁷ *Jahr 1822. den 19 Februar. v. Giurkowits der hochedelgebohren Herrn Mathias von Giurkowits (oder Jurkowitz) kön. Hungarischen Hofagent, zu Wulka Pordany (Brodersdorf) im Oedenburger Comitate gebürtig. 1149 Kohlmarkt* Wien Rk. Erzdiözese, Wien, Gemeinde St. Michael. *Traungsbuch 1824–1844.* (Matricula archivportal)

⁷⁸ *1822. den 19 Februar. Fräulein Theresia Edle von Comper, hier g(e)b(ohren) des hochedelgebohren Herrn Carl Mathias Edlen von Comper k. k. Hauptmanns in der Armee und dessen Frau Gemahlin Anna g. Baumgartner ehel(iche)Tochter. Nr 1157 Augustiner-gasse.* Wien Rk. Erzdiözese, Wien, Gemeinde St. Michael. *Traungsbuch 1824–1844. Jahr* (Matricula archivportal)

⁷⁹ *Das Harnischhaus.* COECKELBERGHE-DÜTZELE 1846. II. 2–3.

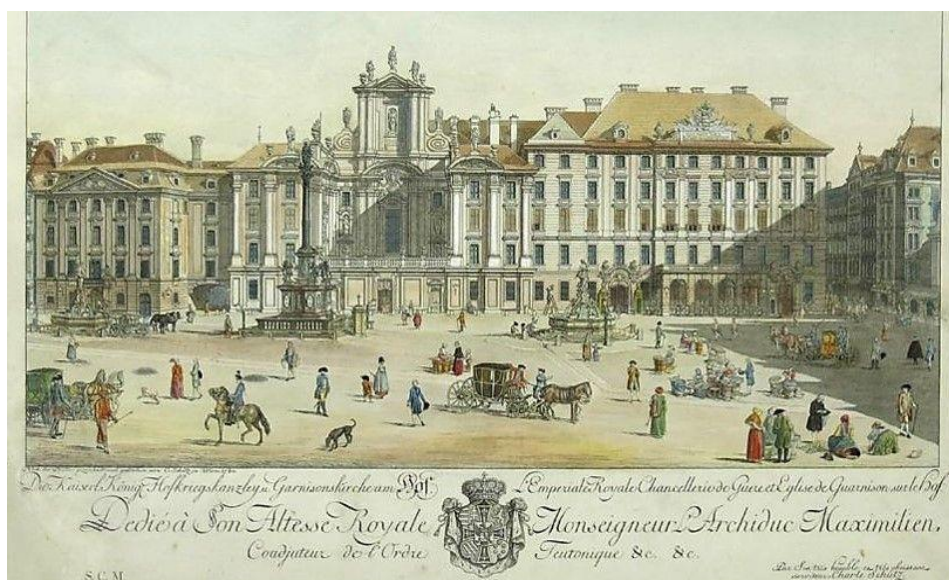
⁸⁰ KOLTAI 2002.

⁸¹ COECKELBERGHE-DÜTZELE 1846. II. 2.

általános adjutánsa (*General-Adjutant Sei. Maj. des Kaisers*). A tanúk, korabeli szokás szerint, kézjegyükkel is ellátták az anyakönyvet.

A nagy korkülönbség ellenére a Jurkovicz házaspár sikeres házasságban él, rövid időn belül megszületik Bécsben leányuk, Leopoldina, és nem sokkal később nagyobbik fiuk, László. Leopoldina, vagy ahogyan a családban nevezik: Dina vagy Lipolda születésekor családjá a Kohlmarkt 1149. helyrajzi számú házban él (ma: Kohlmarkt 7), de 1834-ben már a Franziskanerplatz Nr 911. (ma: Weihburggasse 17, Franziskanerplatz 1) sz. házban laknak,⁸² nem sokkal később a Große Schulenstrasse 824. számú házába költöznek (ma: Schulerstraße 18–20). Ez a címük ugyanis 1836-ban a császári udvar hivatali schematismusa szerint, ahová Jurkovicz Mátyás udvari ügyvivő nevét lakáscímével együtt jegyezték be,⁸³ sőt még 1840-ben és 1843-ban is.⁸⁴

11. Carl SCHÜTZ: Az Udvari Hadikancellária és az Am Hof-templom [a Collalto-palotával], 1780. Színezett rézmetszet-rézkarc, részlet (Sammlung von Aussichten 1779–1798. № 7)

Leánya esküvőjekor azonban már az Am Hof-templom mellett egy igazi bécsi palotában lakik Jurkovicz Mátyás a családjával, így érthető, hogy miért ennek – az egyházi jogilag egyébként a Szent Mihály-főplébániához tartozó egykori jezsuita – templomnak a plébániáján anyakönyvezik a házasságot. A palotát a XVII. század végén emeltette Franz Anton Collalto (1630–1696), majd a XVIII. század elején barokk

⁸² *Allgemeiner Handlungs-Almanach für den österreichischen Kaiserstaat*, 2. Jahrgang, 1835. Franz B. FREY (Hrsg.). Bürger von Wien, Wien, 1835. 839.

⁸³ Hof- und Staats-Schematismus, 1836/I. 1836. 707.

⁸⁴ Hof- und Staats-Schematismus, 1840. 790.; *Austria: österreichischer Universal-Kalender 1843*. (IV. Jahrgang). Hrsg. von Josef SALOMON. Klang, Wien, 1843. 261.

stílusban átépítették, a palotából egyébként már a XVII. században átjáró vezetett az (akkori) jezsuita templomba és rendházba. A díszes épületben lépett fel a kis Mozart és nővére első körútján 1762-ben. A középkori eredetű telket és épületet a XVII. század elején (1609) az ausztriai (protestáns) rendek Thurzó György (1567–1616) nádornak adományozták, majd a fia, Thurzó Imre (1598–1621) örökölte. A Thurzók az Am Hofon álló épület mellett a szomszédos házat (Parisergasse 1) is megszerezték, és a két telket épületükkel együtt egyesítvén, jött létre a hatalmas palotakomplexum. Bethlen Gábor „rebellis” híve, Thurzó Imre palotáját 1620-ban II. Ferdinánd konfiskálta, és a rendi háborúban kitént hadvezérnek, (XIII.) Rambaldo Collalto (1579–1630) grófnak adományozta, akinek az örökösei egészen a XIX. század ’40-es éveig maradtak a palota tulajdonosai és a bérlők háziurai.⁸⁵

Az Am Hof 420. számmal (1820 előtti helyrajzi szám: 453.) jelölt Collalto-palotát a grófi család csehországi Pirnitz–Deutschrudoletz-hitbizományához csatolta, ezért a bécsiek Collalto-féle hitbizományi háznak (*Collalto'sches Fideikommissionhaus*) is nevezték.⁸⁶ Ennek az óriási, több traktusból és kisebb házakból álló épületegyüttesnek a második emeletén lakott Jurkovics Mátyás és családja 1843/44-től.⁸⁷ A Jurkovics család házitanítót is fogad bécsi lakásán, 1844/45-ben a győri egyházmegyébe való világi papot, az 1821-ben Győrött született Mároky Károlyt (későbbi csallóközi plébánost) alkalmazták, akit 1844-ben szenteltek fel.⁸⁸ Feltehetően a legkisebb fiút, a 10 év körüli Ferencet neveli és oktatja, a két nagyobb testvér, Leopoldina és László ugyanis már 20 év körüliek, a leány egy év múlva férjhez is megy. Szemere egyébként 1844 novemberében a Bécsből Pozsonyba tartó dunai gőzösön együtt utazott Jurkovicsék nevelőjével, és Pozsonyban is közös szobát akart kivenni vele.⁸⁹

Az Am Hof a középkor óta Bécs egyik reprezentatív közttere, az Udvari Hadikancellária (*Hofkriegskanzlei*) palotája is itt áll, a térről több XVIII–XIX. századi ábrázolás is ismert.⁹⁰ Az Am Hof neves épülete, a Collalto-palota elegáns bérlakása méltó helyszíne volt Jurkovics udvari ügyvivő híres báljainak és zeneestjeinek. 1841 tavaszán, a báli szezon végén egy prágai társasági újság ír a bécsi „második társaság” báljairól és egyéb társasági eseményeiről – *soirée dansante* = táncos estély, *jour fixe* = fogadónap, *musikalischer Abend* = házikoncert –, amelyek között a legnépszerűbbek között említi Jurkovics udvari ágens bálját is.⁹¹

⁸⁵ BUCHINGER–MITCHELL–SCHÖN 2002. 414.

⁸⁶ COECKELBERGHE–DÜTZELE 1846. 340.

⁸⁷ [Am] Hof Colalto'sche Haus 2te Stock. MOLNÁR 1997. 70.

⁸⁸ *Personalstand der Sekular- und Regular-Geistlichkeit der Fürsterzbischoflichen Wiener Diözese: auf das Jahr 1845.* Verlag d. Fürsterzbischöfl. Konsistorial-Kanzlei, Wien, 1845. 236.

⁸⁹ *A nevelőt megkérém, szállna velem egy szobába. Azzal kecsegtetem magamat, hogy vele Leopoldinánról majd beszélgethetek. De alkalmasint csalódni fogok, a hajón is hiában fordítam a beszélgetést a házbellekre, vagy ő keveset beszél csakugyan, vagy én vagyok telhetetlen.* Szemere Bertalan levele Jurkovics Leopoldinához, Pozsony, 1844. dec. 2. MÉSZÖLY (szerk.) 1941. 268.

⁹⁰ *Die kaiserl. königl. Hofkriegskanzley u. Garnisonskirche am Hof / La Chancellerie I. R. de Guerre et l'Église de la Guarnison a Vienne.* Gezeichnet und gestochen von Karl Schuetz Mitglied der K. K. Academie der bildenden Kuensten. 1780. Sammlung von Aussichten 1779–1798. № 7.

⁹¹ *In der zweiten Gesellschaft folgten sich ebenfalls die Bälle nich in so rascher Folge und großer Anzahl als sonst. Soirées dansantes, jour fixes und musikalische Abende bei Bankier Stametz-*

12. KOZINA Sándor: *Jurkovicss Leopoldina*,
1844. Olaj, vászon, 99x74,5 cm.
MNG Ltsz. 61.34-T

13. Ismeretlen festő: *Szemere Bertalan arcképe*, 1849(?). Vászon, olaj.
MNM MTKCs Ltsz. 1609 (MNM felv.)
APOR 2016. 2/a kép alapján

„Ide udvarol” az őseit egészen a honfoglaló Huba vezérig visszavezető, a korabeli magyar politikusi divatnak megfelelő körszakállt és bajuszt viselő magyar köznemes, szemerei Szemere Sándor Bertalan⁹² vármegyei tisztviselő és országgyűlési követ 1845-ben a 20 éves Leopoldinának, akinek az apja csak vonakodva adja leánya kezét a szegény magyar politikushoz, miközben felesége, Therese Comper jó szívvel van leendő veje iránt.⁹³ A szép és vagyonos fiatal leányt 1844-ben, 20 éves korában a Jurkovicss család régi barátja, a Felsőpulyafalvára (ma: Oberpullendorf, Ausztria) való Kozina Sándor festi le, a kép 1850 júliusában előbb érkezik meg Párizsba a feleségét és leányát váró emigráns miniszterelnökhöz, mint Szemere felesége.⁹⁴ Kérdés, hogy Szemere milyen nyelven udvarol kedvesének: szerelmes leveleinek fogalmazványait ugyanis magyarul írja,⁹⁵ mivel az elküldött leveleket nem ismerjük, nem

Maier, Baron Phillipssborn, Hofagent von Jurkovicss, Advokat Engert, Hofrath von Salzgeber, k. Rath von Bischof, Advokat Joelsohn, Baronin Pereira etc. sorgen für geselliges Vergnügen und socialen Verkehr. In: *Ost und West: Blätter für Kunst, Literatur und geselliges Leben (Prag)* 5. (1841)/23. (19 März) 91.

⁹² Szemere második keresztnévét csak a bécsi házassági anyakönyv őrizte meg, születési helyén, Vattán csak 1859-től maradtak fenn a református egyház anyakönyvei.

⁹³ ALBERT 1998. 157–158.

⁹⁴ SZEMERE 1869.

⁹⁵ MÉSZÖLY (szerk.) 1941.

tudjuk, vajon lefordította-e őket németre. Ugyanakkor Leopoldina németül ír kedvesének, Szemere egyik levélfogalmazványában idéz is szerelme német leveléből,⁹⁶ kérdés, hogy társalgásukban a németet – ami valószínűbb – vagy a magyart (is) használták. Leopoldina azzal is készült házasságukra, hogy magyarul olvasott, Szemere egyik levelében biztatta is erre.⁹⁷

14. A Szemere család vattai kúriája 1872-ben. Vasárnapi Ujság 1872/47. sz. alapján

Ebből a közegeből érkezett meg 1846 májusában, közvetlenül az esküvő után Szemere és menyasszonya Borsodba, illetve Miskolcra, az újdonsült férj lakó- és állomáshelyére, illetve Vattára, a szemerei Szemerék borsodi ágának lakóhelyére, ahol jobbágyaik is voltak, és ahol egy egyszerű kis kúriában született Szemere 1812-ben, ebben élt az evangélikus vallású özvegy Szemere Lászlóné Karove (Károve) Erzsébet⁹⁸ fia esküvő idején, és itt is halt meg 1865-ben.⁹⁹

⁹⁶ *És fáj e levélben egy kitétel is: „Nehmen Sie keine Rücksicht an meinem Leiden, denken Sie mir an Ihr Zukunft und Glück.“ Tudom, nem veszi e szavakat ezen értelemben, melyet azok jelenteni látszanak [...] S mi eddig édesen táplált, t. i. April 26-án költ levelének ama szavai „Wenn zu kämpfen...“, tennapi levele után kezd enyészni. Szemere Bertalan levele Jurkovic Leopoldinához, Vatta, 1845. jún. 16. MTA Kt. M. Ir. Lev. 4-r. 1. f. 12v*

⁹⁷ *És olvas magyarul sokat? És zongorázik sokat? Kérem, tegye ezt. És történnek olyan jegyesféle előkészületek, hogy ha az egyetlen gát nem leend, más ne támadjon? Szemere Bertalan levele Jurkovic Leopoldinához, Vatta, 1845. dec. 4. MTA Kt. M. Ir. Lev. 4-r. 1. f. 26v*

⁹⁸ Nemzetes Karove András és Boronkay Erzsébet lányát, az Erzsébet-napon született Erzsébetet 1780. november 21-én keresztelték Tolcsván az evangélikus egyház szertartása szerint, keresztszülei: Szirmay Ádám és felesége, Podmaniczky Terézia. 1806. ápr. 20-án szemerei Szemere László császári-királyi kapitány, és a nagytolcsvai illetőségű Karove András és néhai Boronkay Erzsébet másodszülött lányát, Erzsébetet a nagytolcsvai református lelkész eskette, Nyíregyházi Evangélikus Egyházközség Levéltára, Nyíregyháza, Tokaji ev. egyház vegyes anyakönyve 1783–1837.

⁹⁹ *1865-dik év September 18. Néhai Nagyságos Szemere László úr özvegye, született Karove Ersebeth, (halálának helye) Vatta 18. (sz.), 85 év(es), agy szélhűdés, (temetése) 1865. év Sept. 20. Vatta ref. egyház vegyes anyakönyve 1859–1895. p. 428.*

Miskolcon a reformer ifjúság éjjeli zenével köszöntötte az ifjú párt, főként vezé-
rüket, az akkor már országosan ismert képviselőt, Szemerét. Első gyermekük azon-
ban mégsem Magyarországon születik meg 9 hónappal az esküvő után, hanem a bé-
csi Collalto-palotában. Az 1847. január 25-én született, és a korabeli szokás szerint
másnap megkeresztelt leány a Maria Antonia Theresia nevet kapta, a Máriát feltehe-
tően Szemere nővére, a 24 évesen 1840. június 8-án a Szabolcs megyei Csobajon
elhunyt Jakabfalvy Sámuelné emlékére, a Teréziát a nagyanyja után.

A keresztséget a Collalto-palotával egybeépült Am Hof-plébániatemplomban, a
szülők házasságkötésének helyszínén vezetik be az anyakönyvbe, a család lakóhe-
lyeként a Collalto-palotát (Am Hof 420.) nevezik meg.

Keresztszülők: Anton Rudolf Münch von Bellinghausen báró (1785–1864), ek-
kor a kamara alelnöke (*k. k. Vicepräsident des allgemeinen Hofkammer [Schön-
laterngasse Nr 677.]*), illetve az újszülött nagyanyja: Jurkoviccsné Comper Teréz, az
apa oldaláról pedig a Vay-házaspár: méltóságos báró Vay Miklós koronaőr és való-
ságos titkos tanácsos, illetve neje, Vay Katalin bárónő, született Katharina von
Geymüller bárónő, mindketten budai illetőségűek (*[Seine] Exzellenz Baron Niclas
von Vay, Kronhüter von Ungarn, kk. wirklich[er] geh[eimer] Rath, etc. in Ofen,
[Seine] Exzellenz Baronin Katharina von Vay, geborene Baronin von Geymüller in
Ofen*).¹⁰⁰

A keresztelést ugyanaz a Franz Tiller plébános, érseki tanácsos végezte, aki a
szülők vegyes házasságánál a passzív asszisztenciát képviselte ugyanitt. Gyakori,
hogy keresztszülőként a nagyszülő is megjelenik, illetve, hogy hivatali előljárót vá-
lasztanak a keresztapaságra, így lehetett a kamarai alelnök, ill. Borsod vármegye ko-
rábbi főispáni adminisztrátora Szemere Mária keresztapja.

A kis Mimi bécsi születésétől fogva elválaszthatatlan lesz az anyjától és nagy-
anyjától, amikor apja párizsi emigrációjából súlyos betegsége miatt 1865. január 24-
én¹⁰¹ kényszerűségről hazatér Magyarországra, anyjával marad Párizsban. Apja ha-
lálakor, 1869-ben azonban Pestre jön, és óriási munkával 6 kötetben nyomtatásban
kiadja apja kéziratait,¹⁰² saját gyönyörű utószavával.¹⁰³ Feltehetően ekkor készültek
róla a pesti fényképek, amelyen barátnőjével, apja egykori barátja, Barkassy Imre
korábbi udvari ágens lányával, Barkassy Hermine-nel látható.

¹⁰⁰ Wien Rk. Erzdiozese, Wien, Gemeinde St. Michael–Am Hof, *Taufregister der Pfarre Am Hof 1846–1853. VII.* (Matricula archivportal).

¹⁰¹ CZAGA 1991. 370.

¹⁰² SZEMERE 1869–1870

¹⁰³ SZEMERE Mária: *Utóhang Szemere Bertalan műveihez* (Pesten, 1870. szept. 15.). In: SZEMERE 1873. 300–307.

15–16. Barabás műterme: Szemere Mária és Szemere Mária barátnőjével, Barkassy Hermine-nel, Pest, 1869 k. Fényképek (Magántulajdon, dr. Sz. M. Zs. jóvoltából)

A Bécsben élő, működő, de a magyarországi születésű és magyar kancellária kötelekéhez tartozó, magyar nemességgel és magyarországi adománybirtokkal, földesúri, kegyúri jogokkal rendelkező családfő, Jurkovic Mátyás által irányított családban minden bizonnyal a német volt az érintkezés nyelve, de Jurkovic Mátyás már gyermekkor óta jól beszélt magyarul, a Magyar Kancellária ügyvivőjeként pedig nélkülözhetetlen volt a nyelvtudás. Az osztrák anya gyermekei, így Szemere Bertalan felesége is, megtanultak magyarul, ebben feltehetően segített a vulkapordányi, de még inkább a pilisszántói környezet. Szemere Bertalan magyarul (is) udvarolt menyasszonyának, ezt igazolja a politikus 1844. november 19. és 1846. április 1. között vezetett leveles füzeté, amelybe a Jurkovic Leopoldinához – illetve családtagjaihoz – írt leveleit másolta be.¹⁰⁴ Szemere levelei a romantika érzelmes prózájának kivételes alkotásai, egy magas fokon lángoló szerelem lenyomatai, így utolsó leveleinek egyike is, amelyet a boldog vőlegény 1846. március végén, nem sokkal

¹⁰⁴ MTA Kt. M. Ir. Lev. 4-r. 1. A kutatásban nyújtott segítséget megköszönöm Babus Antal és Mási Béla uraknak. Szemere leveles könyvéből – a forrás megjelölése nélkül – néhányat közölt: MÉSZÖLY (szerk.) 1941. Szemere Bertalan leveles könyvének forráskiadása megjelenés alatt!

azelőtt írt Pestről, hogy házasságkötésére Bécsbe utazott volna.¹⁰⁵ A levelek ugyanakkor a reformkor végi politikai küzdelmeknek is fontos forrásai.

Bár Jurkovicz Mátyás és családja büszkén viselte a pilisszántói prédikátumot, Pilisszántón kis kastélyt, sőt kriptát is emeltetett a család, megmaradtak igazi bécsi famíliának, így Bécs környékén is szereztek vidéki házat, mégpedig a Wienerwaldban. Nem lehet véletlen, hogy a badeni ház, amely 1826-ban még a pozsonyi illetőségű hanzlikfalvi Vagyon Ignác tulajdona, aki 18 ezer Ft-ért vásárolta, (korábbi tulajdonos: Franz Joseph Anton von und zu Aichelburg gróf [1754–1838], majd felesége, Franziska von Aichelburg szül. Porzia [1765–1831]; 1817-től Erdődy Károly gróf [1770–1833]; 1829-ben Antonia Klemenschütz neve alatt szerepel a badeni ház-összeírásban),¹⁰⁶ 1836-ban már Jurkovicz Mátyásé.¹⁰⁷ Hanzlikfalvi Vagyon Ignác ugyanis 1825/26-ban ugyanúgy arisztokrata princípálisát képviselte a pozsonyi országgyűlésen (Anton Starhemberg grófit), mint Jurkovicz.¹⁰⁸ A Wienergasse 172–173. (ma: Baden bei Wien, Antonsgasse 13–15) alatti házat Jurkovicz Mátyás 4400 Ft-ért vásárolta, majd a mellette lévő telket is megszerezte, és a két telek összevonásával építette meg ingatlanát, amelyet a badeniek Jurkovicz-palotának (*Palais Jurkovicz*) neveztek. A „palota” két részből állt, és 1843-ban kötötték össze a két telken álló épületeket egy közös bejárattal.¹⁰⁹ A badeni ház sokkal inkább megfelelt a Bécsben élő és működő udvari hivatalnok életvitelének, mint a távoli Magyarországon fekvő pilisszántói földesúri rezidencia, amelyet egyébként ugyanúgy használt a család, főként, ha az udvari ügyvivőnek Pozsonyban volt dolga; ezért lett Baden a Jurkovicz család kedvelt tartózkodási helye. Szemere Bertalan is járt itt mint vő, anyósáról írt megható visszaemlékezésében felidézi a Comper Teresia által annyira szeretett badeni környezetet is, megemlítve a kis palota kertjét, illetve a városka melletti kis kápolnát is, amelyben anyósa gyakran imádkozott. A kápolna azonos lehet a Kolerakápolna (*Cholerakapelle*) néven ismert, a Baden melletti hegyoldal erdejében álló kis erdei kegyhellyel, amelyet az 1830/31. évi kolerajárvány áldozatainak emlékére építtetett egy bécsi házaspár.

Azonban bár ő nagy városban növekedett fel, bár tudta élvezni egy birodalmi székhelynek tiszta, pompás, néha szédítő kéjeit, teljesen boldognak magát csak a mezei élet csendes nyugalmában érezte. 36–37. Ott, hol egy virágcsészéhez hasonlított ud-

¹⁰⁵ Pest, 1846. III. 31. Délelőtt. Édeském! [...] Annak kifejezésére, mi örökké, mi szakadatlanul rólad dondolkodom én, képet sem találok. Pedig én azt szeretném neked megmagyarázni. Elég azt mondanom, hogy oly örökké gondolatomban és szívemben vagy, mint én neked? Ugye ez nagy bizodalom szerelmedben? Ami a fény a szemnek, az lelkem[nek] s foglalkozásainak szerelmem, bár mit csinálok, bár mit dolgozom, abban élek, lélekzem, az az én elemem. Istentől azt kérem legforróbban, áhítatosan imádkozván, hogy ám múlják el minden, az ég fejünk felől, a föld lábaink alól, csak szerelmünket egymás iránt őrizze meg, vagy azzal együtt mi is enyészünk el. [...] Hív jegyesed, Berti. MTA Kt. M. Ir. Lev. 4-r. 1. ff. 36v–37r

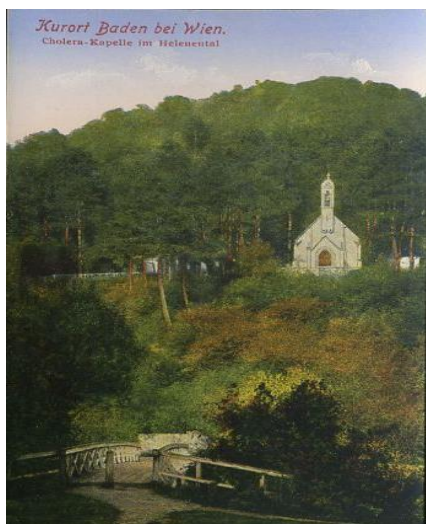
¹⁰⁶ ZIEGLER 1829. (Wienergasse)

¹⁰⁷ MAURER 2005. 90.

¹⁰⁸ Acta Comitiorum 1825. XXIV.

¹⁰⁹ MAURER 2005. 45., 90.

vara, melyet játékos tarkaságban folyt körül az illatozó violák, rózsák, folyókák, ibolyák szivárványos tengere. Ott, hol kies telkét élő zöld sövény kerítette be, mely nem taszít vissza, mint a magas, hideg kőfal, hanem barátságosan inti közelebb a szíves látogatót. Ott, hol gazdagon gyümölcsöző kertén hangos csörgéssel futott végig a mély patak, s orgonák, rózsza- és szomorufűzfák lombos ágai közt egy kicsinyke tavat képeze, mely családjának fürdő helyül szolgált. Ott, hol lakára, a szelíd hegyoldalban, bánatos sötétséggel dőlt a fenyőerdő, s estenkint lassú morajjal bocsátá el illattal tölt egészséges szellőjét a hűs alkony és hajnal szárnyain. Ott, hol egy alacsony kápolnáknak, melyet egy hársfa árnyékai közé rejt el, mindig nyitva találta ajtaját, hogy fohászodhassék azon szegény oltár előtt, mit a véletlen különösségeinél fogva a nagy Correggio műve ékesít. Ott, hol minden szegényt ismert, kit segíteni kellett, s kit felségíteni oly parányisággal lehetett; hol minden beteget felkereshetett, meglátogathatott, vigasztalhatott, s maga nyujthatta kézi gyógytárából azon szert, mi elég volt a természet működését újra megindítani s visszatéríteni a távozó egészséget; hol ő minden gyermeket ismert, s őt minden gyermek ismerte, ki tőle, ha éhezék, ételt, ha szomjazék, italt, ha fázék, öltönyt kapott, s virágot néha ünnepnapokon, könyvet olykor tele szent képekkel és alázatos imádságokkal. A kik aztán ártatlan elméjökkel, és a sok jók után, miket róla hallottak, miket tőle élveztek, s azon szelíd, nyájas szépség szerint, melyben közöttök megjelent, azt hitték: az ő képe azon szent asszonyé, ki az oltáron ábrázolva imádatlik: Csak itt volt ő teljesen boldog, hol a világ nem volt nagyobb, semhogy azt egészen ne ismerhesse, hol a szerencsétlenek nem voltak többen, semhogy mindazokon ne segíthessen. Csak itt volt ő teljesen boldog, ha békés laka körül minden fán egy fészek, minden fészekben szabad madár ült, s magasztalta azt, ki zengeni megtanította; hol érzékeny lelke párologni látta illatát a virágoknak az ég felé, honnan szellő és harmat képében titkos utakon származtak; hol naponkint szemlélte este a sötétből; mint lép ki a csillagok ragyogó serege a teremtőnek hirnökeiképen s hajnalban mint múlik el mindez, mint álomkép, buzgó érzésbe merítvén el a lelket fölséges támadásával s halotti lehullásával. (Szemere Bertalan: Teresia emlékezete)¹¹⁰

17. Kolerakápolna,
Baden bei Wien, képeslap, 1910 k.
(Magángyűjtemény)

¹¹⁰ SZEMERE 1873. 36–37.

A badeni házat Szemere felesége örökölte, 1854-ben még ő és anyja, Theresia Jurkovics a tulajdonos,¹¹¹ sőt még 1855-ben is, amikor Szemere párizsi naplójában arról panaszkodik, hogy a badeni ház bérletéből 4000 Ft jövedelemre számítanak, de a ház ügyeivel megbízott helyi személytől nem érkezik sem pénz, sem számadás, ráadásul Párizsba olyan hír is eljutott, hogy a ház fenntartása 5000 Ft-ot emészt fel.¹¹² Szemeréné nem sokkal párizsi letelepedése után, 1851 kora nyarán kislányával együtt visszatér Bécsbe, örökségét intézendő és betegségét fürdővel gyógyítandó, és ekkor több hetet tölt a bécsiek kedvelt fürdőhelyén, Badenben.¹¹³ Nemcsak saját ügyeit intézi, hanem segít rossz útra tért kisöccse, a Bécsben nevelődött Feri sorsán változtatni, Grácban beiratja a kadétiskolába, és a mélyen vallásos Leopoldina Mariazellbe is elzarándokol, 1848-ban, kislánya súlyos betegsége idején tett fogadalmát beváltandó.¹¹⁴ A badeni háznak 1857-ben már más a tulajdonosa.¹¹⁵

Ugyanakkor Pilisszántót mint birtokot, amely fölött éppen az 1848-as forradalom miatt szűnt meg a Jurkovics család földesúri joghatósága, a két Jurkovics fivér örökölte, László (aki 1847-ben, feltehetően sógora, Szemere Bertalan másod-alispán révén, Borsod vármegye tiszteletbeli aljegyzője!) és a fiatalos Ferenc, aki a család ügyvédje, barátja és bizalmasa, a tragikus sorsú Balassa István (1816–1877)¹¹⁶ gyámsága és gondnoksága alatt állt. 1856-ban, a jobbágytelkek kárpótlásának idején a két fiúörökös Pilisszántón 18,5 jobbágytelkek és 130 zsellértelek kárpótlására jogosult.¹¹⁷ A Jurkovicsoknak volt ingatlanuk apjuk szülőhelyén, Vulkapordányban is, 1854-ben ugyanis itt hirdetik a Balassa ügyvéd gyámsága alatt lévő Jurkovics Ferenc két ingatlanának – a 137. és 19. helyrajzi szám alatti 6/8, illetve 4/8 telekrész – zálogbérletét.¹¹⁸

Jurkovics Mátyás egy évvel leánya esküvője és alig fél évvel unokája születése után, badeni palotájában hunyt el 1847. június 17-én, az elhalálozást a badeni Szent

¹¹¹ MAURER 2005. 90.

¹¹² 1855. Augustus [...] a Badeni házból 4 év alatt 4000 pftnak kellett volna bejönni, és sem számadás, sem pénz, sőt úgy halljuk 5000 pft. a kiadás rá. Dina irt is Lebannak, – és ez még haragszik, hogy ő pontatlan, hogy Dina azt kérde tőle, de hát mi jött be és hova fordítottatott. SZEMERE 1869. I. 344.

¹¹³ 1851. május [...] Badent választottuk, mert ott dolgait is elintézheti, ismerősök közt is leend, és egyuttal fürödni fog. Elvégre megérkezett az útlevél. Bachnak, a miniszternek irt, ki lánykorában ismerte, s ki most már némi szívességgel van iránta. És 24-én elutazott ő, Mimi, egy angol öreg kereskedő társaságában, este 8-kor. Folyvást utaznak egész Drezdáig, csak ott fognak megpihenni; onnan pedig egyenesen Bécsbe mennek. [...] Junius. Dinám megjárván Pestet, Badenben, Bécs mellett a kénfürdőt használja. 13-ka körül kezdte és aug. elejéig maradand ott. [...] Augustus. A badeni fürdő, 45, használt neki, fejszakgatása mult, mint kézkiütkezései is, és hizik, ruháit ki kelle eresztgetnie. SZEMERE 1869. I. 123–124., 128.

¹¹⁴ 1851. Julius. Dinám Grätzbe utazott, öcsce Feri miatt, ki Bécsben a tékozlásnak és kóborlásnak adván magát, kénytelenek voltak a kadetiskolába küldeni. Ama híres Schönhals ezredébe fölvévén, mint ilyent a kadetiskolába is besorozta, Dina kérelmére. Rosz, lelketlen, szivtelen fiu, nem érdemli hogy egy lépést tesz érte. Egyuttal volt Dinám Mariazellben is. Fogadásbul ment oda, melyet még akkor tett, midőn 1848-ban Mimi oly nagy beteg volt. SZEMERE 1869. I. 125.

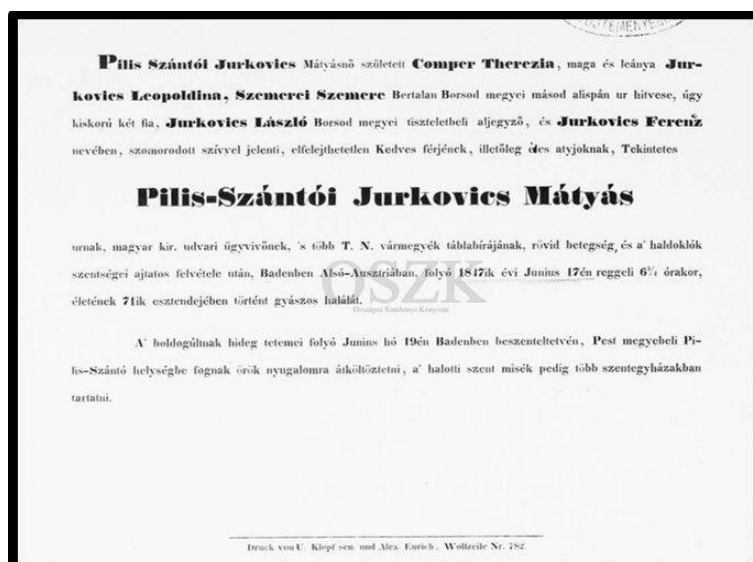
¹¹⁵ MAURER 2005. 90.

¹¹⁶ CZAGA 1991. 373.

¹¹⁷ *Budapesti Közlöny*, 1856/64. sz. (1856. márc.)

¹¹⁸ *Budapesti Hírlap*, 1854/349. (1854. febr. 19.)

István-plébánia anyakönyvébe jegyezték be.¹¹⁹ Temetése azonban, feltehetően végrendeletének megfelelően, nem itt, hanem pilisszántói birtokán ment végbe. A szélütésben elhunyt udvari ügyvivő tetemét Badenben csak beszentelték, mégpedig nem a helyi plébános, hanem egy állami alkalmazásban álló pap, az alsó-ausztriai tartományi fegyintézet első lelkésze, Franz Baritsch, a halott gyermekkori vagy családi ismerőseként. Baritsch, a bécsi Leopoldstadt 231. sz. alatti fegyintézet Szent Antalkápolnájának címzetes plébánosa (1845)¹²⁰, korábban a mampensdorfi plébániához tartozó Hernals káplánja (1815),¹²¹ majd 1819-től 1828-ig mampensdorfi plébános volt,¹²² és a Vulkapordánnal szomszédos faluban, a Sopron vármegyei Trausdorfban (magyarul: Darázsfalva, ma: Ausztria) született 1785-ben,¹²³ még innen eredhetett az ismeretsége Jurkovics Mátyással, akinek haláláról a család Bécsben magyar partecédulát is nyomtattatott.¹²⁴

18. Jurkovics Mátyás bécsi gyászjelentése, 1847. OSZK KNyT (Forrás: PANDeA)

¹¹⁹ 17. Juny 1847. 6 ³/₄ Uhr früh. [Wohnung] Baden No 172. Herr Mathias Jurkovics Edler von Pilis-Szántó, k. ungarischen Hofagent, Beisitzer mehreren Comitats-Gerichts Tafeln, verheirathet, gebürtig von Prodersdorf Ödenburger Comitats in Ungarn. Männlich, katholisch. Wurde den 19. Junij 1847 von Herrn Franz Baritsch Iten Seelsorger im K. K. N. Ö. Prov. Strafhaus eingeseget, dann nach Szanto in Ungarn zur Beerdigung überführt. [...] Starb unter ärztlicher Behandlung an dem Gehirnlähmung in Ungarn laut Beschauzettl. Wien Rk. Erzdiözese, Pfarre St. Stephan Baden, Sterbebuch 1845–1852. (fol. 53.) (Matricula archivportal); Az anyakönyvi bejegyzés fordításában nyújtott segítséget megköszönöm Viskolcz Noéminek.

¹²⁰ Hof- und Staats-Schematismus 1845. 318.

¹²¹ Verzeichniß über den Personal-Stand der Säkular- und Regulargeistlichkeit der erzbischöflichen Wienerdiözese: auf das Jahr 1815. Georg Überreuter, Wien, 1815. 172.

¹²² FRAST 1831. 124.

¹²³ Personalstand der Sekular- und Regular-Geistlichkeit der Fürsterzbischöflichen Wiener Diözese: auf das Jahr 1842. Wien, Verlag d. Fürsterzbischöfl. Konsistorial-Kanzlei, Wien, 1842. 33.

¹²⁴ OSZK KNyT, gyászjelentés-gyűjtemény.

Holttestét Pilisszántóra szállították, és mint a plébánia kegyurát vezették be a halotti anyakönyvbe. A temetését – a szomszédos községek papjaival közösen – a helybeli plébános végezte 1847. június 22-én Pilisszántón. Tetemét később az urasági sírboltba, azaz a családi kriptába helyezték.¹²⁵

Negyvennyolcas feleség

A második társaságból származó bécsi kisasszony már az esküvője idején tudta, hogy a politikával is egybekel, ennek ellenére Szemere Bertalan belügyminiszter felesége visszavonultan él a forradalom alatt, általában távol férjétől, az 1847-ben született kis Mimivel és 1847-ben megözvegyült anyjával hármásban hol Bécsben, hol Pilisszántón tartózkodnak, különleges szeretetben és szimbiózisban. Leopoldina a forradalom kitörésekor sem volt Magyarországon, sőt a kormány és az új polgári berendezkedés szervezésének kezdeti szakaszában sem, amikor férjére óriási feladatok hárultak. Bécsben tartózkodott ugyanis, és nem is akármilyen céllal: Bécsben hozta világra második, koraszülött kislányát 1848. március 26-án este 7 órakor. A csecsemőt egy napon vezették be a keresztelési és a halotti anyakönyvbe. Az Am Hof-plébánia keresztelési anyakönyve szerint a szükségkereszttségben részesült kislány (*notgethaufte Mädchen*) szülei: a református vallású szemerei Szemere Sándor Bertalan, Borsod vármegyei alispán és a katolikus pilis-szántói Jurkovics Leopoldina Nathalia Theresia, Jurkovics Mátyás udvari ügyvivő és nemes Comper Theresia leánya. A szükségkeresztelést valószínűleg a bába, Barbara Gruber végezte el, akit 1846-ban kapta meg erre az engedélyt a plébánián.¹²⁶ A halotti anyakönyv szerint a kislány csak 5 percet élt (de ez talán csak kegyes hazugság volt, hogy a szükségkereszttséget elvégezhesse a bába, feltehető, hogy a gyermek halva született), a halál oka pedig: koraszülés miatti gyengeség. A csecsemő az Am Hof 420. szám alatti házban jött a világra, vagyis Jurkovics Mátyásné még özvegyen is fenntartotta a Colalto-palotában lévő lakást, amelyet az ekkor 15 év körüli fiával, Ferivel is megosztott, esetleg másik fiával, Lászlóval is. Az anyakönyvbe bejegyezték, hogy a kis halottat ugyan nem keresztelték meg a plébánián, de a plébános – egyébként ugyanaz, aki Szemere házasságát is tanúsította 1846-ban, illetve a kis Máriát keresztelte 1847 januárjában – Franz Tiller, beszentelte a tetemet, amelyet 1848. március 28-án a bécsi matzleinsdorfi temetőben temettek el.¹²⁷ A II. József rendeletére létrehozott katolikus temető a *Linienwall* nevű, a kuruc betörések elhárítására létrehozott sáncon

¹²⁵ 1847. június 17-én. *Tekén(tetes) Pilis Szántói Jurkovics Mátyás t(ekintetes) Comper Theresia férje. Udvari agens. Pilis Szántói Földes Úr. A Pilis Szántói plébánia patronusa. Született Vulkapordányba. 71 éves. Szülítés, meghalt Badenbe. Minden szentségekkel ellátott. A Pilis Szántói és Pilis Szent Kereszti [plébános] Thurzo Josef Junius 22. temette el. Az helybeli vörösvári Venisch Ferencz, csobankai Gyurtek Josef plébánosok és Melles Karol vörösvári káplán szolgáltak még(?). Később az urasági sír boltban tették(?).* Pilisszántói r. k. plébánia anyakönyve – Kereszteltek, házasultak, halottak 1800–1865. (fol. 182.) Pilisszántó, r. k. Plébánia. (Másolat: familysearch.org)

¹²⁶ Wien Rk. Erzdiözese, Wien, Gemeinde St. Michael–Am Hof, *Taufregister der Pfarre Am Hof 1846–1853. VII.* (fol. 113.) (Matricula archivportal)

¹²⁷ 1848. 26ten März 7 Uhr Abends. [Wohung] Am Hof No 420. Dem Herrn Bartholomäus Szemere, Wice-Gespann in Ungarn, sein nothgetaufte Mädchen. [Alter] 5 Minuten. [Todesart] An Schwäche

kívül feküdt, de a XIX. század második felében felszámolták (ma a Waldmüllerpark van a helyén). A bécsi anyakönyvekben nem szerepel a halott leányka neve.

19. Vinzenz KATZLER: *Első Magyar Minisztérium 1848-ban.*
Litográfia részlete, Herhart Henrik, Bécs, 1848.
ÖNB Porträtssammlung (Forrás: Europeana)

Eközben az apa, akinek nevét a felelős minisztérium vezetésével megbízott Batthyány Lajos gróf 1848. március 23-án hozta nyilvánosságra a leendő miniszterek között, az előkészítésre felállított Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány tagjaként Pozsonyban és Pesten szervezte az új adminisztrációt, a polgári államot. Amíg a politikus férj Magyarországon lázasan építette a forradalom intézményeit, feleségét anyja, Comper Teréz segítette legnehezebb óráiban. Anya és leánya kivételesen mély és elkötelezett kapcsolatáról Szemere is megemlékezett anyósáról szóló, 1850-ben írt szép novellájában.¹²⁸ Ez a nem mindennapos elkötelezett és bensőséges érzelmi kapocs már udvarlása alatt is feltűnt Szemerének, 1844. december

als folge zu früher Geburt. [Begräbniß] Den 28ten März auf dem Matzleinsdorfer Friedhof. Laut Beschauzetl. Wurde eigesegnet von Franz Tiller Pfarrer. Wien Rk. Erzdiözese, Wien, Gemeinde St. Michael—Am Hof, Sterbebuch № 5. 1836—1854. (fol. 164.) (Matricula archivportal)

¹²⁸ *Anyá és leány közt ilyen gyöngéd, ilyen nemes, ilyen egymást boldogító viszonyt én soha nem láttam. Képeletem sem volt róla, míg őket nem ismertem. Az anyá mindig mint barátné szólt, s leányá az anyá tanácsait hallgatta benne. A leány pedig vele mint idősb testvérével bánt, ki egyszersmind barátnéja, sőt szívének szerelmese. Elméjükben támadhatott két különböző gondolat, de az mindig egy akarattá olvadt össze. Csak az volt közöttök a titok, mit egyike sem tudott, különben közös volt örömeik, de közös bánatjuk is; minden szenvedésen, minden reményen lelkiismeretesen megosztottak, ha az még oly parányi volt is. Itt két alakban csak egy gondolat, csak egy érzelem, csak egy lélek lakott, s én nem tudom őket másként képzelni, mint az isteni örömi gráciákat, kik örökös*

12-én Pestről írt levelében is utal rá: *Kedves anyját tisztelem, hiszem, hogy oly kedves, kellemes, sőt nekem bájos ama gyöngéd viszonyban, melyet kettejük közt annyi kéjjel szemléltem.*¹²⁹

Jurkovicz Lipolda azonban időről-időre találkozott a miniszterséggel megbízott és Miskolc képviselőjének megválasztott férjével is, akinek belügyminiszterként a budai várban a Batthyány-palotában volt a lakása.¹³⁰ Három hónappal csecsemője halála után Szemerénét már egyik ritka közéleti szereplésén találjuk, amikor 1848. június 30-án a budai nemzetőrök Vérmezőn tartott eskütételén elvállalja a zászlóanyaságot, többek között Kossuth feleségének társaságában.¹³¹ Leopoldine Szemere később levél útján küldött zászlószalagot a nemzetőröknek, 1848. augusztus 10-én ugyanis Budapesten(!) német nyelvű levélben kereste meg a budai I. nemzetőr-zászlóalj őrnagyát, Kiss Miklóst (*Nik. Kies, Major des Ofner I. Nationalgarden-Batallions*), olvasta ugyanis az újságokban, hogy az őrnagy önkéntesekből álló csapatot (*Freiwilligenschaar*) szervez a felkelők (azaz a forradalom ellenségei) ellen. Egy kis szalagot küld a zászlóaljnak, mellé pedig 100 konvencióos forintot (*100 fl. CM*) a csapat szükségleteire. „Mert egy gyenge asszony nem tehet mást azalatt, míg a férfiak harcolnak, mint hogy imádkozik a győzelmükért (*Sonst vermag eine schwache Frau nichts anders, als während die Männer kämpfen, für ihren Sieg zu beten*)” – írja levelében.¹³² A háborúba fordult forradalom katonáinak kötszerekkel és meleg ruhákkal való támogatása szintén női hivatás volt, Szemere Lipolda ebben is megfelelt az elvárásoknak.¹³³ Jurkovicz Leopoldina már bécsi menyasszonyként is „beleártotta magát” a magyar politikába, amikor jegyese még a vármegyei választásokra készült. 1845 decemberében Szemere maga kéri menyasszonyát, hogy zászlót hímezzen neki,¹³⁴ és Leopoldina 1846 januárjában saját maga által hímezett választási

ölelkezésben jelennek meg. [...] Szobáikban, melyet ritkán hagytak el, úgy éltek ők, mint két méhecske, mely egy virág szűk kelyhében is hosszú időre talál munkát és élvét... Együtt találta őket az élet minden pillanata, a házon belül és a házon kívül. SZEMERE 1873. 41–42.

¹²⁹ MTA Kt. M. Ir. Lev. 4-r. 1. f. 3r

¹³⁰ *Az első magyar minisztérium összes személyzetének név- és lakkönyve.* Geibel Károly, Pest, 1848. 5.

¹³¹ 1848. Vasárnap, jun. 30-kán délelőtt volt 1 budai s 4 pesti nemzetőr zászlóalj eskü-letétele és zászlószentelése. Ezen osztályok s a budapesti nemzetőrök a Vérmezőn, hol az ünnepély történt, valának felállítva... A tábori mise után a zászlók szokott szertartással felszenteltettek. A zászlóanyák lelkes magyar hölgyek voltak. A budaié Szemere Bertalanné; a pestieké Almásy Pálné, Csekonics János, gr. Károlyi Györgyné és Kossuth Lajosné. In: *Alföldi Hirlap (Debreczen)*, 1848. júl. 2. vasárnap.

¹³² JANOTYCKH-ADLERSTEIN 1851. II. № 492. (182.)

¹³³ *Adakozások: [...] Szemere Lipolda 3 font tépetet, 36 darab kötőt, 60 darab compresset, 21 darab pólyát, 6 darab éji ujjast, 11 darab betegsapkát, 6 darab gatyát, 3 pár harisnyát a haza oltárára letettek. Ezen dicséretre méltó hazafiúi buzgóságért hálás köszönetet mond Nádosy Sándor ezredes.* In: *Kossuth Hirlapja* 1848/111. (1848. nov. 7.)

¹³⁴ *Tegnap volt a közgyűlésünk s a tisztválasztás napja január 26-ára tüzetett ki. [...] elveim s elvbarátim érdekében nevetem oda kell adnom, hogy az legyen a zászló, mely alatt az igaz ügy baráti öszszeseregéljenek, alig lehet nem győznünk, ha ki nem jelöle, e közbotránnal magát bélyegezné. De ha a nevem másoknak zászló, nekem is kellene egy zászló, és azt jegyesemtől óhajtánám. Ennek lobogása alatt vágnék győzni vagy esni. Már sok leányok csinálnak zászlókat, de fő zászló a Dinámé lenne. S a legszebb lenne fehér selyemből, sárga sujttal, és nagy, 10–15 rőfűl, nyelet neki itthon csináltatnék. Reá jönne föliratul vagy ez: „Egyesülés ad erőt”, fölibe festetvén két összefotott kéz, szép előemlékeztetés boldogságunkra. Vagy: „Essem, vagy győzzek, de becsületesen!” Vagy:*

zászlót küld szerelmének Miskolcra, a vármegyei tisztújítás alkalmával rendezett zajos és heves korteshadjáratra.¹³⁵

A közélettől elvonult Szemerénét a szabadságharc 1849. tavaszi hadiállapotai között óriási tragédia érte. A harcok elől menekülő anyja, Comper Terézia – akinek egyébként 1849. április 4-én Jászberényből azt tanácsolja Szemere, hogy a Pest megyei Bugyi felé menjen, hiszen az Vay-birtok, és valószínűleg Vayné, azaz Geymüller bárónő (a kis Szemere Mimi keresztanyja!) is éppen ott tartózkodik¹³⁶ – 1849. április 15-én a kolerának esett áldozatul Egerben,¹³⁷ és mint kivételes presztízsű elhunytat, hiszen veje Felső-Magyarország teljhatalmú kormánybiztosa volt, a főszékesegyház kriptájába temették. Koporsóját katonák vitték katonazene kíséretében a bazilika sírboltjába.¹³⁸

20. Jurkovics Mátýásné gyászjelentése, 1849. OSZK KNyT (Forrás: PANDeA)

„Istenben s ügyemben bízom!” E három közül válasszon, édes Dinám, s hímezze vagy festesse egyik oldalára, másikra írasson nagy Sz. Sz.-t. Miskolc, 1845. dec. 28. MTA Kt. M. Ir. Lev. 4-r. 1. f. 27v

¹³⁵ Kedves Dinám! Mint már írák, a diadal a mienk, a szép zászló becsületét megőriztem. Alig hiszem, hogy ennél akár pompásabb, akár népesebb választás tartatott volna az országban. A rossz út dacára 7000 szavazó volt jelen... összesen 84 zászló lobogott, melyből 54 volt a mienk. Szemere Bertalan levele Jurkovics Leopoldinához, Vatta, 1846. febr. 3. MÉSZÖLY (szerk.) 1941. 275.

¹³⁶ ALBERT 1998. 159.

¹³⁷ 1849 April 15. Comper Teréz Jurkovits Mátýásné 53 év [...] udvari ágens [özvegye] részes [a halottak szentségében]. Halála helye: [Eger] Belváros. Temettetése helye: Főegyházi sírbolt. Halotti anyakönyv 1846–1851. (fol. 132.) Egri Főegyházmegye, Eger rk. plébánia.

¹³⁸ De a háború irtózatosan jött el s veszedelmeinek lón áldozata. Katonák érckarjai emelték sírboltba. Hadi zene tárogató hanggal kísérte oda. A polgárok a had és nyavalya elől félrevonultak. Mint midőn egy csapat utolsó bajnokáig elhullván, ő benne a béke fehér zászlóját a katonák áldozatul a halottaknak nyújtották. Azóta ott nyugszik a sírboltban az egri főegyház alatt. (Teresia emlékezete) SZEMERE 1873. 43–44.

Özv. Jurkovicz Mátyásné halála 1 nappal a debreceni detronizáció után történt, és négy nap múlva az éppen Miskolcon tartózkodó veje a tragikus veszteségre hivatkozott, amikor az újjáalakuló kormányban a Kossuth által felkínált miniszterséget egyelőre elhárította.¹³⁹ A hivatalt, sőt a miniszterelnökséget azonban 1849. május 2-től mégis elfogadta, és tudjuk, hogy ekkor Debrecenben vele volt az anyját gyászoló felesége is. 1849. június legelején ugyanis a sors hosszú idő után ismét egy helyre sodorta a bécsi barátnőket, Jurkovicz Leopoldinát és Walter Terézt, ekkor mint Szemere miniszterelnök feleségét, illetve a sokak által gyanúsnak tartott körülmények között, diplomáciai céllal Angliába távozott Pulszky Ferenc hitvesét, aki nem sokkal korábban adott életet harmadik gyermekének. Debreceni találkozásukat Pulszky Terézia említi – először Londonban 1850-ben kiadott – visszaemlékezésében, barátnője nevének elhallgatásával. A rövid emlékezés szerint a bécsi barátnőket Magyarországon a szabadságharc és férjüknek a forradalom államát illető eltérő szolgálata távolra sodorta egymástól, és csak a belügyminiszter, egyben miniszterelnök Szemere szűkös debreceni lakásában mesélhettek egymásnak veszélyeket sem nélkülöző életük-ről, amelyet mint politikusfeleségek éltek a szabadságharc alatt.¹⁴⁰ Szemeréné bizonyosan megemlékezett imádott anyja, legnagyobb támasza, Jurkovicz Mátyásné Therese Comper nem sokkal korábban Egerben bekövetkezett haláláról. Debreceni tartózkodása alatt a miniszterelnök felesége gyászt viselt, ezt Bulyovszky Gyula (1827–1883) újságíró, ekkor belügyminiszteri fogalmazó, azaz Szemere alantasa feleségéhez, a Pesten tartózkodó Bulyovszkyné Szilágyi Lilla színésznőhöz írt leveléből tudjuk. Bulyovszky évődik féltékeny hitvesével, s azt írja, egy hozzá hasonló barna hajú, gyászruhás sudár barna asszony tetszett meg éppen neki, aki nem más, mint felettese, a miniszter felesége, de ő az urába, Szemere Bertalan belügyminiszterbe szerelmes.¹⁴¹

¹³⁹ *Legujabban a családi élet minden kinai, bomlásai szivemre omladoztak; érzem hogy ennek a polgári kötelességet feláldozni nem lehet, de az ember ember, kinaimnak nem parancsolhatok. Ohajtom, Ön, az ország kormányzója, találjon más férfit, ki elfogadhassa s elfogadja a tárczát, mit nekem ajánlani sziveskedett. Én most, annyi élvezett házi boldogság sirdombján, sokkal inkább embernek s philosophusnak érzem magamat, semhogy szorgalommal járassak el a politcai pályán.* Szemere B. levele Kossuth Lajoshoz, Miskolc, 1849. ápr. 20. STEIER 1925. 332.

¹⁴⁰ *[w]hen I reached the village-like town of Debreczen, which contained the Hungarian Government and Diet; whither also many of those were now flocking, whose principle it was to do homage to success. I went to a friend of my youth – the wife of one of the Hungarian ministers, who kindly offered me a room, though her abode was by no means spacious, and was hardly sufficient for the modest wants of her own family. She related to me all she had undergone with her husband, whose life had been endangered more than once during the struggle, as he had seldom left the camp, where he had acted as civil commissary.* PULSZKY T. 1850; *[e]lértem a magyar kormány és országgyűlés székhelye, Debrecen faluszerű városát... Sokan sereglettek itt most egybe olyanok is, akik felfogásuk szerint kötelességüknek érezték, hogy tiszteletüket fejezzék ki a sikerért. Ifjúkori barátomhoz, az egyik magyar miniszter feleségéhez mentem, aki szívesen fölajánlott nekem egy szobát, bár háza egyáltalán nem volt tágasnak mondható, s saját családja legszerényebb igényeinek is alig felelt meg. Mindent elmesélt, amin férjével keresztülment, kinek élete a harcok során sokszor veszélybe került, ugyanis csak a legritkább esetben hagyta el a haditáborn, ahol polgári biztosként tevékenykedett.* PULSZKY T. 1986. 404.

¹⁴¹ *[e]gy nő... ki nekem igen megtetszett... fekete ruhába... nyulánk, termete mint a tiéd, haja... szeme... ugyanaz... képzeld, velem beszélt... s ah! mi több – férje előtt [...] Szemeréné... szerelmes*

21. KOZINA Sándor:
Szemere Bertalan portréja, Párizs, 1851.
Vászon, olaj.
MNM MTKCs Ltsz. 1554
(Kardos J. felv.
APOR 2016. 1. kép alapján)

A kutatás szerint a miniszterelnök felesége júniusban követte a kormánnyal együtt Pestre költözött férjét, és 1849. július 2-án találkoztak utoljára Pesten.¹⁴² A szabadságharc összeomlása családi életüket is maga alá temette, hiszen Szemerének menekülnie kellett, állapotos felesége és kislánya, Mimi pedig Pesten maradt, a hatalom zaklatásától is sújtva. A Pesten rekedt Szemeréné 8 és fél hónappal azután, hogy férjétől elszakadt, Pesten kislányt szült, akit – apja távollétében – 1850. március 21-én keresztelnek meg a pesti belvárosi plébánia templomban Teréz Ilona Leopoldina névre. Szülei: a „helvét vallású” Szemere Bertalan „földes úr” és a római katolikus Jurkovicz Leopoldina, a katolikus keresztszülők: Jurkovicz László, az anya fivére és Barkassy Hermine született Tüköry,¹⁴³ azaz Barkassy Imre (1805–1872) egykori udvari ügyvivő, Jurkovicz Mátyás 1830-as évekbeli bécsi kollégája, Szemere barátja felesége: Tüköry Hermina (1817–1903). Barkassyt, aki bejáratos volt Jurkovicsek bécsi otthonába, Szemere 1844-ben,¹⁴⁴ majd 1845-ben szerelmének, Leopoldinának írt leveleiben legjobb barátjának nevezi, aki minden titkáról tud, és akiben, akárcsak

– *férjibe*. Bulyovszky Gyula levele feleségéhez, Szilágyi Lillához. Debrecen, 1849. máj. 17. WAL-DAPFEL 1950–1955. III. 198. sz. 357–358.

¹⁴² ALBERT 1998. 160.

¹⁴³ Pest, Belvárosi plébánia keresztelési anyakönyve 1847–1851. p. 286. MNL OL X 2003 A 77

¹⁴⁴ *Barkassy azóta bizonyosan tisztelkedett házoknál; ő barátom, életemből legtöbbet közlök vele*. Szemere Bertalan levele Jurkovicz Leopoldinához, Vatta, 1844. dec. 25. MTA Kt. M. Ir. Lev. 4-r. 1. f. 4v

Barkassy feleségében, tökéletesen megbízhatnak.¹⁴⁵ Barkassy Imrét Szemere már 1836-ban ismerte, ekkor említi egyik Bécsben kelt levelében, hogy a miskolci színháznak a neves bécsi díszletfestőnél Depian úrnál (Antonio de Pian, 1784–1851) megrendelt színházi függönyök, azaz díszletek elkészítésének költségét Barkassy Imre bécsi udvari ügyvivő előlegezte meg, hazája iránti hálájából.¹⁴⁶ Barkassy húga, Barkassy Klára másodszer a miskolci naplóíró Szűcs Sámuelhez ment feleségül, és Barkassy bécsi hivatalnokként 1845-ben megvásárolta a miskolci kőedénygyárat, amelyet 1849 elejéig működtetett.¹⁴⁷ Keresztányukat, a kis Szemere Terézt pár héttel születése után, 1850. május 11-én már a halotti anyakönyvbe vezetik be a Pest-belvárosi plébánián, és kis koporsóját a „Kerepesi út melletti temetőbe” viszik ki.¹⁴⁸

22. Barabás fényképész műterme:
Szemere Bertalanné, Pest, 1864.
Magángyűjtemény
(Dr. Sz. M. Zs. jóvoltából)

23. Barabás és Fájth műterme:
Barkassy Imréné Tükör Hermine, Pest,
1860–62. Vízitártya részlete
(Magángyűjtemény)

¹⁴⁵ Barkassy itt volt... Tudja e ő viszonyunkat, levelezésünket? Igen és csak ő, más senki nem. Ő minden titkomat tudja, ő azon barátom, kiről Martius 26-iki levelében emlékeztem. Neje csak annyit tudhat, mennyi a nőre férjéről ártatlanul átszivárog, de ez jeles asszony, s tudja, hogy férje engemet tart legmeghittebb barátjának. Mindkettőben tökéletesen bízhatunk. Szemere Bertalan levele Jurkovicz Leopoldinához, Kassa, 1845. ápr. 16. MÉSZÖLY (szerk.) 1841. 269.

¹⁴⁶ Régi Okiratok és Levelek Tára. Havi folyóirat az irodalom és történelem köréből II. (1906)/4. 48.

¹⁴⁷ KATONA 1977. 36–43.

¹⁴⁸ Pest, Belvárosi plébánia halotti anyakönyve 1847–1851. MNL OL X 2003 A 91

Pedig 1850 októberében az éppen Görögországban utazó Szemere Bertalan az ókori szent forrásokból merített vizet, hogy majd azzal kereszteljék meg születendő gyermekét. A forrásvizet sikerült ugyan Párizsból Pestre juttatnia, de kislányát soha nem ismerhette meg.¹⁴⁹ Szemere Bertalan naplójából tudjuk, hogy Dinának apja (1847), halott csecsemője (1848) és anyja (1849), valamint Pesten született kislánya (1850) elvesztése mennyire megnehezítette életének rövid magyarországi szakaszát.¹⁵⁰ A Szemere és Barkassy család kapcsolata a Szemere család emigrációjában sem szakadt meg, az apja halála után, 1869-ben Magyarországra jött Szemere Mária Barabás Miklós pesti műtermében Barkassy Imre és Tüköry Hermine lányával, Hermine-nel együtt – mint barátnők – fényképezkednek.

Szemere Dinának tragikus sors jutott, Londonba kikerült barátnője, Pulszky Terézia azonban segített neki az emigráns Szemerével való levelezésben.¹⁵¹ Végül sikerül kislányával követnie férjét Párizsba, ahol még három gyermeke születik, Irén Hedvig 1852. június 8-án, keresztzülei Batthyány Kázmér gróf egykori külügyminiszter, Szemere társa az emigrációban, ill. az első felelős miniszterelnök özvegye, Batthyány Lajosné grófnő, akit távollétében a keresztapa felesége (Keglevich Augustza grófnő) képviselt.¹⁵² Sajnos, a család kedvence 21 hónapos korában meghalt, és a meudoni temetőben temették el. 1857. március 20-án született Párizsban Gizella Lipolda Klára Berta (a később Kürthy Emilné), távollévő keresztzüleit: Szemeréné pesti ügyvédjét és barátját, Balassa Istvánt, illetve Csepcsányiné Szemere Erzsébetet párizsi ismerősök helyettesítették a keresztelőn.

1859. május 31-én végre fiút szült Jurkovics Leopoldina, akinek a Móric Huba Attila József neveket adták.¹⁵³ A Párizsban élő Anna Liszt, a zeneszerző anyja, jó barátnője volt Szemere Leopoldinának, ezért meghívta fia keresztanyjának.¹⁵⁴ Párizsi emigrációjában férje unokahúgát és gyámleányát, az 1840-ben Csobajon elhunyt Jakabfalvy Sámuelné Szemere Mária¹⁵⁵ leányát, Jakabfalvy Jolánt (később: Almási Balogh Zoltánné) több évig leányukkal együtt neveli Párizsban; Jurkovics Leopoldina zeneszeretetének, műveltségének köszönhetően nemcsak hitvesként, hanem szellemi társként is méltó partnere Szemerének az emigráció súlyos megpróbáltatásai közepette. Kapcsolatukat csak Dina szünni nem akaró betegségei, vagyonuknak egy csaló miatti elvesztése, imádott kislányuk, Irénke halála és végül a Szemerén elhatalmasodott elmebaj árnyékolja be.

¹⁴⁹ 1849. Oct. 5. [...] Belől e téren fakad a castaliai forrás, a költők szent itala. Ebből is hoztam egy bádog-edénnyel. Ha lánygyermekem leend, a Mnemosyne és e forrásból, ha fiu, ebből és a thermopylaei vízből nyeri keresztelőjét. [...] 1850. Mártius 20-án reggel, 2 1/2 órakor született egy kisleányunk, ki a keresztelőben Therézia Ilona Lipolda nevet kapott. Küldtem castaliai-mnemosynei forrásból vizet, alig hiszem, hogy a katolikus pap a keresztelőnél merte volna használni! SZEMERE 1869. I. 35–36., 90.

¹⁵⁰ [m]iért büntetted téhat ő ennyire? Négy év alatt egymásután emelkedett négy sír, atyjáé, gyermekéé, anyjáé, a másik gyermeké... SZEMERE 1869. I. 99.

¹⁵¹ ALBERT 1998. 160–161.

¹⁵² SZEMERE 1869. I. 161.

¹⁵³ SZEMERE 1869. II. 63., 132.

¹⁵⁴ HAMBURGER (Hrsg.) 2000. 443.

¹⁵⁵ Vö.: SZEMERE Bertalan: *Mária emlékezete*. In: *Budapesti árvizkönyv* 1841. V. 1–48.

24. Ismeretlen fotográfus: Szemere Leopoldina kislányával, Gizellával. Párizs, 1858. Albumin. Dr. Magyar Bálint tulajdona

25. Ismeretlen fotográfus: Szemere Bertalan Párizsban, 1860-as évek eleje. Fénykép. Dr. Magyar Bálint tulajdona

Közös életük tragikus végkifejletében egymástól távol halnak meg, Szemere Leopoldina gyermekei körében Párizsban 1865. március 21-én, míg Szemere Bertalan a budai tébolydában, 1869 januárjában. Szemere Pesten az újságokból értesül felesége párizsi haláláról, aki nem sokkal azelőtt, hogy súlyosan beteg férjét Párizsból Budapestre szállítják, végrendelkezik.

Testamentumában minden vagyonát három Párizsban nevelődött és részben ott is született gyermekére hagyja,¹⁵⁶ de „drága hitveséről” is gondoskodik, mind ápolási költségeiről (évi 3500 Ft), mind az emigráns egykori földbirtokáról; az 1864-ben neki visszaszármaztatott, korábban Szemerétől konfiskált vattai földeket ugyanis férje felgyógyulása esetén Szemerére testálja. Végrendeletében megható szavakkal ír ő és férje gyermekeik iránti olthatatlan szeretetéről, figyelmezteti őket az értük oly sok áldozatot hozott, és gyermekeikre áldásos és jótéteményes befolyást gyakorolt szüleikre való emlékezés fontosságára, annak ellenére, hogy számos szerencsétlenséget voltak kénytelenek szüleikkel együtt elszenvedni.¹⁵⁷

¹⁵⁶ A Szemere–Jurkovicz-vagyonról bővebben: CZAGA 1991. 371–374.

¹⁵⁷ *Zu meinen Erben in mein gesamtes bewegliches und unbewegliches Vermögen, setze ich, und zwar zu gleichen Theilen meine drei geliebte Kinder Mária, Gizella und Attila ein. Sie sollen stets das Andenken ihrer Eltern mit dankbaren Liebe ehren, und das viele Unglück das wie erlebten, soll in den Stunden der Versuchungen und der Gefahren sei, stets von Fehlritten bewahren, und die Erinnerung an die Ältern die sie so heiß liebten, und so viele Opfer für ihr theure Kinder beachten, möge stets einen wohlthueden und segnenden Einfluß auf sie haben. – Ich vermache meinen theuren geliebten Gatten insofern derselbe, zur Zeit meines Ablebens noch von der schweren Krankheit,*

26. Ismeretlen művész:
Szemere Gizella, Párizs,
1860 k. Pasztell papíron.
Dr. Magyar Bálint tulajdona

27. Ismeretlen művész:
Szemere Attila,
Párizs, 1860 k. Pasztell papíron.
Dr. Magyar Bálint tulajdona

die ihn behalten, nicht gewesen sei, und für die Zeit der Dauer dieser Krankheit, eine jährlich Rente von 3500 Fl. Ung., welche meine Kinder zu gleichen Theilen tragen sollen. Ich empfehle die Auszahlung dieser Rente, die ich den Herzen meiner Kinder nicht ausdrücklicher zu empfehlen brauche meinen Testaments volltreden noch ganz besonders und dringend, für den Fall daß mein theurer Gatte, was Gott den Allmächtige bewahren möge, seine frühere Gesundheit wieder erreiche möge, so vermache ich ihm die Einkünfte meines Gutes Vatta in Borsoder Comit. Leopoldine von Szemere geborene von Jurkovics végrendelete, Párizs, 1865. jan. 10. Másolat. BFL IV. 1411/b Ügy-szám: 5565 Év: 1874/14. (45. doboz)

*

Amikor Jurkovicz Leopoldina az okos, művelt, sikeres, feltűnően jó megjelenésű fiatal magyar politikusba beleszeretett, még nem tudta, hogy életét, rejtőzködő életvitelére, a magyarországi nagypolitikával és a polgári forradalom tragikus sorsával is összeköti majd. Hitvesi hűsége, odaadása a megpróbáltatások, az emigráció alatt sem hunyt ki, 1847 és 1859 között 6 gyermeket hozott a világra, közülük csak hárman érték meg a felnőtt kort; házasságuk elején, amíg Magyarországon éltek, Szemeréné 1847. január 25. és 1850. március 20. (azaz 3 év alatt!) három gyermeknek adott életet, majd a párizsi emigrációban is három gyermeket (Teréz, Gizella, Attila) szült. Ugyanígy nem szűnt meg politikus férje iránta érzett lankadatlan szerelme és csodálata. A 30 éves Szemere Bertalan Petőfit megszegényítő heveséggel vall szerelmet egy éve ismert menyasszonyának 1845-ben,¹⁵⁸ de emigrációban írt naplójában is számtalanszor tanúságot tesz felesége iránti érzéseiről.¹⁵⁹

FORRÁSOK, GYŰJTEMÉNYEK

BFL = Budapest Főváros Levéltára

IV.1411.b = Budapest Székesfőváros Árvaszékének iratai. Általános iratok

HOM = Herman Ottó Múzeum, Miskolc

FT = Fotónegatív-tár

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

E 181 = Jurkovicz Mátyás udvari ágens iratai (1743–1834)

X 2003 = A Budapest-belvárosi római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai

X 2365 = Dunamelléki egyházkerület, Pomázi Ref. Egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai

MTA KIK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ

Kt. = Kézirattár és Régi Könyvek

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

KNyT = Kisnyomtatványtár

ÖNB = Österreichische Nationalbibliothek, Bécs

¹⁵⁸ Szeretek, igen szeretlen Édes Dinám, midőn arcodba tekintek, mintha a piros rózsát látnám, s benne egypár harmatot, melyben a kék menny tündöklik, oly kedves vagy nekem mint a rózsza, sze-meid oly vidámak mint az ég. Most előttem kiterítve fekszenek a szalagocskák, s ha illetem őket, kéj fut el, mivel ujjaid között nyugodtak. Az én szerelmem, a mi szerelmünk nem egy lassudan fejlődött érzelem, ez egyszerre, de örökre fakadt ki mint némely földből a hévíz, – s egy magnetikai bűbájos vonzalomnak nevezhetem azt mi hozzád vonz. Szemere Bertalan levele Jurkovicz Leopoldinához, Pest, 1845. júl. 26. MÉSZÖLY (szerk.) 1941. 271.

¹⁵⁹ Én nem ismerek nemesb asszonyt, nem ismerek engedelmesb, jobb gyermeket, hivebb, gondosb anyát, szeretőbb, önzéstelenebb nőt, tisztább asszonyi természetet. (Párizs, 1850. május) SZEMERE 1869. I. 99.

BIBLIOGRÁFIA

Acta Comitiorum 1825 (OSZK Kiadványai XXXI.)

Acta Comitiorum Regni Hungariae a serenissimo ac potentissimo Imperatore Hungariae et Bohemie Rege Francisco Primo in Liberam ac Regiam Civitatem Posoniensem in diem 11. Septembris Anni 1825 indictorum. I–III. Ludivici Weber, Posonium, 1825.

ALBERT 1998

ALBERT Gábor: Szemere Bertalan és Dina. Leánykérés, házasság és család egyesítés (1845–1850). *Somogy* XXVI/2. (márc.–ápr.) 1998, 157–168.

ALBERT 1999

Szemere Bertalan leveleskönyve (1849–1865). Szerk. ALBERT Gábor. Budapest, Balassi, 1999.

ALBERT 2004

ALBERT Gábor: Szemere Bertalan hazatérései. *Kortárs* 48/11. 2004, 64–77.

APOR 2016

APOR Eszter: „Sejtések” Szemere Bertalan két száműzetése idején keletkezett portréjáról. *Történelem és Muzeológia – Internetes Folyóirat Miskolcon* 3/1. 2016, 1–18.

BÁCSKAI 2010

BÁCSKAI Vera: Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében. *Aetas* 25/2. 2010, 19–44.

BÖCKH 1821

Franz Heinrich BÖCKH: *Wiens lebende Schriftsteller, Künstler, und Dilettanten im Kunstfache: Dann Bücher-, Kunst- und Naturschätze und andere Seheswürdigkeiten dieser Haupt- und Residenz-Stadt. Ein Handbuch für Einheimische und Fremde.* Wien, Bauer, 1821.

BÖCKH 1823

Franz Heinrich BÖCKH: *Merkwürdigkeiten der Haupt- und Residenz-Stadt Wien und ihrer nächsten Umgebungen: ein Handbuch für Einheimische und Fremde.* Wien, Bauer, 1823.

BUCHINGER–MITCHELL–SCHÖN 2002

Günther BUCHINGER–Paul MITCHELL–Doris SCHÖN: Das Palais Collalto – vom Herzogshof und Judenhaus zum Adelspalast. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 4. 2002, 402–419.

Budapesti árvizkönyv 1841

Budapesti árvizkönyv. I–V. Szerk. B. EÖTVÖS József. Pest, Heckenest Gusztáv, 1841.

CASTELLI 1861

Ignaz Franz CASTELLI: *Memoiren meines lebens: gefundenes und empfundenes, erlebtes und erstrebtes. Erster Band (Vom Jahre 1781 bis zum Jahre 1813)*. Wien–Prag, Kober–Markgraf, 1861.

COECKELBERGHE-DÜTZELE 1846

Gerhard Robert Walther von COECKELBERGHE-DÜTZELE: *Curiositäten- und memorabilien-lexicon von Wien*. I–II. Wien, Köhler, 1846.

CZAGA 1991

CZAGA Viktória: Politikusi-értelmiségi pályaképek a 19. századi Magyarországon: Házmán Ferenc és Szemere Bertalan. In: *Szemere Bertalan és kora*. I. Tanulmányok. Szerk. RUSZOLY József. Miskolc, BAZML, 1991, 355–374. (Borsod-Abaúj-Zempléni Történelmi Évkönyv 7/1.)

DOERR 1914

August v. DOERR: *Die Hayek von Waldstätten*. Separatabdruck aus dem Jahrbuch der kais. kön. heraldischen Gesellschaft „Adler“. Wien, Carl Gerold's Sohn, 1914.

EMÓDI 2009

EMÓDI András: A váradi egyházmegye 18. századi alumnusainak – papnövendékeinek és bölcsészhallgatóinak – névtára. In: *Miscellanea Historica Varadinensia*. I. Tanulmányok Nagyvárad újkori történetéből. Szerk. EMÓDI András. Nagyvárad, Partium, 2009, 9–106.

FRAST 1831

Johann von FRAST: *Das Decanat Wiener-Neustadt*. Wien, Benedikt, 1831. (*Topographie des Erzherzogthums Österreich: oder Darstellung der Entstehung der Städte, Märkte, Dörfer und ihrer Schicksale: dann der Ruinen, Schlösser, und Edelsitze, und der noch möglichen Reihenfolge ihrer Besitzer*, Bd. 12.)

GEMMELL-FLISCHBACH 1880

Album des kaiserl. königl. Theresianums (1746–1880): Verzeichniss sämtlicher Angehörigen der k. k. Theresianischen Akademie. Zusammengestellt von Max Freiherrn von GEMMELL-FLISCHBACH. Wien, Theresianische Akademie–M. Perles, 1880.

GUETJAHR 1816

Vollständiges Verzeichniß aller in der k. k. Haupt- und Residenz-Stadt Wien und ihren Vorstädten befindlichen Straßen, Gassen, Plätzen und Häusern, dann derselben Schilde und Eigenthümer. Wien, Gerold, 1816.

HAILBRONNER 1838

Karl von HAILBRONNER: Cartons aus der Reisemappe eines deutschen Touristen, 1. *Der Sammler. Ein Blatt zur Unterhaltung und Belehrung. Beilage zur Augsburger Abendzeitung* 7/11. 1838, 1–2.

HAMBURGER 2000

Franz Liszt. *Briefwechsel mit seiner Mutter*. Hrsg. Klára HAMBURGER. Eisens-
tadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2000.

HANSON 1985

Alice HANSON: *Musical Life in Biedermeier Vienna*. Cambridge University
Press, 1985. (Cambridge Studies in Music.)

HÄUFLER 1854

Joseph Vincenz HÄUFLER: *Buda-Pest: historisch-topographische Skizzen von
Ofen und Pest und deren Umgebungen: mit chromolithographirten Plänen von
Ofen und Pest und deren Umgebungen sammt 12 Ansichten und mehreren histo-
rischen Illustrationen*. Pest, Emich, 1854.

Hof- und Staats-Schematismus

Hof- und Staats-Schematismus des Österreichischen Kaiserthumes. 1807–1843.
Wien, Hof- und Staats Druckerey, 1807–1843.

HORMAYR 1823–1825

Joseph Hormayr zu HORTENBURG: *Wien, seine Geschicke und Denkwürdigkei-
ten*. I–IX. Wien, Franz Härter, 1823–1825.

JANOTYCKH-ADLERSTEIN 1851

Johann ANOTYCKH von ADLERSTEIN: *Archiv des Ungarischen Ministeriums und
Landesvertheidigungsansschusses*. I–III. Altenburg, Pierer, 1851.

KATONA 1977

KATONA Imre: *Miskolci kőedénygyárak*. Miskolc, HOM, 1977. (Borsodi Kismo-
nográfia, 4.)

KNESCHKE 1859–1970

Ernst Heinrich KNESCHKE: *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*. I–IX.
Leipzig, Voigt, 1859–1970.

KOLTAI 2002

KOLTAI András. Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban. Batthyány
Ádám. (Bécs 1630–1659). *Korall* 9. 2002, 55–78.

LUSCHIN von EBENGREUTH 1886

*Oesterreicher an italienischen Universitäten zur Zeit der Reception des rö-
mischen Rechts*. Hrsg. Arnold LUSCHIN von EBENGREUTH. Rechts- und cul-
turgeschichtliche Studien. I–III. (Separat-Ausdruck aus den *Blätter des Vereines
für Landeskunde von Niederösterreich* Jahrgänge. 1880, 1881, 1882), Selbstverl.
Wien, Jasper, 1886.

MADARAS 1993

MADARAS Éva: Az „első és a második társaság” Bécsben a századfordulón.
[Győri] *Műhely* 16. 1993, 107–111. (Polgárosodás és modernizáció a monarchi-
ában c. különszám.)

MAURER 2005

Rudolf MAURER: *Die Wiener Vorstadt. Antonsgasse und Annagasse im Lauf der Jahrhunderte*. Baden, 2005. (Katalogblätter des Rollettmuseums Baden, 56.)

MÉSZÖLY 1941

Szemere Bertalan szerelmes levelei. Szerk. MÉSZÖLY Gedeon. *Nép és Nyelv* 1. 1941, 266–277.

Militär-Schematismus 1816

Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthums. Wien, [K.u.K. Kriegsministerium], Hof- und Staats-Druckerei, 1816, 260.

MOLNÁR 1997

MOLNÁR András: Batthyány Lajos reformkori leveleiből. *Levéltári Közlemények* 68/1–2. 1997, 63–76.

MÜHLFELD 1822

Johann Georg Megerle von MÜHLFELD: *Österreichisches Adels-Lexikon des achtzehnten u. neunzehnten Jahrhunderts enthaltend alle von 1701 bis 1820 von den Souveranen Österreichs*. Wien, Mörschner-Jasper, 1822.

MZSO

Magyar-Zsidó Oklevéltár – Monumenta Hungariae Judaica. I–XVIII. Szerk. FRISS Ármin et al. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat–MAZSIHISZ, 1903–1980.

Neuester Schema Wien 1839

Neuester, verbesserter Schema aller in der k. k. Haupt- und Residenzstadt Wien und in ihren Vorstädten befindlichen Häusern: ein nothwendiges Handbuch für Jedermann, als richtiger Wegweiser durch die Stadt und sämtliche 34 Vorstädte. Mit genauer Angabe sämtlicher Haus-Nummern, aller dermaligen Hauseigenthümer und Hausschilder, Straßen, Plätze, Grundobrigkeiten, dann Polizei- und Pfarr-Bezirke. Verfaßt und zu haben, am Kohlmarkte Nr. 281, gegenüber vom Graben, im ersten Stock. Wien, 1828.

OBERHUMMER 1929

Hermann OBERHUMMER: *Die Angehörigen der Wiener Polizeidirektion (1754–1900): ein Nachtrag zur Geschichte der Wiener Polizei*. Wien, Polizeidirektion, 1929.

POHL 1871

C. J. POHL: *Die Gesellschaft der Musikfreunde des Österreichischen Kaiserstaates und ihr Conservatorium*. Braumüller, Wien, 1871.

PULSZKY 1880–1883

Franz PULSZKY: *Meine Zeit, mein Leben*. 1–4. Pressburg–Leipzig, C. Stampfel, 1880–1883.

PULSZKY T. 1850

Therese PULSZKY: *Memoirs of a Hungarian Lady*. I–II. London, Henry Colburn, 1850.

PULSZKY T. 1986

PULSZKY Teréz: *Egy magyar hölgy emlékiratai*. Budapest, Magvető, 1986. (Magyar Hírmondó.)

SCHWAB 1843

Carl SCHWAB (Hrsg. von): *Neuer, verbesserter Häuser-Schema der k. k. Haupt- und Residenzstadt Wien mit ihren 34 Vorstädten, allen Neubauten und den angränzenden nahen Ortschaften, welche noch zu den Polizei-Bezirken Wiens gehören, als: Währing, Herrnals, Neulerchenfeld, Fünf- und Sechshaus, Rustendorf, Brauhirschgrund, Reindorf und Gaudenzdorf: mit genauer Angabe der Haus-Nummern, der Haus-Eigenthümer, Hausschilder, Gassen, Plätze, Grundobrigkeiten, Polizei- und Pfarr-Bezirken, so wie einem alphabetischen Namens-Verzeichnisse sämmtlicher Haus-Eigenthümer; mit einem neuen Plane der Stadt und sämmtlichen Vorstädten mit den Haus-Nummern*. Wien, Singer–Goering, 1843.

SOMORJAI 2010

SOMORJAI Szabolcs: Pest–Pilis–Solt vármegye adósai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében. *Aetas* 25/2. 2010, 5–18.

SONNLEITHNER 1861

Leopold von SONNLEITHNER: *Musikalische Skizzen aus Alt-Wien. Recensionen u. Mittheilungen über Theater u. Musik* VII/47–48. 1861, 737–747, 753–778.

SZEMERE 1869

SZEMERE Bertalan: *Naplóm. Száműzetésben*. I–II. Pest, Ráth Mór, 1869. (Szemere Bertalan Összegyűjtött Munkái, I–II.)

SZEMERE 1873

SZEMERE Bertalan: *Szépirodalmi dolgozatok és szónoklatok a forradalom előtt és után*. Pest, Ráth Mór, 1873².

THOMAS 1826

Ignaz THOMAS: *Beschreibung des Ursprungs und der Veränderungen der k.k. Hofpfarrkirche zum heiligen Michael*. Wien, Schmied, 1826.

TILCSIK 1996

TILCSIK György: *Források és adatok a Batthyány Lajos és édesanyja közötti vita lezárulásához*. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 3. 1996, 47–65.

VITKOVICS 1825

VITKOVICS Mihály: *Tekintetes Pilis Szántói Jurkovichs Mátyás Úrnak Udvari Agensnek tekintetes. Temes Vármegye Tábla Birájának Pilis Szántón Julius 12. 1825. Lett Beiktatására Szerzé Vitkovics Mihály ügyész*. Pest, Fűskúti-Landerer, 1825.

WALDAPFEL 1950–1955

WALDAPFEL Eszter: *A forradalom és a szabadságharc levelestára*. I–III. Budapest, Művelt Nép, 1950–1955.

WANDRUSZKA 1971

Adam WANDRUSZKA: Die 'Zweite Gesellschaft' der Donaumonarchie. In: *Adel in Österreich*. Hrsg. Heinz SIEGERT. Wien, Kremayr & Scheriau, 1971, 56–67.

Wien Staats- und Standes-Kalender

Kayserslich- und Königlich-er Wie auch Erz-Herzoglicher Dann dero Haupt- und Residenz-Stadt Wien Staats- und Standes-Kalender. Wien, Kalimoda etc., 1701–1806.

ZIEGLER 1837

Anton ZIEGLER (Hrsg. von): *Häuser-Schema der kaiserl. königl. Haupt- und Residenzstadt Wien: mit Bezeichnung der Schilde, Gassen, Benennung der Hauseigenthümer, Eintheilung der Grundbuchsobrigkeiten, dann der Pfarr- und Polizei-Bezirke; mit dem Grundrisse der inneren Stadt*. Wien, Eigenv., 1837.

ZIEGLER–VASQUEZ 1828

Anton ZIEGLER–Carl VASQUEZ (Hrsg. von): *Polizey-Bezirk Landstraße; Landstraße. Erdberg. Weißgärber; Mit einem Grundrisse*. Wien, Eigenv., 1828.

ZVARA 2014

ZVARA Edina: Esterházy Miklós (1765–1833) herceg, a magyar művelődés támogatója. *Magyar Könyvszemle* 130/3. 2014, 374–381.

ZVARA 2015

ZVARA Edina: Gaál György (1783–1855), a mesegyűjtő tudós könyvtáros. Egy javított életrajz. *Ethnographia* 126/3. 2015, 79–92.

INTERNETEN ELÉRHETŐ DIGITÁLIS ADATBÁZISOK ÉS GYŰJTEMÉNYEK

Europeana = *Európai Digitális Könyvtár*, az Európai Unió multimédiás elektronikus könyvtára (www.europeana.eu)

familysearch.org = A *FamilySearch nonprofit family history organization – The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints* genealógiai honlapja (<https://familysearch.org>)

Hungaricana = közgyűjteményi digitális portál (<https://hungaricana.hu>)

Matricula archivportal = A *Verein ICARUS* digitális anyakönyvei (Ausztria, Németország, Lengyelország) (www.data.matricula.info/php/main.php)

PANDeA = *Pannon Digitális Egyesített Archivum*, OSZK (<https://dspace.oszk.hu/>)

Wien Geschichte Wiki = a *Wiener Stadt- und Landesarchiv* és a *Wienbibliothek im Rathaus* közös internetes portálja Bécs történetéről (www.wien.gv.at/wiki/index.php?title=Wien_Geschichte_Wiki)

Wienbibliothek Digital = *Wienbibliothek im Rathaus, Sammlung* [Bécs Város Tanácsának digitális Bécs-gyűjteménye] (www.digital.wienbibliothek.at/)

Wikimedia Commons = szabadon felhasználható képek internetes gyűjtemény (<https://commons.wikimedia.org>)

TUDÓSOK, KUTATÓK, DIÁKOK: VELÜNK ÉLŐ NEMI SZTEREOTÍPIÁK A LÁNYOK, NŐK HELYZETE A MÉRNÖKI-TERMÉSZETTUDOMÁNYI- MATEMATIKAI ÉS INFORMATIKAI PÁLYÁKON

HELL JUDIT

Az utóbbi évek, évtizedek empirikus tényei, vonatkozó statisztikai felmérései, kutatási eredményei, szakpublikációi vissza-visszatérő rendszerességgel állapítják meg a tényt: *kevés a nő az ún. STEM-pályák* (Science, Technology, Engineering, Mathematics) *területén*. A jelenség, azaz a nők férfiakhoz viszonyított alulreprezentáltsága a természettudományok, a technológia, az információtechnológia, a mérnöki tudományok és a matematika területén nem számít magyar unikumnak, ellenkezőleg: a fejlett világ, így az Európai Unió országaiban is mindmáig megtapasztalható. *A nemek közötti eme aránytalanság* fölött – egyetlen fejlett ország vagy államközösség számára – sem megengedett, ill. nem célszerű tovasiklani. A férfiak és nők aszimmetrikus viszonya általánosságban, és konkrétan e területen is egyfelől *elvi* – az egyenlőséget/esélyegyenlőséget, szabadságot és igazságosságot érintő – probléma, de nem „pusztán” az, hanem – másfelől – olyan kérdés is egyben, melynek az elvek mentén történő folytonos, *gyakorlati*, pozitív irányú korrekciója (avagy annak elmaradása) az ökonómia területén igen kemény *gazdasági mutatók* formájában jelenik meg. Másképpen fogalmazva: a modern piacgazdaságok versenyképességi potenciáljuk megtartása, de még inkább állandó fokozása érdekében egyszerűen nem tehetik meg, hogy ne építsenek a nők munkájára, tudására, tudományos-innovatív-kreatív és minden, a társadalmi-gazdasági haladást, a közösségi és egyéni boldogulást elősegítő, hasznosítható képességeire, tevékenységére. Nem hagyhatják parkoló pályán, vagy épp háttérbe szorított, kirekesztett helyzetben az egyes országok, nemzetgazdaságok népességének valamivel több, mint felét!

Elméleti háttér

A modernitás alapeszméi

A nyugati típusú fejlődés mint az emberi történelem eddigi legsikeresebb társadalmi-gazdasági modellje döntően épp annak köszönheti eredményességét és vonzerejét, hogy politikai-jogi értelemben a különböző *függőségek* alól *föl-szabad*-ítja az embert: emancipálja a rabszolgát, a jobbágyot, az ancien regime jogfosztott harmadik rendjét, a polgárt, illetve a polgárságot, később a munkás(osztály)t, a zsidóságot, a rassz-alapú alávetettségéből a feketéket (s ma már az egyes kisebbségeket mint *kollektív* jogokkal rendelkező csoportokat is), legvégül pedig a nőket és a gyermekeket.

A modernitás az embert *univerzálisan szabadnak és egyenlőnek* tételezi, s a *szolidaritást*, mint harmadik demokratikus alapértéket az előző kettő mellé rendeli. Az európai filozófiai és teológiai gondolkodásban kidolgozott egyenlő emberi méltóság erkölcsi eszméje alapozza meg az univerzálisnak hirdetett *emberi jogokat*, mint amelyeknek az ember mint *egyén* a hordozója (alanya), mint amelyek minden egyes individuumot születésénél fogva és elidegeníthetetlenül megilletnek, függetlenül annak politikai, vallási, etnikai, nemzeti, faji, nemi stb. hovatartozásától. Ez az eszmei közeg az, amelyben a nőkre vonatkozóan is megfogalmazódnak az egyes szabadságokra és egyenlőség-típusokra vonatkozó normák és jogosultságok, ill. az ezeket támogató demokratikus elvek és eljárások. (Így pl. az identitás szabad megválasztása és formálása, a személyes életsors kérdéseiben szabad választás és döntés, az önkiteljesítéshez és a személyes boldogsághoz, boldoguláshoz való szabadság joga, a különbözőséghez való erkölcsi jog, az egyenlő bánásmódhoz és egyenlő esélyek [pozitív előnyben részesítés] biztosításához való jog, a diszkrimináció minden formájának elutasításához való jog, egyenlő emberi méltóság tiszteletben tartásához fűződő jog stb.)

A minden egyes embert, mint személyt megillető, tehát egyetemes érvényű szabadság, egyenlőség és testvériség eszme, melyet radikális hevülettel és forradalom útján a modern polgári átalakulásért küzdő franciák képviseltek a leginkább eklatáns módon, a politikai gyakorlatban a maga teljességében akkor nem valósult meg. Ismeretes, hogy épp a derék felvilágosítók és köztársasághívők voltak azok, akiknek szinte első dolguk volt, hogy az 1791-ben (férfiak által) írt és elfogadott alkotmány sáncái közül a nőket kizárják. A nőtörténetírók által utóbbi időkben egyre gyakrabban fölemlített Olympe de Gouges, a híres forradalmárnő Deklarációja, a Női és Állampolgárnői Jogok Nyilatkozata gyűjtő hatású állásfoglalás, ill. válasz volt a nőket kirekesztő Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatára.

A férfiak és nők továbbra is hierarchikusnak tekintett (és megvalósult) rendjét az *igazságosság* és a *legitimitás* oldaláról kérdőjelezi meg, miközben ellentmondást nem tűrő hangon rögzíti: „A nő szabadnak születik és jogai megegyeznek a férfiakéval [...] a törvény a közakarat kifejeződése kell legyen; nők, férfiak egyaránt részt kell vegyenek a törvényhozásban [...]. Minden állampolgár, legyen férfi vagy nő, a törvény szellemében egyenlő; *minden közhivatal, állás vagy tisztség ugyanúgy nyílik meg előtte, képessége szerint, s ne legyen más feltétel, mint az érdem és a tehetőség!*” (saját fordítás, kiemelés tőlem)¹.

Ez egyértelmű, világos beszéd a nemek közti egyenlőség, esélyegyenlőség követelménye mellett, és az egyénnek pusztán valamely *nemhez tartozás* alapján történő kirekesztése ellen. Az egyes tehát a döntő, ennek értékességét, alkalmasságát vagy épp annak alacsonyabb nivóját nem a (biológiai) nemi hovatartozása, hanem mindig és kizárólag az *individuális* adottságai, képességei, alkalmassága, szorgalma, munkája, teljesítménye stb. alapozza meg.

„Alle Menschen werden Brüder“ – „Egy testvér lesz minden ember” – ígéri Schiller² magasztosan szárnyaló verssora (mely összefonódva Beethoven örömdájának

¹ GOUGES 1998, 97–107.

² Friedrich SCHILLER: *Az örömhöz*. (Rónay György fordítása)

dallamával az Európai Unió himnuszát adja), ám ez még ma is a jövőben beváltandó ígéret maradt.

Fentiekre tekintettel tehát azt mondhatjuk, hogy elutasítandó, mert káros az egyes emberre és közösségre nézve is minden olyan teória és praxis, amely tudatosan vagy reflektálatlanul szembemegy vagy szűkíti azokat a jogokat és lehetőségeket, amelyek az *individuumok szabad kibontakozását, önkitaljesítését, ezzel egyszersmind a közjó szolgálatát* is hivatottak előmozdítani. Témánk szempontjából ilyenek pl. a normatív jellegű tradicionális nemi szerep-sémák, a hagyományos, kettős-osztatú mintázat mentén haladó szocializációs folyamatok, a nemekkel kapcsolatos előítéletek és sztereotípiák, a nemi kérdések iránt vak pedagógiai elmélet és gyakorlat, az alá-fölé rendelt viszonyokat tételező és igazolni kívánó androcentrikus-patriarchális-esszencialista nemi identitás-felfogások a filozófiában és az egyes szaktudományokban, a nemi alapú vertikális és horizontális kirekesztés a munka világában, a nőekkel szembeni verbális és egyéb formájú agresszivitás, a diszkrimináció rejtett és nyílt formáinak gyakorlata, stb.

Mi a „probléma” a nőekkel? – Vissza a nemek közti egyenlőtlenség gyökereihez

Simone de Beauvoir 1949-ben megjelent, méltán híres és a nemek kutatásával foglalkozók számára egyben megkerülhetetlennek számító alpműve *A második nem* címet viseli³. A filozófusként és íróként is ismert szerzőnő alapvetően arra keresi a választ, hogy miért a nő a *második* nem, s miért a férfiak az *első*, akik minden elemzésben viszonyítási alapként jönnek számításba, tudniillik akikkel viszonyítva értelmezzük, definiáljuk a nőket, miként a ferde vonal is csak az egyeneshez képest lesz ferde. A férfihöz képest a nő – más, ő mindig a Másik, ellentéte mindannak, ami a férfi vagy a férfias: biológiai-testi, pszichikai, jellembeli-morális és képességbeli tulajdonságok, tevékenységek szerinti vonatkozásban egyaránt. Már a francia gondolkodónő elemzésében is megmutatható az, ami a néhány évtizeddel későbbi szaktudományos kutatásoknak is egyik lényegi és igazolt belátása volt. Gondoljunk Beauvoir szinte szállóigévé lett megállapítására: „Nőnek nem születünk, hanem azzá leszünk.” Magyarul: a női mivolt nem egyszerűen egy veleszületett biológiai sajátosság, hanem a leányként született emberi egyednek a mindenkori társadalom általi, az adott társadalom elvárásainak megfelelő *nő-vé* formálásának eredménye. Mutatis mutandis ugyanez érvényes a férfira is.

Az elmúlt évszázad hatvanas éveinek végén fellépő ún. Nagy Generáció mozgalmainak, így a feminista politikai mozgalmaknak a hatására az egyes *szaktudományokban és a filozófiai diszciplínákban* is mind extenzitásban, mind intenzitásban nagy ívű elemzések tárgyává lett a nőket diszkrimináló gyakorlatok szembesítése a szabadság-egyenlőség-testvériség polgári demokratikus alapértékeivel, ill. a *feminista tömegmozgalmak* hatására már a századelőtől folyamatosan kivívott egyenlősítő jogi törvényekkel. Az 1970-es évektől kibontakozó *multi-, illetve interdiszciplináris nő kutatások* egy máig napirenden lévő, átfogó kutatási projektumot alapoztak

³ BEAUVOIR 1969.

meg, nevezetesen a *feminista nézőpontú nő- ill. nemkutatást*, noha a nők háttérbe szorításának tényét egyes haladó gondolkodású, művelt asszonyok, író nők és férfi gondolkodók is – sporadikusan és a problémakör korai előfutáiraiként – már a korábbi évszázadokban is tematizálták. Ismeretes, hogy az említett vizsgálódások egy irányba mutató tanulságai vezettek a biológiai nemtől (sex) elkülönített társadalmi nem (gender) kategóriájának kidolgozásához, annak megmutatásához, hogy a gender mindenkor *szociokulturálisan konstruált* képződmény (lásd: nőnek nem születünk, hanem azzá leszünk), s ezáltal egyszersmind történetileg *változó, ill. megváltoztatható*. A nemeknek tehát nincs a *természet által* meghatározott rendje (sorrendje/értékrendje) az emberi közösségekben. Miről is van tehát szó, amikor az kérdezzük: Mi a férfi? / Mi férfias? Mi a nő? / Mi nőies? Miben áll a különbözőségük?

A nemi különbözőség vizsgálatakor azonnal egy kétértelműségbe ütközünk: „A nő/ferfi fogalompár egyfelől testi különbséget fejez ki, s akkor itt azokról a különbözőségekről van szó, amelyek az elsődleges és a másodlagos nemi jellegzetességekből adódnak. Másfelől a szóalkotások egy egész sorával találkozunk, amelyek viszont különböző társadalmi szerepekre utalnak. Ha mondjuk a munka világában egy tipikusan ’női foglalkozásról’ beszélnek, vagy ha azt a véleményt képviselik, hogy ’a politika a férfiak dolga’, akkor mindebben egy olyan gondolkodásmód nyilvánul meg, amelyben a két nemhez már eleve másfajta feladatköröket rendelnek. A ’nő’ és a ’ferfi’ fogalmai itt a társadalmi rend kategóriái. A női foglalkozás kifejezés itt azt jelzi, hogy elsősorban nem azoknak az egyes személyeknek a képességeire és érdekeire kérdeznék rá, akik szakképesítést kívánnak szerezni, illetve állást akarnak keresni, hanem a nemi hovatartozásukra. Egy nő látószögéből tekintve ez azt jelenti: Mivel testem női nemi jellegzetességeket mutat, azt várják el tőlem, hogy a pályaválasztáskor csak egy bizonyos spektrumon belül mozogjak. Sok tevékenységtérületről, amelyek követelményeinek egyébként teljesen megfelelek, ki vagyok – ha jogilag nem is, de gyakorlatilag – zárva, mivel azok férfi-területnek számítanak. Ha pedig megkísérlem e korlátokat áttörni, akkor ezt társadalmi szankcionálás követi, amennyiben ugyanis magatartásomat ’nőietlenként’ aposztrofálják.

Miként e példa szemlélteti, a nő és férfi fogalmának kétértelműsége abból adódik, hogy a női és a férfi test közötti különbségtételt társadalmi normákkal kapcsolják össze. Ennek az összekapcsolásnak legitimáló funkciója van. Mindazok, akik a társadalmi szerepek, erények stb. nemi szempontból történő megkülönböztetését képviselik, most megkísérlik azt a társadalmi struktúrát, mely itt a szemünk előtt lebeg, a ’természetre’ hivatkozva valami olyanként bemutatni, mint ami egyszerűen felszámolhatatlan. Ismert példa mondjuk az a tézis, hogy ’a nő természetének’ az felel meg, hogy háztartást vezet, vagy hogy valamely hangsúlyosan gondoskodás-jellegű, mondjuk betegápolói hivatást választ.”⁴

A főntebbi, szándékoltan hosszú idézet – mely Herta Nagl-Docekal, a szakterület elsőrangú kutatója tollából ered – kiváló összefoglalását és konklúzióját adja annak a mára minden szaktudományban végbevitt feminista nemkutatási vizsgálódásnak, miszerint férfiak és nők természet adta, biológiai differenciájá-hoz az emberi közösségek

⁴ NAGL-DOCEKAL 107.

a történelem során egymástól különböző, egyben egymással ellentétes társadalmi nemi (gender) szerepeket (képességeket, tulajdonságokat, erényeket, magatartásformákat, foglalkozásokat stb.) *rendelnek hozzá*, amely szerepek tehát a továbbiakban már nemileg specifikusaknak számítanak, és a férfi/női nemhez tartozó egyedek számára *normatívak*, azaz *kötelező elvárás*ként fogalmazódnak meg. E *mesterségesen* kettészakított, és opozícióba állított szerepköröket valójában tehát *hozzárendelik a nemekhez*, miközben azok, akik a férfiak és nők közötti szerepkülönbségeket nem megszüntethetőnek, vagy nem átjárhatónak, esetleg nem fölcserélhetőnek tekintik, e szerepeket egyenesen a kétféle, és egyszersmind az egymással végletesen szembeállított *biológiai nemi* sajátosságok-ból vezetik le: vagyis *természetesnek* (biológiai-természeti szükség-szerűség**ből fakadó**nak) mutatják be azt, ami társadalmi és esetleges.

Ez utóbbi felfogást nevezzük a szakirodalomban biológiai, pszichológiai stb. típusú *esszencializmusnak*, amely a „nemek természetére” hivatkozva teremt egyfajta alapot a társadalmi szerepekben megmutatkozó *különbségek* magyarázatához, amellyel egyben férfiak és nők *különböző*, értsd *egyenlőtlen társadalmi helyzetét is igazolni* kívánja. A valójában *hozzárendelt* férfi/női társadalmi nemi szerepek ugyanis nemcsak egymástól különbözőek, hanem – történeti kutatások és mai tapasztalataink is arról tudósítanak, hogy – a különbségekhez egyben értékszempontok is kapcsolódtak és kapcsolódnak: a *mátság* egyúttal *értékbeli különbségekkel* is jár. Egyszerűen fogalmazva, mindaz, ami a férfiak oldalán jelenik meg, hosszú évezredek, évszázadok óta, a köz által értékesebbnek, jobbnak, fontosabbnak, magasabb rendűnek (nemesnek), elismertebbnek stb. számít, mint az, ami a nők részéről (egyébként a számukra kötelezően előírt módon) felmutatásra kerül.

A különféle esszencialista teóriák képviselői tehát a nemek viszonyában fennálló „természetes rendről” beszélnek (ahol a nők, mint láttuk, csak a második nem), s ahol egy teoretikusan tételezett, de senki által nem bizonyított férfi és női (veleszületett, eleve adott biológiai, pszichológiai) elv, lényeg, esszencia az, ami *férfiak és nők közötti társadalmi szerepkülönbségeket, és az alá-fölé rendelt nemi viszonyokat lenne hivatott magyarázni, sőt igazolni*.

Eme esszencialista fölfogásoknak (alapvetője Arisztotelész volt) a veszélyessége *ideológiai funkciójukban* van. Üzenetük ugyanis az, hogy ami a természet által elve adott – soha meg nem haladható; ami férfiként/nőként lényegi – biológiai-esszenciális sajátosságunk, meg az is, ami *ebből* levezetett (a társadalmi nemi szerepünk), soha meg nem változtatható, mi több, igazoltnak tekinthető. A valójában társadalmilag kiosztott nemi szerepek így jelennek meg a természet által, biológiailag meghatározott, szükségképpen, az egyén számára biológiai végzetszerűséget hordozó, azaz számára a szabad választást kizáró gender-szerepekként. Ennek értelmében, ahogyan az árnyékunkat nem tudjuk átugrani, e nemileg specifikus szerepeket sem tudjuk és nem is helyes megváltoztatni. Ezen konzervatív irányú alapvetés szerint tehát úgymond fölösleges, eleve kudarcra ítélt, egyenesen a természet törvényével való oktalan és helytelen szembeszegülés minden olyan emancipatív-egyenlősítő törekvés, ami a nemi szerepek közötti különbözőség, megosztottság, és az alá-fölé rendelt nemi viszonyok megváltoztatására irányul. Csak egyetlen konkrét példát hozunk ennek megvilágítására: egy, a német nyelvterületen ismert tradicionális mondás szerint: a nő (nyilván

„természetének” megfelelő) hivatása a három K kezdőbetűvel jelölhető szavakban foglalható össze, úgymint: *Kinder, Küche, Kirche* – gyerekek nevelése, konyha – háztartási munka, és az egyház parancsaiban testet öltő morális értékek átadása. E patriarchális szerepfelfogás semmiféle kommentárt jelen összefüggésben nem igényel.

Ennek az esszencializmusnak, nők és férfiak radikális különbözőségét és a férfiak felsőbbrendűségét igazolni hivatott, ideológiai funkciót betöltő, és máig többféle módosulatban megjelenő elméletnek messzire, napjainkig ható gyakorlati következményei vannak. Szívós *fennmaradását* az ezen alapuló praxisok, szokások, a nevelés, a nemek kétféle szocializációja, a gondolkodásbeli – nyelvi – ábrázolásbeli sztereotípiák, nemileg specifikus erkölcsi normák, politikai ideológiák (lásd a legutóbbi néhány évben terjedő gender-ideológiai, konzervatív-jobboldali-nacionalista-kerikális-fundamentalista harcot) stb. biztosították és biztosítják. A társadalom végletes kettészakítottasága férfiakra és nőkre (értsd férfias és nőies nemi szerepekre), más néven a bináris opozíciókban való gondolkodás a férfi és női egyéneket *beleszorítja* a számukra *kötelezően előírt* nemi szerep-sémákba, tekintet nélkül személyes adottságaikra, képességeikre, tehetségükre, ambícióikra, s egyben *ki is rekeszti* a másik nem számára fenntartott tulajdonságok halmazából, társadalmi terekből, lehetőségekből, szerepkészletből. A hierarchikus társadalmi struktúra fenntartása és igazolása pedig az alávetett helyzetben lévő szubjektumok önképét, önértékelését, és önkibontakoztatását deformál(hat)ja – károkat okozva ezzel a közösségnek is. Végző értelemben, itt az emberi, egyéni *szabadság* tagadásáról, a természetre hivatkozó korlátozásáról van szó, és stigmatizálás lesz, lehet az osztályrésze annak, aki az elvárt normáknak, szerepkliséknak ellenáll.

Hogy egyébként a nemileg specifikus (hagyományos) társadalmi szerepek és a nemek közti hierarchikus viszonyok valójában egy sajátosan női/férfi, úgymond velesztüetett természet-*ből* erednének, annak Nagl-Docekal igen egyszerű, ám csattanós cáfolatát adja:

„Előszörre úgy tűnik, hogy a férfiak és nők közötti munkamegosztás ugyanúgy van képességek szerint meghatározva, mint – mondjuk – a funkciók felosztása egy méhkaptárban. De akkor miért alakul ki egy norma arról, hogyan *kell* a nemeknek viselkedniük? Ha jobban meggondoljuk, egy természeti kényszerekre alapozott elméletben nincsen hely normák számára. A 'norma' fogalma csak egy – bárhogyan is koncipiált – *szabadság*elmélet kontextusában nyer értelmet. A normák mindig csak olyan emberekre irányulnak, akik döntési helyzetek elé állítottak látják önmagukat (...). Ahhoz, hogy egyáltalán férfiakra és nőkre apelláljunk, akik a kapcsolataikat egy meghatározott módon *kell* megszervezzék, már előfeltételeznünk kell, hogy együttélésük nem 'magától' van szabályozva, hanem kialakításra vár. De ha a nemek rendje nem természettől adott, hanem a szabadság egy feladatát jelenti, akkor megalapozása sem történhet a természetre való hivatkozással.”⁵

⁵ NAGL-DOCEKAL 2005, 705.

Fentiek értelmében tehát az egyesnek *van* döntése, szabad választása önmaga identitás-meghatározása tekintetében, és nem biológiai determinánsok szabják meg önanonosságát, cselekedeteit, tevékenységkörét, funkcióit. Továbbá tőle, szabad döntésétől függ, hogy pl. követi-e, belesimul-e a számára kijelölt, meghatározott nemi szerepkészletbe (lásd: „a három K” követelését), hogy teljesíti-e a vele szemben támasztott Kell-éseket, vagy túllép a kötelezően elvárt szerepkliséken. Következésképpen férfiak és nők közéleti és magánéleti viszonya sem természetből adott módon aszimmetrikus, hanem kapcsolatuk az emberi cselekedetekre általánosan érvényes társadalmi-morális normák szerint, kiváltképpen az igazságosság és egyenlő emberi méltóság elve szerinti formálástól függ.

A feminista nézőpontú kutatások, különösen a kulturális antropológiai, történettudományi, nyelvtudományi, filozófiai elemzések mutatták ki, hogy a társadalmi nemi szerepeket minden kultúrában, persze a nő és férfi 'természetes' adottságaira hivatkozva, a *férfiak* határozták meg: mind a férfi, mind a női identitásra vonatkozó definíció jogát a férfiak birtokolták. (Ez abban nyeri magyarázatát, hogy az anya/nő köré szerveződő őstársadalom felbomlásával a kultúra- és civilizációteremtő szerep a férfiak kezébe kerül. E történeti cezúráról több nép eredetmítosza is tanúskodik.) Ők mondták meg: *Mi „a férfi”, mi férfias?* ill. *Mi „a nő”, mi számít nőiesnek?*

Mint fentebb már láttuk, a testi különbségekhez nemileg specifikus, jól elkülönített, nem átjárható és nem egyenértékű társadalmi szerepeket, elvárásokat, jellemtulajdonságokat stb. társítottak. Ez nemcsak a *premodern társadalmak* jellemzője volt, hanem mint arra már rámutattunk, a modernitás (újkor, felvilágosodás) gondolkodói sem voltak e tekintetben bizonyos elfogultságoktól, elméleti korlátoktól mentesek.

Arisztoteléstől kezdődően Spinozán, Kanton és Rousseau-n át mintegy két és félezer éves múltja van annak, hogy a nyugati bölcselet a *nők szellemi-erkölcsi képességeit* – finoman szólva – alulértékeli, férfiaknak való *alávetett helyzetüket pedig mint a természet rendjének* megfelelőt tekinti. A zsidó-keresztény vallás, mint kultúránk másik meghatározó gyökere a nőt (bizonyos olvasat szerint) nemcsak másodrangú és a férfinak engedelmességre kötelező teremtményként, hanem a Paradicsomból való kiűzetés, az emberi bűnbeesés, így az emberiség egész szenvedéstörténetének első okaként ábrázolja.

Nemcsak a köznapi emberek, hanem a magas intellektussal, nagy műveltséggel rendelkező férfiak ítélték elfogultan a nők felett. Joggal teszi föl elgondolkodtató és sokakban némi megütközést keltő kérdéseit ezzel kapcsolatban a neves svájci–német filozófus: „Hogyan lehetséges, hogy egy oly mértékben olvasott és tudós férfiú, mint Arisztotelész, azt állította, hogy a férfinép alkotja a »jobbik« nemzet, ezért arra rendeltetett, hogy uralkodjék a női nem felett, amely voltaképpen csak elkorcsosodott férfiakból áll, s ennek megfelelően pusztán szolgai szerepet tölthet be (Politika, 1254 b 12)? Egy nő, aki vezető pozíciókra tör, illetve vezetői feladatokat akar ellátni, úgymond természetellenes fejlődésű (1859 b 4). Mi ösztönözte Kantot arra, hogy kijelentse: a nők alkalmatlanok a tudományok tanulmányozására? (A nő Kant szerint nem birtokol 'mély', hanem csupán 'szép' értelmet, amelyiknek nem is kell a 'hasznos', ámbár száraz és elvont spekulációkkal és ismeretekkel törődnie, hanem egyedül és kizárólag a férfiről és annak kényelméről kell gondoskodnia.) Miért vonja

kétségbe Schopenhauer, hogy a nő géniusz is lehet? Hogyan merülhetett föl egyáltalán a kérdés, hogy vajon a nők is emberek-e? Mi jogosít fel bárkit is arra az általános ítéletre, hogy a nőknek nincs logikai érzékük, ennél fogva képtelenek a racionális érvelésre? Hogy a nő buta, esztelen, irracionális, fecsegő és hisztérikus teremtmény (Rousseau-nál – H. J.), aki a férfi vezérlő értelme nélkül megállna az állati foknál a fejlődésben – ez a felfogás az idők kezdete óta ’úr’-alkodó.⁶

Pieper nyomán magunk is megadhatjuk a föltett kérdésekre a választ: a kor *empirikus* társadalmi viszonyai szolgáltatottak okot a bölcselek számára az effajta, ma már sztereotipikusnak nevezett gondolkodásra. Föl sem merült bennük annak a problémája, hogy azért, mert valami épp így és így *van*, akkor annak szükségképpen épp így is *kell* lennie.

Voltaképpen azt mondhatjuk, az egész európai bölcseleti, vallási (sőt olykor a tudományos) és a mindennapi gondolkodást is áthatja a *kettős antropológia* modellje. A nő mindaz, tehát mindazon tulajdonságok, képességek, funkciók és feladatok, szerepek összessége, ami nem férfi, és fordítva: a férfi mindaz, ami nem nő(i). Egymástól különbözőek, ellentétesek és egymást feltételezőek.

Így alakulnak ki azok a *bináris ellentétek*, amelyekben férfi és nő definiálódik: természet – kultúra, ész – érzelem, értelmi intelligencia – érzelmi intelligencia, okosság – szorgalmasság, autonómia – függőség, uralkodó – alkalmazkodó, objektív – szubjektív, objektum – szubjektum, aktív – passzív, kezdeményező – el/befogadó, produktív – reprodukív, újító – tradícióőrző, elvont – konkrét, ideális – reális, erős – gyöngye, elvhű – kompromisszum-kereső, szilárd – ingatag, igazságosság-elvű – gondoskodás-központú, énközpontú – szociális, keveset/rosszul kommunikáló – kommunikatív, világra nyitott – otthonközpontú, igazságkereső – szépérzékű, hivatás/elhivatottság – család-centrikusság.

Ezek a *nemspecifikusnak (nemekre jellemzőnek) tekintett tulajdonságok, intellektuális és erkölcsi erények alapozzák meg tradicionálisan és vagy-vagy jelleggel a konkrét szerepköröket, hivatásokat, foglalkozásokat*. A női foglalkozások, szakmák részint olyanok, amelyek az egykor otthon végzett női munkakörök nyomán később professzionalizálódtak (varrónő, ápolónő, szakácsnő, takarítónő, mosónő, szövőnő, szobalány, virágkötő), majd pedig a könnyűipar női foglalkozásai alakultak ki, a továbbiakban pedig a légiutas-kísérőnő, telefonközpontos, postáskisasszony, egyáltalán a szolgáltatások munkakörei, megint később az orvos-asszisztens, tanítói pálya stb. váltak női terrénommá. A férfiasnak és egyben elismertebbnek, értékesebbnek tartott tulajdonságok és erények a férfi jobban fizetett, nagyobb presztízsű, férfi foglalkozásokat voltak hivatottak „megideologizálni” (mérnök, orvos, ügyvéd, bíró, tudós, teológus). Ezek köre időről – időre mutat ugyan némi változékonyságot, de a nemek szempontjából az elkülönítésben az egyik fő rendezőelv (az elsődleges testi-alkati adottságokat, a fizikai erőnlétet itt most nem számítva, hiszen a legtöbb foglalkozásban az ma már irreleváns) az adott hivatás vagy szakma *racionalitás*-igénye,

⁶ PIEPER 2004, 8.

mely észbeli képességet a nőktől koronként és rendre megtagadták, miközben a nyugati kultúrában az ember per definitionem racionális lény.

A premodern társadalmakban, kultúrákban általánosan „uralkodott az a nézet, hogy a nők értelmi képességei roppant csekélyek, s ezt a lesújtó véleményt még a legbutább férfiak is büszkén szajkózták. [...] Nem könnyű az ilyen ősi előítéletektől megszabadulni. A kora újkor kezdetétől az előítélet új életre kelt: 'a nőknek csekélyke agyvelejük van', s az is 'zabkása', semmint 'hús', ahogy a férfiaké, a tanulás elszáritja belső szerveiket, s a gondolkodásba beleőrülnek.”⁷

A további tipologizációs elvek is a nemekhez hozzárendelt tulajdonságok alapján működnek, vagy legalább is erős gender-specifikus konnotációval bírnak: így beszélünk pl. a tudományokon belül az ún. „kemény” tudományokról (mérnöki, fizikusi) és a „puha” (bölcészeti, művészeti, pedagógiai és társadalomtudományi) diszciplínák műveléséről. Hogy mennyire mesterkélte kategorizációról, illetve a régi fajta nemi meggyőződéseket követő szakma-elkülönítésekről van itt szó, az abban is megragadható, hogy bizonyos szakmák társadalmi presztízisének csökkenésével az addig férfiasnak hirdetett tevékenységkör, szakterület fokozatosan „el-női-esedik”. Ilyenkor nyilvánvalóan már nem szokás a férfiasnak tekintett, sztereotipizált nemi tulajdonságok meglétére vagy hiányára hivatkozni. A férfiak egyszerűen kihátrálnak egy jövedelmezőbb vagy nagyobb tekintélyt biztosító szakterületre, és átadják korábbi helyüket a nőknek.

Szaktudományos kutatásokkal alátámasztott tény, hogy minél inkább *maszkulin jellegű egy kultúra* (azaz férfi értékek állnak a középpontjában), annál erőteljesebb a nemi szerepek elkülönítése-szembeállítása, és annál jelentősebbek a nemek viszonyában kimutatható egyenlőtlenségek. (A társadalmi nem, a gender, mint rámutatunk, mindig szocio-kulturálisan konstruált képzet, a premodern társadalmakban – kiváltságos helyzetükből fakadóan – mindig férfiak által konstruált fogalom. A nő és a férfi egyaránt!)

A fentebb leírt tényezőkben, eszmei és történelmi folyamatokban mutatható meg tehát elvi oka többek között annak is, hogy miért is kevés a nő manapság is egyes 'férfiasnak' tekintett pályákon. A fennálló helyzet gyökeres megváltoztatásához következképpen azokat a mechanizmusokat, gondolkodási sémákat és praxisokat kell megszüntetni, amelyek mindmáig ható igen súlyos gyakorlati következményekhez vezettek.

A feminista nézőpontú *elméleti* kutatásokban így szükséges volt megmutatni az esszencialista alapvetés tarthatatlanságát, hamisságát; középpontba kellett helyezni az emberi és egyben az egyéni szabadság (szabad választás, szabad döntés, szabad női önmeghatározás) univerzális – férfiakat és nőket egyaránt megillető – jellegének folytonos hangsúlyozását, a kötelezően előírt és mesterségesen kettéválasztott nemi szerepkliés elutasítását; intellektuálisan képviselni kellett és kell az egyenlőség elvének föl nem adását (megőrizni a hierarchikus viszonyok mellérendeltté alakításának igényét), a diszkrimináció, az egyenlőtlen bánásmód, a kirekesztés, a kettős

⁷ MILES 2000, 152.

mérce alkalmazása igazságtalanságának kimutatását; programatikusan meg kellett fogalmazni a hagyományos szocializációs-nevelési elvek és gyakorlatok merevségének feloldását, a sztereotipikus gondolkodás és a nemileg előítéletes nyelvi megnyilatkozások gyökereinek megmutatását.

Ezek az elvi alapvetések szolgáltak bázisul a demokratikus országokban a gender-mainstreaming elvnek mint követelménynek megfogalmazásához (azaz minden politikai döntés, közpolitikai intézkedés esetén meg kell vizsgálni annak a nemek viszonyára gyakorolt hatását az egyenlőség, esélyegyenlőség általános érvényesülése szempontjából), továbbá a konkrét (gazdaság- és oktatás-) politikai-jogi támogató intézkedések meghozatalához, a közéleti és magánéleti emancipatív törekvések sikerre viteléhez.

Gyakorlati kihívások a fejlett országokban a XXI. század elején: társadalom, gazdaság, oktatás – és a nők

A korunk kérdései iránt nyitott emberek mindannyian tisztában vannak azokkal a főbb gazdasági-társadalmi kihívásokkal, amelyek mind az Európai Uniótól, mind annak egyes tagállamaitól az elmúlt negyed században adekvát válaszokat sürgettek, ill. sürgetnek a mai napig.

Az uniós, a hazai és a regionális *gazdaság versenyképességének növelésében* (intelligens, inkluzív és fenntartható növekedés) egyre nagyobb szerephez jutnak a korszerű tudástartalmak, a kutatás – fejlesztés – innováció legújabb eredményei, amelyek előállításában és közvetítésében lényeges részt vállalnak a felsőoktatási intézmények is. Az igen kiterjedt mértékű hazai és külföldi felsőoktatás-kutatási tanulmányok sorra rámutatnak az (európai) *egyetemek* szerepének, működésmódjának, tevékenységének komplex megújítása elengedhetetlenségére (l. a Lisszaboni Stratégia, vagy az Európa 2020 fejlesztési programok elvárásainak tükrében), ezek között kiemelten az ún. *harmadik misszió* szükségességének megfogalmazására és e küldetés teljesítési imperatívuszára is. Az oktatás, majd a kutatás hagyományos funkciója mellett harmadik misszió a modern szolgáltató egyetem funkcióját értjük: a tudástranszfert az egyetem és az ipar között, az adott ország, régió, város komplex gazdasági-szociális fel-emelését közvetlenül szolgáló új tudástartalmak előállítását, a termelési szféra részéről jövő aktuális kutatási és oktatási megrendelések kiszolgálását nagy hatókörű tudáscentrumok működésének formájában, a mind jelentősebb részben önfenntartó, vállalkozó, kutató-fejlesztő, innovatív egyetem szellemi kapacitásainak hasznosítását a gazdasági ágensek finanszírozási tevékenységének és igényeinek tükrében. Mindezek alapján egyesek már az akadémiai szféra és a társadalom között megköendő „új társadalmi szerződésről”, egy „második egyetemi forradalomról”, vagy egyenesen „akadémiai kapitalizmusról” is beszélnek.

A lehetőleg rövid úton és *közvetlenül hasznosítható*, a *gyakorlatba* beforgatható tudáselemek szellemi produkciója mellett világszerte és itthon is kitüntetett szerepet kapott a *foglalkoztatáspolitikai* szempontjának bekapcsolása a képzés/szakemberképzés problémakörébe. A rohamos tempót öltő tudományos-technikai-információ-technológiai haladás és az erre épülő tudásintenzív gazdasági ágazatok *szakember-*

szükséglete szinte mindenütt a világon hatványozottan emelkedik. Ugyanakkor széles körű tapasztalati tény az, hogy – egyrészt – a műszaki/mérnöki-természettudományos-matematikai-informatikai-technológiai (MTMI) képzési területeket, kutatói pályákat, foglalkozásokat a fiatalok a szükségesnél lényegesen *kevesebben* választják egyéb ágazatokat előnyben részesítve, – másrészt – közöttük is *alulreprezentáltak* a diáklányok, kutatónők, mérnöknők, felsőoktatási szakképzettséggel rendelkező női alkalmazottak, stb. aránya. E jelenség annak ellenére is tartósan fennáll, hogy az említett munkaterületeken éppen a szakemberek iránti folyamatos kereslet *biztos elhelyezkedési lehetőséget* (össztársadalmi méretekben elsősorban a fiatalok munkanélküliségének kezelését), ráadásul *magas színvonalú béreket*, tehát jó vagy kiváló megélhetést kínál, gyakran már a munkahelyi karrier kezdeti fázisában is.

A magyar állam – mint ismeretes – újabban és deklaratívén is közvetlen módon, oktatásfinanszírozási eszközökkel kívánja *a képzés és a gazdaság szakmberszükségletének kompatibilitását* biztosítani. A 2011-ben elfogadott új felsőoktatási törvény szellemében a 2012-es tanévtől pl. az államilag támogatott (állami ösztöndíjas, ill. állami részösztöndíjas) képzési helyek 70%-át a természettudományi, műszaki, matematikai, informatikai képzési területekre irányította, míg az általa túlképzéssel jellemzett szakokon (pl. gazdász, jogász) ezt a finanszírozási formát minimálisra vagy nulla számúra csökkentette. E beavatkozás azonban az előzetes várakozásokhoz képest nem hozott radikális változásokat.

A 2012-es általános felvételi eljárásra országosan, összességében (minden szak és képzési forma) az előző évnek csak a 78%-a, 110 ezer fő *jelentkezett*. Ebben több tényezőnek is szerepe volt: a finanszírozás átalakulása, az ún. röghözkötés problémája, az új rendszerrel szembeni kivárás, és a jelentkezőkkel szembeni elvárások emelkedése (magasabb bekerülési ponthatárok). Ami témánk szempontjából figyelemre méltó: „Gyakorlatilag nem változott a jelentkezések száma a kormány által preferált agrár, informatika, műszaki, orvos- és egészségtudomány, valamint természettudomány képzési területeken” (az index.hu egykori elemzése a NEFMI Oktatási Hivatala által megadott statisztikai adatokról). Az informatikán 7%-ról 8%-ra, a természettudományi képzésben 5%-ról 6%-ra, a műszaki képzési területen 16%-ról 21%-ra módosult a jelentkezők aránya állami ösztöndíjas helyen, alapképzésben, nappali és levelező munkarendben. Ugyanez a mesterképzésekben informatikai területen változatlanul 3%, a természettudományin változatlanul 7%, a műszaki képzési területen 9%-ról 10%-ra lépett. Igaz, még ezekkel a paraméterekkel is előrelépés történt a szakterületek népszerűségi toplistáján: a gépészmérnöki a 4. helyről az 1., a mérnökinformatikus a 3.-ról a 2. helyre került, megelőzve a korábbi listavezetőket (gazdálkodás és menedzsment, ill. turizmus-vendéglátás szakterületeket). A villamosmérnöki képzési területen a 12. helyről a 10.-re történt előrelépés.

Regionális viszonylatban, hogy egy közeli példát hozzunk, a Miskolci Egyetem esetében a Kormány a 2012-es évben az állami ösztöndíjas és részösztöndíjas helyre felvehető *keretszámát* az alábbiak szerint állapította meg: az alapképzésekben a meglévő 9 képzési terület 1830 helyett kapott, ezen belül 1400 helyet a kiemelt három: a műszaki, az informatikai és a természettudományi terület. Ez utóbbi nagyjából az összkeretszám 77%-a. (Az EMMI kimutatása szerint 1570-es összkeret-

számból 1105 a három kiemelt területre, ami 70%-os részarány.) A mesterképzések esetén kiegyenlített az arány: 8 képzési területen a 805 helyből 397 hely jutott a műszaki, informatikai és a természettudományos képzésekre, azaz kb. a *helyek 50%-a*.

Tekintsük továbbá, hogy konkrétan milyen paraméterekkel jellemezhetők a Miskolci Egyetem *felvett* hallgatóinak karok szerinti létszámmegoszlása az elmúlt öt év (2010, 2011, 2012, 2013, 2014) tükrében.

Belső statisztikai adatokból megállapíthatjuk, hogy mindegyik *műszaki* karon *tendenciaszerűen csökkent* az újonnan fölvettek hallgatói létszáma (az államilag támogatottaké is!), az egyetemünkre összességében az időszakban fölvetett hallgatói létszám tendenciaszerű csökkenése mellett. Továbbá látható az is, hogy a biztosított 1400-as keretszámból valamivel kevesebbet, 1180 helyet sikerült feltölteni.

Természetesen valamely konkrét intézmény felvételi eredményei mindig „soktényezős egyenlet” szerint alakulhatnak, azonban a végeredmény mégis azt mutatja, hogy *önmagában a kormány keretszám-elosztó törekvései elégtelenek a szakember-szükséglet problémáinak kezelésére*.

Tekintsük továbbá a 2014-ben (tehát a finanszírozott helyek központi újraelosztása utáni második évben) a STEM területén a jelentkezők *nemek szerinti* arányát, országos viszonylatban, annak érzékeltetésére, hogy e téren a *nők alulreprezentáltságának megváltoztatását valóban folyamatosan napirenden szükséges tartanunk, hiszen ők képviselik az új, potenciálisan beiskolázható és később a főntebb megjelölt szakterületen munkát vállaló humánerőforrás-merítési bázist*.

Egy internetes szacikkben megtekinthető diagram az alapszakos, (államilag támogatott) *jelentkezők* számát mutatja be⁸.

Előbb néhány szélsőértéket emelünk ki az egyes szakterületek esetében, ahol a *férfiak* vannak túlnyomó többségben:

gépészmérnök: 15-ször több (7500 férfi, 500 nő)
 mérnök-informatikus: 9-szer több (7000 férfi, 800 nő)
 programtervező informatikus: 8-szor több (3200 férfi, 400 nő)
 járműmérnök: 21-szer több (2100 férfi, 100 nő)
 villamosmérnök: 13-szor több (4000 férfi, 300 nő)
 mechatronikai mérnök: 20-szor több (2000 férfi, 100 nő)
 közlekedési mérnök: 4,5-szer több (1800 férfi, 400 nő)
 fizika: 4-szer több a férfi (800 férfi, 200 nő)

Csaknem kiegyenlített az arány a környezetmérnöki, a vegyészmérnöki, az építészmérnöki, a biomérnöki, valamint a kémia, matematika, földtudomány, környezettan területén. *A nők javára* fordul ugyanakkor az arány a biológia szakterületen: 2,5-szer több a nő (2000 nő, 800 férfi). A statisztikai adatokból kiderül, hogy *jobbára a műszaki-mérnöki és az informatikai* területen mutatkozik jelentős *hiány a női* jelentkezőkből (és köztudottan a már ezeken a pályákon dolgozókból is). Más mérnöki ágazatokban

⁸ Lásd: vs.hu/kozelet/osszes/hozhatnak-e-realis-dontest-a-lanyok-1202

és a természettudományos pályákon (utóbbiak a leginkább rosszul fizetett területek a diplomás munkavállalók világában!) *nincs releváns különbség a nők* tekintetében, a biológia szakterület pedig e vonatkozásban női *felülreprezentáltságot* mutat.

Számos forrást találhatunk arra nézve, hogy Magyarországon igen jelentős és tartós szakemberhiány van a mérnöki pályákon. A végzős mérnökhallgatók – ahogyan a jó gabona is – úgymond lábom kelnek el, és több, mint 10 ezer (bizonyos mérések szerint kb. 20 ezer) informatikus hiányzik a (verseny)gazdaság hazai szférájából.

A továbbtanulási hajlandóságot prezentáló jelentkezési számarányok szakterületi megoszlásából értelemszerűen adódik a *következtetés az oktatás, felsőoktatás, továbbtanulás-beiskolázás legaktuálisabb és legkiemeltebb feladatkörét* illetően mind országos viszonylatban, mind a Miskolci Egyetem tekintetében. Nemkülönböztethető annak az előzőekben ismertetett tradicionális nemi szerepmegosztásnak a tarthatatlansága is, amely állítólagosan veleszületett nemspecifikus vonásokra hivatkozva tartotta távol a nőket számtalan, a férfiak terrénumának tartott, magas presztízsű, jól jövedelmező hivatásoktól, foglalkozásoktól.

A Miskolci Egyetemen a három műszaki karra (2015/2016/1 félévre) beiratkozott nappali tagozatos hallgatók létszáma karonkénti bontásban és a *nemek szerinti arányban* a következőképpen alakult:

A Gépészmérnöki Karon a legnagyobb fokú aszimmetria a férfi és nőhallgatók létszáma között a gépészmérnök BSc-szakon (6-szoros) és az MSc-képzésben (6-szoros) mutatkozik, valamint az egyetemi szintű gépészmérnök képzésben (12-szeres) a férfiak túlsúlyával. Összességében, átlagosan a karon ez *6-szoros* többséget jelent.

A Műszaki Anyagtudományi Karon kiegyensúlyozottabb a nemek számaránya szinte minden képzési szinten (BSc, MSc, PhD), ám itt is *átlagosan 2-szer több* a férfihallgatók aránya.

A Műszaki Földtudományi fakultáson az alapszakon (BSc) és az MSc-n 3-szoros, doktori képzésben kb. 4-szeres, *átlagosan* a többi képzést is beszámítva *2,6-szoros* a férfiak többsége.

Kiemelten, a műszaki képzés (a Gépészmérnöki és Informatikai Kar) keretein belül, az *informatikus képzés* számarányadatai a következők: a kredites egyetemi informatikai szakon 7-szeres, a gazdaságinformatikus szakon 3-szoros, a mérnökinformatikus szakon 16-szoros, a programtervező informatikus szakon 13-szoros a férfiak többsége, az informatikai doktoriskolában a 7 fő kizárólagosan férfi, s egyetlen nőhallgató sincs. *Átlagában tekintve* a férfi-nő arány az informatikai képzési területen *9-szeres* a férfiak javára.

E ponton ismételtelen utalunk arra, hogy a legfejlettebb országok (OECD), s az Európai Unió is számos dokumentumban foglalt állást a 2000-es évektől kezdődően a felsőoktatás átfogó, funkcionális-tartalmi-strukturális korszerűsítésének szükségessége (kutatás-fejlesztés-innováció-tudástranszfer) tárgyában. Ennek tükrében fogalmazta meg itthon a *Nemzeti Felsőoktatáspolitikai Fejlesztési Irányelvei (2012)* című dokumentum a *gazdaságvezérelt és foglalkoztatás-centrikus egyetem politikai stratégiáját* is: a képzésnek és kutatásnak a munkaerőpiachoz való nagyobb mértékű alkalmazkodását. Mivel pedig (nemcsak az Európai Unió), hanem a magyar kormány is egy *újraiparosítási programot* hirdetett meg a gazdaság föllendítésére, a

képzést, a kutatást szükségképpen ezen szektor szolgálatába kell állítani. Az 1989-es rendszerváltást követően azonban a közgazdasági és a jogi pálya népszerűsége növekedett meg, s ezzel egyben háttérbe szorultak a korábban nagyobb presztízzsel rendelkező műszaki-mérnöki pályák és tudományok. Egyre sürgetőbbé vált tehát a STEM-, magyarul az MTMI-pályákon a szakemberek biztosítása, ill. utánpótlása. A meritési bázis növelésének szükséglete a lányok, nők potenciális szerepvállalására irányította a figyelmet.

Ezzel mutat összefüggést az a jelenség, hogy az USA-ban és Nyugat-Európában is egyre intenzívebb kutatás tárgyává teszik a nők egyetemi oktatásának, ezen belül a műszaki képzési területekre való irányításának, kutatói pályán tartásának, ill. a műszaki területeken való elhelyezkedésének kérdéseit. Európában különösen az 1990-es évek végétől, ill. a 2000-es évek elejétől teljesednek ki ezek a gender-nézőpontú oktatástörténeti, oktatás- és kutatásszociológiai vizsgálódások, míg az USA-ban – korán érzékelve a nők alulreprezentáltságának problémáját, és a mögötte meghúzódó egyenlőtlenségeket – már „[...] az 1980-as évek elejétől komoly erőfeszítéseket tettek a nemek közötti esélykülönbségek csökkentésére az akadémiai világban”.⁹

Az Európai Unió számos intézménye, szervezete (pl. az Európai Bizottság Kutatási Főbizottsága) ugyanekkor indítványoz különböző *kutatási projektumokat* a „nők a tudományban”, „nők a kutatásban és fejlesztésben”, a „nők helyzete a műszaki, természettudományi, információtechnológiai stb. területen” témakörökben. Ilyenek voltak pl. a Helsinki Group on Women and Science szakértői csoport vizsgálódásai az ún. ENWISE-országokban: ennek tagjai az Európai Bizottság megbízásából föltárták a közép- és kelet-európai országokban, ill. a balti államokban élő női kutatók speciális helyzetét a nyugatiakhoz képest. A szakirodalomban azóta szélteben-hosszszában ismert és idézett jelentésük 2003-ban készült el és egy év múlva publikálták: *Elfecsérelt tehetségek: egyéni sorsok társadalmi megközelítésben. Nők és a tudomány az ENWISE-országokban* címmel¹⁰. De szintén mindenütt ismertté vált a WiTEC *Európai útmutató a társadalmi nemekhez fűződő előítéletek leküzdésére a műszaki és természettudományos pályán* című 2006-ban megjelent terjedelmes kiadvány is¹¹. Vagy hasonlóképpen említésre méltó a UNICAFE-projekt is¹².

E kutatásokat több, a témában történetileg is alapvető konferencia, munkacsoport-jelentés és politikai állásfoglalás előzte meg. Ilyenek voltak a következők: Women’s International Studies Europe (WISE) *Nők a tudományban* konferencia 1998-ban: az Európai Unió 5. Kutatási Keretprogramjában, annak minden területén legyen általános követelmény a férfiak és a nők eltérő helyzetének vizsgálata; majd ezt erősítette meg az Európai Parlament Határozata¹³, az ETAN-munkacsoport¹⁴ 1999-es jelentése, amely a nemek helyzetének vizsgálatában a figyelmet elsősorban

⁹ HARASZTY–HRUBOS 2002, 334.

¹⁰ ENWISE: *Enlarge Women in Science Initiative to East*.

¹¹ WiTEC: *European Association for Women in Science Engineering and Technology*.

¹² Lásd: PALASIK 2008, 635–638.

¹³ *Women and Science – Mobilising women to enrich European research*, 1999.

¹⁴ *European Technology Assessment Network*.

a természettudományok és a műszaki tudományok körére irányította, s fontos megállapításokat és ajánlásokat tett az Európai Parlament, valamint az Európai Bizottság számára¹⁵.

Ezek a különböző, az európai régiókat egyenként is górcső alá vevő vizsgálódások, ill. a különféle, a nők előrehaladását támogató szakmai szerveződések, továbbá az ilyen irányú politikai-tudománypolitikai akcióprogramok is viszonylag gyorsan leképeződtek a *hazai pályán*. Számos magyar kutatónő aktív és megbecsült tagja a legkülönbébb nemzetközi, uniós testületeknek, kutatási programoknak. Néhányat említsünk meg közülük név szerint is: Hrubos Ildikó, Juhász Borbála, Palasik Mária, Szekeres Valéria, Groó Dóra. Milyen újabb eszmék, értékek alapozták meg ezeket az európai kutatásokat?

Az 1970-es években újra megerősödtek (majd törvényerőre emelkedtek) a nők minden területen való *egyenjogúsítására* irányuló törekvések. Az *egyenlő bánásmód* követelménye férfiak és nők tekintetében a demokratikus polgári jogok alkotó elemévé vált, a *nemek közötti esélyegyenlőség* – a férfiak és nők közötti partnerség szolgáltatásban – a haladás hajtómotorja, a demokrácia és pluralizmus (sokszínűség) garanciája lett. Megerősödött azonban az a belátás is, hogy ennek az elvnek a realizálásához az esélyegyenlőséget minden tevékenységben, a politika minden területén támogatni kell. Az Unió döntése szerint minden olyan intézkedés esetében, amelyet közösségi eszközök igénybevételével társfinanszíroznak, az esélyegyenlőség szempontját alkalmazni kell. A '80-as évektől pl. olyan akcióprogramokat valósítottak meg, amelyekkel a nőket segítő intézkedéseket, pilotprogramokat támogattak: ilyen volt pl. a hatékony megoldás keresése a család és a hivatás összeegyeztethetőségének problémájára, vagy a „nők vezetői pozícióban” problémakörben. Különösen ismertté vált a „mainstreaming” nevű, Negyedik akcióprogram (1996–2000), amelynek keretében olyan projektumokat támogattak, amelyek a „jó gyakorlatokkal” kapcsolatos tapasztalat- és információcserét szolgálták, továbbá a nők támogatásáról szóló stúdiumok tartását.

A 2007-es évet az Unió a „2007 – Egyenlő esélyek mindenki számára” európai évvé nyilvánította. Az akciójellegű tevékenységek négy fő célkitűzés, négy kulcsfogalom köré szerveződtek. Ezek a következők voltak: *jogok*: az esélyegyenlőséggel és megkülönböztetéssel kapcsolatos jogok, illetve a többszörös diszkrimináció problémájának megismertetése, az egyenlőség elvének alkalmazása a különbségek és sokszínűség figyelembe vételével; *képviselés*: vitasorozat a megkülönböztetés (faji, etnikai, vallási, meggyőződésbeli, életkori, szexuális irányultság szerinti, nemi hovatartozáson alapuló) által veszélyeztetett csoportok társadalmi részvételének, beilleszkedésének növeléséről, valamint a nők és férfiak kiegyensúlyozott társadalmi szerepéről; *elismerés*: a sokszínűség és az esélyegyenlőség bemutatása és értékének elismerése, a különbségek elfogadása, előnyeinek kiaknázása, a diverzitás értékelése, minden egyes egyén felelősségvállalása a társadalomért; *tiszteletben tartás*: figyelem felhívása a sablonoktól és sztereotípiáktól mentes élet, az előítéletek és az

¹⁵ *Science policies in the European Union. Promoting excellence through mainstreaming gender equality*. Brussels, ETAN, 1999.

erőszak megszüntetésének jelentőségére, az emberek (különösen a fiatalok) közötti jó viszony fontosságára; azon értékek bemutatása és elfogadtatása, amelyek az egyenlő bánásmódot és a diszkrimináció ellen folytatott harc mögött rejlenek.

Ennek az évnek a programjai valóságos katalizátorként működtek a nők tudományokban (műszaki tudományokban) elfoglalt helyének, szerepének, eredményeinek elemzésére vállalkozó konferenciák, workshopok rendezésében. Reflektorfénybe kerültek a „kemény tudományok” terén működő női szakmai és érdekvédelmi tömörülések is: The European Platform of Women Scientist (EPWS), The European Institut of Gender Equality, Engineering Information Technology Electronics Communication (ITEC), The European Association for Women in Science Engineering and Technology (WiTEC), Baltic States Network (BASNET), International Network of Women Engineers and Scientists (INWES), European Women Inventors and Innovator Networks (EUWIIN), European Centre for Women and Technology, ITF-Europe stb.

Beszédesek az ekkortájt megrendezett konferenciák, kutatási beszámolók témái, címei is. Néhány példa: Women in Engineering and Technology Research; ProMETA project: Empowering Women Engineers in Industrial and Academic Research; Women Shaping Sciences – Women in Sciences and High Technology; Innovation and Research for a better Competitiv Europe and beyond; Gender and research careers; Gendering of disciplines; Women in research leadership; Young women in science; Women and sciences int the Central and Eastern Europe, European Workshop on Gender Equity in Scientific Research, Gender Action Plans (GAPs) stb.

Az európai egyetemeken a színes kínálatot nyújtó, interdiszciplináris és multidiszciplináris gender-kurzusoknak is gyakori témája a nők a tudományban, reáltudományokban, informatikában, kutatói pályán stb. kérdéskör.

Magyarországon az 1990-es évek igen kedvező légkört teremtettek a nemek nézőpontját érvényesítő kutatások recipiálásának és saját vizsgálatok folytatásának. Számos egyetemen Gender Studies Központok létesültek (BCE, SZTE, ME, DE, PTE), e tekintetben is magas színvonalú oktatás és kutatás bázisa lett a CEU Gender-tudományi Tanszéke. Impozáns, addigra már jelentős mértékben és jó minőségben felhalmozódott hazai kutatási eredmények színes spektrumát mutatta a 2002-es *Nő és férfi, férfi és nő. A társadalmi nemek kutatása az ezredfordulón* címmel rendezett multidiszciplináris konferencia (Társadalmi Nem- és Kultúrakutató Központ, BCE szervezésében). Témánk szempontjából kiemelendők innen a következő problémakörök: Férfiak és nők a felsőoktatásban és kutatásban; Nők az informatikában, nők az interneten; Munkaerőpiac és gender; Nemi sztereotípiák, nemi identitás és karrier. Az MTA tudományos folyóirata, a *Magyar Tudomány* szintén 2002-ben tematikus blokkban foglalkozik a nők és a tudomány, a nemek viszonya kérdéskörével, európai, magyar és globális dimenzióban.

Az európai ajánlásokhoz mérve csak később, 2008-ban rendez konferenciát a Tudományos és Technológiai Alapítvány (TÉTalap) *Esélyegyenlőség a kutatásban* címmel, amelynek előadáscímei nyomán pontosan követhető a nyugat-európai, ill. uniós, a nemek szempontját figyelembe vevő tudomány- és kutatáspolitikai rezonanciája. *Nők és tudomány I-II.* blokkokban ekkor kerül sor először az EPWS (European

Platform of Women Scientists) bemutatására (a szervezet főtitkárát is meghívták a rendezvényre), közös gondolkodás indul a magyar platform/egyesület létrehozásáról, jó külföldi példák keretében bemutatják a “UK Resource Centre for Women in Science, Engineering and Technology” támogató tevékenységét, a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal elnökhelyettesétől itt értesülhetünk a Nők és tudomány TTI stratégia és intézkedési terv mibenlétéről, az MTA alelnöke a *korszerű módszereket* alkalmazó természettudományos oktatás kívánalmának fontosságáról tart előadást az ún. Rocard-jelentés alapján, s szó esik még a lányok és a természettudományos oktatás viszonyának kérdéséről, női kutatók egyetemi karrierjéről is – az UNICAFE-jelentés alapján, továbbá Nők a GVOP (a Nemzeti Fejlesztési Terv Gazdaság és Versenyképesség Operatív Program) projektben témáról. Többek között Groó Dóra, Fábry Éva, Kroó Norbert, Palasik Mária, Schadt Mária, Csépe Valéria neve fémjelzi a rendezvény rangosságát.

Egy évre rá, 2009-ben kezdte meg működését (és vált azóta igen elismertté) a Nők a Tudományban Egyesület (NaTE), a hazai kutatás-fejlesztési szektorban dolgozó nők kutatói munkáját segítő. Feladatául tűzte ki: a női kutatók esélyegyenlősége háttérének és feltételeinek vizsgálatát, a közvélemény- és szemléletformálást, a nők szerepének növelését a tudományos kutatásban. Az Egyesület célkitűzései, tevékenységköre és eszköztára bővült és differenciáltabb lett az elmúlt csaknem egy évtized során. Hazai és nemzetközi kapcsolatai felhasználásával, a nők bevonásával deklaráltnan törekszik elősegíteni *egy egyenlőbb, színesebb és innovatívabb* szakmai-képzési és tudományos élet létrejöttét.

A nemek szerinti nézőpont sikeres érvényre juttatása a műszaki, természettudományi, matematikai és informatikai pályán ma már a képzés, a kutatás, a foglalkoztatás, a karrierépítés terén egyaránt a sztereotipizáló gondolkodás falának jelentős áttörését, és a nők irányában egyenlőbb, igazságosabb, a hátrányokat mindinkább kiküszöbölő gyakorlatok egyre szélesebb körű elterjedését hozta magával. Szerepe volt, van és továbbra is lesz ebben az alap- és középfokú oktatási-nevelési munka gender-nézőpont iránti érzékenyítésének (tankönyvek, tanárok, tanulók, szülők szemléletváltoztatása, akár nemtudományi stúdiumok hirdetésének ösztönzésével), a továbbtanulás terén a célzott beiskolázási technikák alkalmazásának (kiváló tudós-kutatói példák állítása, szakmai ismeretterjesztés, a műszaki-informatikai pályák megismertetése, Lányok Napja az egyetemeken, iskolán kívüli szakmai-informatikai-programozó nyári táborok szervezése lányoknak nagyobb cégek működtetésével), a hagyományosan a férfiertékeket elismerő munkahelyi kultúra javításának, esélyteremtő-tutorális-támogató, illetve a hátrányos helyzetben lévő nőket előnyben részesítő munkahelyi gyakorlatok elterjesztésének és alkalmazásának, teljesítmény-alapú bérezés és előmenetel biztosításának.

Mára a tudományos karrier legfelső szakaszát érintően is igen elismerésre méltó elv és eljárás tört utat magának: a Magyar Tudományos Akadémia a nők akadémiai tagsága elnyerése érdekében női kvótát vezetett be. A kvótarendszert lehet szeretni vagy épp nem szeretni (a megállapítás a kedvezményezettekre is érvényes), a politika szférájában épp úgy, mint a tudomány világában. Átmeneti időre azonban, amíg a társadalom és a tudós társadalom gondolkodás- és érzésvilágának reflexei a

tradicionális, patriarchális jegyeket konzerváló módon működnek (különösen és tényekkel alátámasztottan a „kemény tudományok” területén), szükség van a pozitív megkülönböztetésre, a női esélyegyenlőség megvalósulásának ez úton történő elősegítésére. Ennek pedig nemcsak önmagában vett *elvi* jelentősége van (bár az sem csekély), hanem az egyén, ill. szűkebb-tágabb közössége önbecsülésének, eredményességének, versenyképességének, hatékonyságának, haladásának, boldogulásának is szükséges, elengedhetetlen feltétele.

BIBLIOGRÁFIA

BEAUVOIR 1969

Simone de BEAUVOIR: *A második nem*. Ford. GÖRÖG Lívია–SOMLÓ Vera. Budapest, Gondolat, 1969. (A szerző engedélyével rövidített kiadás; eredeti: *Le deuxième sexe*. I–II. Paris, Gallimard, 1949.)

BLAGOJEVIC–HAVEKOVÁ 2003

Elfecsérelt tehetségek: egyéni sorsok társadalmi megközelítésben. Nők és a tudomány az Enwise-országokban. Szerk. Marina BLAGOJEVIC–Hana HAVEKOVÁ et al. Luxemburg, Európai Közösségek Hivatalos Kiadványainak Hivatala, 2003. és EUR-OP Kiadó, 2004. (Enlarge The Women and Science Initiative to East) – Eredeti szöveg: *Waste of talents: turning private struggles into public issue Women and Science in the Enwise countries*.

GOUGES 1998

Olympe de GOUGES: Die Rechte der Frau und Bürgerin. In: *Klassische philosophische Texte von Frauen*. Hrsg. Ruth HAGENGRUBER. München, dtv, 97–107, 1998. – Eredeti szöveg: *Déclaration des droits de la femme et citoyenne*.

HALÁSZ 2013

HALÁSZ GÁBOR: A felsőoktatás globális trendjei és szakpolitikai válaszok az OECD országokban és az Európai Unióban. In: *Intézményi menedzsment a felsőoktatásban*. 3. Szerk. HRUBOS Ildikó–LUDA Szilvia–TÖRÖK Imre. Budapest, FGSZE, Magnum, 2013.

HARASZTY –HRUBOS 2002

HARASZTY Ágnes–HRUBOS Ildikó: A nők és a tudomány – európai dimenzióban. *Magyar Tudomány* 3. 2002, 333–339.

MILES 2000

Rosalind MILES: *Az idő leányai. A nők világtörténelme*. Budapest, Balassi, 2000. – Eredeti könyv: *The Women's History of the World*. Harper Collins Publishers.

NAGL-DOCEKAL 1999

Herta NAGL-DOCEKAL: *Feministische Philosophie. Ergebnisse, Probleme, Perspektiven*. Frankfurt, Fischer Taschenbuch Verlag, 1999. (2000.)

NAGL-DOCEKAL 2002

Herta NAGL-DOCEKAL: Doing philosophy as a feminist. Ergebnisse und Perspektiven der internationalen Debatte. In: *Wissen mach Geschlecht*. Ed. B. CHRISTENSEN et al. Zürich, Beck, 2002, 71–84.

NAGL-DOCEKAL, HERTA 2005

Herta NAGL-DOCEKAL: Feminista kutatás a filozófiában. Kísérlet egy ideiglenes mérleg megvonására három évtized után. Ford. HELL Judit. *Magyar Filozófiai Szemle* XLIX/4. 2005, 699–719.

PALASIK 2008

PALASIK Mária: Női kutatói karrierek vizsgálata Európában. Kutatási beszámoló a UNICAFE elnevezésű nemzetközi kutatási projekt első magyar eredményeiről. *Magyar Tudomány* 169/5. 2008, 635–638.

PIEPER 2004

Annemarie PIEPER: *Van-e feminista etika?* Ford. HELL Judit–SZEKERES Erika. Budapest, Áron, 2004. – Eredeti könyv: *Gibt es eine feministische Ethik?* München, UTB, Fink, 1988.

FORRÁSOK

WiTEC: *Európai útmutató a társadalmi nemekhez fűződő előítéletek leküzdésére a műszaki pályán. A sztereotípiák leküzdése.* 2006. (WiTEC: *European Association for Women in Science, Engineering and Technology.*) – Eredeti: *Tackling Stereotypes: Maximalising the potencial of Women in SET (Science, Engeneering and Technology project, with the support of the European Comission.)*
Internet: mta.hu/fileadmin/2006a/02/witec/Stereotypes_Booklet_hun3.pdf

„Európa szellemi erejének mozgósítása; az egyetemek alkalmassá tétele a Lisszaboni Stratégia sikeréhez történő teljes értékű hozzájáruláshoz”. Az Európai Bizottság 2005. évi dokumentuma. – Eredeti: *Mobilising the brainpower of Europa enabling universities to make their full contribution to the Lisbon Strategy.* Communication from the Comission of the European Communities, Bruxelles, 20. 4. 2005., COM (2005) 152 final, Sec (2005)

KANDÓ Eszter–MÉCS Anna: *Hozhatnak-e reális döntést a lányok?* Internet: vs.hu/kozelet/osszes/hozhatnak-e-realis-dontest-a-lanyok-1202 (Letöltés: 2015. 09. 08.)

AZ ERŐSZAK TERMÉSZETESSÉGE: ÁBRÁZOLÁSI FORMÁK A NÉMET IRODALOM KIRAGADOTT PÉLDÁIBAN*

KEGYES ERIKA

Bevezetés

A világméretű *me too*-mozgalom hatására a legkülönbözőbb művészeti formációk foglalkoznak az erőszak fogalmának újradefiniálásával. Segíthetik ezt a folyamatot olyan elemzések is, amelyek nemcsak a jelenleg formálódó és ható performanszokat veszik górcső alá, hanem azok is, amelyek korábbi és a mostani irodalmi alkotásokat elemzik. A világirodalom számos klasszikus és kanonikus művében találunk hosszabb-rövideb leírást, néhol csak burkolt utalást arra, hogy egy női szereplő sérelmére erőszakot követnek el. Néha teljes brutalitásában látjuk magunk előtt a jelenetet, máskor csak egy függöny mögüli kiáltás jelzi a nézőknek és az olvasóknak, hogy mi történhetett. A feminista és a genderszemponturnak¹ irodalomkutatás a kialakulásától kezdve (az 1970-es évektől kezdődően) intenzíven foglalkozik az erőszak-jelenetek interpretációjával. Ezekre az elemzésekre erősen hatottak a szexuális erőszak definiálását megcélzó jogi kutatások², illetve az erőszak-mitoszokat³ történelmi és politikai változások mentén elemző írások⁴. Az irodalmi szempontú szövegelemzések a nőablási rituáléktól kezdődően az ún. „kis vétek”⁵ kontextusán

---

* *A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-00011 jelű Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése című projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.*

¹ Áttekintő jelleggel például: SCHÖBLER 2008 és NIEBERLE 2013.

² Többek között: KÜNZEL 2003a és 2003b.

³ BOHNER (1998) megközelítésében olyan átörökített mítoszok ezek, amelyek azt a meggyőződést sugallják, hogy a férfiak által a nők felett gyakorolt testi erőszak társadalmilag és kulturálisan is elfogadható, és legitimációja éppen a társadalom és a közösség fejlődését szolgálja. BOHNER (1998) rámutat, hogy az erőszakot általánosan elfogadható mítoszok (pl. a szabin nők elrablása) az erőszak megtörténtét állítják a középpontba, és lebontják a kontextus, a szituáció, a szereplők, az erőszakhoz vezető okok és a következmények bonyolult rendszerét, hogy ezzel a leegyszerűsítéssel csak az elkövetők aktivitását és az áldozatok passzivitását láttassák (vö. BOHNER 1998, 14).

⁴ Fontos állomásai a kutatásnak a Künzel által szerkesztett *Unzucht – Notzucht – Vergewaltigung* című kötet (2003), amely kísérletet tesz arra, hogy a szexuális erőszak definíciójának alakulását végigkövesse a felvilágosodástól napjainkig.

⁵ A német köznyelvben *Kavaliersdelikt*, azaz „kis vétek” címszó alatt foglalták össze a XVII. századtól kezdődően azokat a törvényszegéseket vagy bűncselekményeket, ame-

át egészen a legapróbb részletekig leírt, brutalitásukban már aligha fokozható erőszak-jelenetekig feldolgozták, milyen körülmények között történt az erőszak, miként hat a szereplők jellemének az alakulására, hogyan befolyásolja a történesek alakulását, és nem utolsósorban: milyen jelentőséggel bír az egész irodalmi alkotás szempontjából a szöveg nyelvhasználata. Példának okáért a német nyelvű irodalmi alkotások gyakran használják a *megbecstelenít*, *kényszerít*, *megront*, *meggyaláz* igéket, és kevesebbszer a konnotációjában erősebb *megerőszakol* igét vagy például az *erőszakkal magáévá tesz* kifejezést⁶. Az alábbi elemzésben a német irodalom alkotásait elemezve vesszük számba a szóhasználat által kiváltott interpretációs lehetőségeket, kiegészítve a metaforikus megnevezési lehetőségekkel, és rávilágítunk ezek szöveginterpretációt lényegében befolyásoló hatására.

Az erőszak kifejezésének formái a nyelvben

Az erőszak mint büntetendő cselekedet megítélése az egyes nyelvekben nagymértékben függ attól, hogy a köznyelv és a jogi szaknyelv milyen kifejezésekkel nevezi meg. Az angolban például *rape* szó, ami a latin *rapere* (= erőszakkal megragadni) igéből származik, több jelentésárnyalatot mos egybe, és valójában tompítja az erőszak jelentőségét, mivel szemantikai tekintetben nem tisztázza a kontextust: erőszaktevés, elrablás, megerőszakolás, meggyalázás. A *rape* ige mellett is számos jelentést találunk a szótárban: megerőszakol, elrabol, megront, meggyaláz, megszőktet, megbecstelenít. A jelentésmezők ilyen formájú egybevonása nemcsak egybemossa a kontextusokat, hanem elfedve az elkövető szerepét, az aktív grammatikájú igealak mentén is az áldozat tárgyiasultságát hangsúlyozza. Érdekesség, hogy ennek a szónak a jelentéselemeiben a konkrét szexuális kontextusból való kiemelés után is megtartja a szexualitásra való utalást. Jó példa erre a *rape of a country* (az ország meggyalázása) kifejezés. Mind a főnevet, mind az igét metaforikus értelemben véve is használja az irodalmi nyelv, gondoljunk csak Alexander Pope 1712-ben íródott versének címére: *The Rape of the Lock*. A magyarban *Fürtrablás* címen vált ismertté a vers, amely a címbeli metafora távolságtartását meghazudtolva ír le egy szexualitástól túlfűtött szerelmi légyottot. A német nyelvben is számos kifejezés van, ami más-más pozícióban konnotálja az erőszak-jelenet résztvevőit. A jogalkotás általában véve a *vergewaltigen* (= megerőszakol) igét használja. Erről nyelvtörténeti szempontból érdemes tudni, hogy eredetileg nem feltétlenül volt szexuális erőszakkal összefüggésbe hozható jelentése. A Grimm testvérek által kiadott *Deutsches Wörterbuch*⁷ például az ige első jelentésének a más tulajdonának eltulajdonlását adja meg, és például a más házába erőszakkal történő behatolást is ezzel az igével jelöli meg.

---

lyek fölött a társadalom és a jog is hajlandóságot mutatott szemet hunyni. A nők elleni erőszakot ebben a keretben legitim cselekedetként értelmezték, és az elkövetőt a jogsértés ellenére sem vonták felelősségre. Ezzel nemcsak hogy lábbal tiporták a nők jogait, hanem belekényszerítették őket az áldozat szerepklijéjébe is.

⁶ *Entehren, nötigen, vergewaltigen*.

⁷ *Deutsches Wörterbuch von Jacob GRIMM und Wilhelm GRIMM*. 16 Bde. [in 32 Teilbänden]. Leipzig, Hirzel, 1854; Band 25, Spalten, 429–442.

További jelentésként egy személy valamely tett végrehajtására való sürgetését, kényszerítését találjuk meg a szótárban. Csak a szócikk második hasábjában kerül előtérbe a szexuális erőszak mint lehetséges jelentésmező, utalva Shakespeare *III. Richard* című művének egyik strófájára (3, 7). Jakob és Wilhelm Grimm szótörténeti fejtegetéséből az is kiderül, hogy a középkori német nyelvben találunk először példát arra, hogy a *megerőszakol* ige jelentése kibővült, és a nők szexuális alávetettségét jelölte (= gewaltsames unterwerfen). Paul (1992) nyelvtörténeti szótára⁸ hasonló módon magyarázza a szó jelentésének megváltozását, s rámutat, hogy a kezdeti jelentésbővülés egy későbbi jelentésszűküléssé alakult át, mert a korai újfelnémetben meglévő jelentés (erőszakos cselekedetet hajt végre), nagyjából 1900 körül teljesen átvette a „szexuálisra aktusra való kényszerítés” jelentést, amit a németben eredetileg a *nötigen (kényszeríteni)* ige töltött be.

A német nyelvben más igéket is figyelembe kell vennünk ahhoz, hogy az elemzett irodalmi szövegeket megfelelően interpretálhassuk. A németben ismeretes például a *verschmähen* ige és a *Verschmähung* főnév, mindkettő arra utal, hogy a megerőszakolt nő társadalmi és erkölcsi szempontból egyaránt megvetett lesz, s e megvetettség, e kizártság megfosztja a nőt a jogaitól, a társadalom perifériájára kerül, hiszen megfosztatott becsületétől. A *verschmähen* ige eredetileg megvetettségben szerepel, és éppen az irodalmi nyelvben való használata utal burkoltan arra, hogy mi vezetett a társadalomból, a közösségből való kivetettséghez.

A németben – mint fentebb erre már utaltunk – a *megerőszakolni* (vergewaltigen) szó helyett egészen a XIX. századig egy olyan szót használtak a szexuális erőszak megnevezésére, amely egy eufemizmus mögé rejtette a valóságos történéseket. Ez a kifejezés nem más, mint egy korabeli jogi szakszó: *Notzucht*, igei alakban: *notzüchtigen*. Itt egy biológiai szükségszerűség kerül előtérbe, mert a szó a szaporodás jelentőségét hangsúlyozza, és semmi esetre sem társult ehhez a szóhoz a szexualitás, a vágyakozás kontextusa. Vagyis a német nyelvben az erőszaktevés funkciójának minősítését két különböző szó jelölte meg. A jelenleg használatos *vergewaltigen* (megerőszakol) igéhez ezért is kapcsolódhat kevésbé erős konnotatív jelentés, annak ellenére, hogy a szóban forgó ige a *Gewalt* (erőszak) szó származéka. A fogalmak sorában a német irodalmi nyelvben is ismert volt a nőrablás (*Frauenraub*) kifejezés, sőt: a latin *rapere* igéből származtatott, nagyon ritkán használt *Raptus* szó is a nőrablásra. A nyelvtörténeti adatok szerint a periratokban fordult elő gyakrabban a hivatalos szóhasználatra jellemző *Seduction* szó, ami csábítást és megrontást egyaránt jelölhetett. Ez a szakkifejezés szintén két jelentésmezőt mos egybe, és nem választja el a nő és a férfi szerepét, hanem éppen a nőt teszi felelőssé a történetekért.

A német nyelvre is jellemző, hogy az irodalmi nyelv számos régies szót használ eufemisztikus szándékkal a megerőszakolás tényének jelzésére, s különösen jellemző volt ez a megközelítési mód a romantika irodalmára: *Beiseiteführung* (félrevonás), *beiseiteführen* (félrevonni), *in Bevormundung bringen* (gyámság alá helyezni), *Verführung* (elcsábítás), *verführen* (elcsábítani). Nyilvánvalóan az is a szóhasználat tárgyához tartozik, hogy számos metaforikus és körülíró kifejezés is

⁸ H. PAUL: *Deutsches Wörterbuch*. 1992, 964.

utalhat a történetekre: pl. *er war mir so zudringlich* (oly tolakodó volt). Néhány kifejezés pedig éppen az emelkedettsége okán alig jelzi a tényeket: *ein nächtlicher Angriff auf ihre Unbescholtenheit* (éjjeli támadás történt feddhetetlenségére nézve). Más kifejezések, múlt időben vagy passzív szerkezetekben való használatukkal, nem a történet, hanem a következményeket állítják a jelentés középpontjába: *entehren* (megbecstelenít), *schänden* (meggyaláz). Ezek az igék a német nyelv adottságai alapján a tettes cselekedetét hangsúlyozzák aktív igei alakban, de a passzív igék használata eleve az áldozat perspektíváját emelik ki, de csak általánosságban véve. A német nyelvben az eufemisztikus szavak sorába tartozik a *Befleckung*, igei formában a *beflecken* is, ami annyit jelent, hogy foltot ejteni valakinek a becsületén.

A nyelvészek figyelmét is felkeltették a fenti szóhasználati sajátosságok, és a német nyelvre vonatkozóan kiemelendő Bail és Dohlhofer vizsgálata⁹, akik rámutattak, hogy a németben sokáig azért nem volt még a jogi szaknyelvben sem az erőszakos nemi aktusra konkrét szó, mert magát a tettet nem interpretálták büntettként. A németben Bail és Dohlhofer a következő igéket találta, amelyeket a megerőszakolni ige helyett a XVI–XIX. században a periratokban a leggyakrabban használtak: *rauben* (elrabolni), *zwingen* (kényszeríteni), *beflecken* (bemocskolni), *verhöhnern* (megaláz), *schänden* (meggyaláz), *verderben* (megront)¹⁰. Ezen az igék általános jelentéssel bíró hétköznapi igék, amelyek a megerőszakolás speciális kontextusában nyertek új értelmet. Ezek a kifejezések azonban éppen nem explicit módon, hanem csupán csak impliciten utalnak a tényekre. Érdekes adalék az eufemisztikus és az implicit kifejezések sorában a Luther által javasolt és a bibliafordításában is használt megoldás: *schwächen*, ami annyit jelent, hogy elgyengül, és gyengeségében engedi, hogy levegyék a lábáról. Ez a kifejezés azért érdekes, mert mindegy, hogy a nő vagy a férfi, az áldozat vagy az elkövető szemszögét mutatták-e a fenti kifejezések, egy sem utalt a nő hibáztatására. A Luther-féle szóhasználatban már benne rejlik, hogy a nő a hibás, a nő a bűnös. Künzel több elemzésében is nyelvtörténeti szempontból vizsgálta meg alaposabban a *Schwächung* főnevet, s rámutatott, hogy a Jakob és Wilhelm Grimm által összeállított és először teljes formában 1899-ben Lipcsében kiadott *Deutsches Wörterbuch*-ban két olyan szó is szerepel ebben a kontextusban, ami Luther értelmezéséhez és álláspontjához kapcsolódik: *Schwähgerung* (teherbejtés) és *Verunreinigung* (tisztátalanná tevés). Luther ezeket a tartalmakat kapcsolhatta egybe a *schwächen* szóban.

Irodalmi szóhasználatban egyike a legrégebbi kifejezéseknek a *beschlafen* szó, ami az áldozat alvó, öntudatlan állapotára is utalva azt írja le, hogy az aktusra a nő önkívületi állapotában került sor. Konkrétan, köntörfalazás nélkül való a Paul-féle nyelvtörténeti szótárban is megemlíti, a XVI. században köznapi használatú szó: *besteigen* (meghág). A megerőszakolás szócsoportjába tartózkodóan említendő még meg, hogy a német dialektusok közül erősen a közép-felnémetben használhatták a *zähmen* szót, ami egészen általános jelentésben a feleség betörésére utalt, és átvitt értelemben a házasságon belüli kikényszerített aktusokra, mert a szó eredeti jelen-

⁹ Idézi DANE 2005.

¹⁰ Vö. DANE 2004.

tései a következők: megtörni, betörni, megnevelni, ill. hasonló funkciót tölthetett be a *zwingen*, azaz a kényszeríteni szó. Erre például a Nibelung-énekekben számos példát találunk (pl. Daß er sie zwingen wollte, | da widerfuhr ihm Weh. / Ich glaube nicht, daß solche Wehr | von Frauen je wieder gescheh. 689. vers)

Az erőszak kifejezésének formái az irodalmi forrásokban

Az irodalomtudományi kutatások elsőként motívumtörténeti szempontból foglalkoztak a szexuális erőszak kérdéskörével. Elisabeth Frenzel motívumtörténeti kutatásai alapján elmondhatjuk, hogy a szexualitással kapcsolatos erőszak végigkíséri a világirodalmat, a kezdetektől napjainkig, igen változatos és sokféle motívumvariációban. A német irodalomban is számos olyan regény, dráma született, amelyben a megerőszakolás megtörténte, megszervezése, annak bizonyítása vagy megcáfolása, a cselekmény meghatározó fonalát képezi és számos regényben, drámában az erkölcsi kérdések középpontjában áll. Lessing 1772-ben Braunschweigben bemutatott *Emília Galotti* című drámájában az egyik férfi főszereplő minden lépését az köti le, hogyan szervezze meg a tapasztalatlan Emília megszerzését, és akár akarata ellenére is magáévá tegye. Emília nemcsak veszélyben érzi magát, de a cselszövések közepette közben azt is felismeri, hogy az ellene tervezett erőszak tétel meg nem történte számára ugyanolyan végzetes következményekkel járhat, mint megtörténte. Ezért kéri apját, hogy becsülete és ártatlansága védelmében ölje meg őt, mondván, hogy nemcsak attól fél, a herceg hízelgésének nem lesz képes ellenállni, hanem attól is, hogy mit érhet az ő szava egy herceggel szemben? Ebben a kontextusban számít Lessing drámája a német irodalom egyik legtöbbször elemzett és értelmezett darabjának. Összetettségét az interakció minták sűrűsége mellett pont az adja, hogy belássuk, milyen következményekkel járhat egy önmagában belátható emóciókból kialakuló, a hatalom gyakorlására támaszkodóan szinte önmagától megvalósulni látszó cselszövés, aminek a célja Emília megszerzése és tétje az ő jó híre. Ezen a ponton értelmezik a feminista olvasatok másképpen a szöveget, mert megkerülik azt a kérdést, hogy a nővel szembeni erényszigornak lesz-e Emília az áldozata vagy annak, hogy belátja, érzéki természete is veszély forrása, ha hagyja magát elcsábítani. Ezen gondolatok mentén lett méltán híres a darab egyik kulcsmondata: *Verführung ist die wahre Gewalt!* A drámában Emília meghozza a döntést, az ártatlanságának elvesztésével szemben előnybe részesíti a halálát apja töre által. A jelenet egy metaforával zárul: kettétört a rózsza, mielőtt kivirult volna.

Gesa Dane *Zeter und Mordio!* című könyvében hasonló morális kérdésfeltevések mentén például azt vizsgálja, hogyan tartja össze az erőszak tétel motívuma a német irodalom alkotásaiban a nőkérdés körüli vitákat. Fő kérdésfeltevése az, hogy a jog fejlődése változtatott-e valamit az irodalmi művek perspektíváján, azaz mást ért-e megerőszakolás ténye, elfogadása és elutasítása, a tettes felelősségre vonása vagy az alóli mentesítése alatt Lessing, Goethe, Kleist, tehát a legnagyobb férfírók érvelését követve, mint például Marie von Ebner-Eschenbach vagy Ida von Hahn-Hahn írásaiban, akik a nőkérdésben haladó vonalat képviseltek? Dane gondolatmenete alapján végül is helytállónak bizonyult az a kijelentés, amelyet a fentebb emlí-

tett Grimm fivérek nyelvtörténeti szótára alapján a szerző az erőszaktevés lényegének megragadásában lát: „das recht und poesie aus einem bette aufgestanden waren“¹¹. Dane ezt úgy értelmezte, hogy az irodalom, attól függetlenül, hogy női vagy férfi írókról van-e szó, különös érdeklődést, mondhatni hajlamot, Dane szóhasználatában „különös affinitást” mutat arra, hogy erőszakos jeleneteket ábrázoljon, mint például erőszakos halálesetek vagy nők megerőszkolása. Azonban az már különbözik, hogy a női és a férfi szerzők milyen célokat követnek ezzel, a fennálló rend fenntartásának igazolását vagy annak bomlasztását kívánják-e szolgálni. Dane munkáinak méltatója és recenzense, Weitin az idézett könyvről szóló recenziójában a következő összegzésre jut: Kleist még nyugodtan élhetett a híres „gondolati megoldás”¹² eszközével és az olvasóval épp, hogy csak sejtette az elszenvedett erőszakot (*Kleist: O. márkiné*), s nem mindig láthatjuk a színpadon az erőszak megvalósulását sem, hanem mint például Lessing *Emília Galotti* című drámájában a színpad mögül felhangzik egy sikoly, ami magában hordozza az erőszak lehetőségét, a modern epikában és drámában éppen azért, mert az erőszak megtörténtének minden kétséget ki kell zárnia, elementáris erővel kell felbukkannia az erőszaknak. Ezért van, véli Weitin, hogy már nemcsak egy megnyomorított lélek van a színpadon vagy az események előtérében, hanem a megtört, vérző test látványa is. A német gyökerekből is táplálkozó Libuše Moníková *Eine Schädigung* című regényében is van egy megerőszkolási jelenet, ahol az 1968-as prágai események sodrában Janát egy katona erőszakolja meg. A testi fájdalom aprólékos és már-már kimerítő leírása azt hivatott hangsúlyozni, hogy a lélek traumája még a testénél is nagyobb és fájóbb. Egyes elemzők a nemzetközi irodalom írásait is figyelembe véve jutnak el ahhoz a kijelentéshez, hogy a női írók a megerőszkolás ábrázolását különleges, figyelemfelkeltő irodalmi eszköznek tekintik¹³, például Toni Morrison *Nagyonkék* című regényében ez a visszatérő motívum alkotja a társadalomkritika gerincét. A nőírók világszerte a nők érdekeinek az érvényesítése céljából alkalmazzák az erőszak-jeleneteket, hogy rámutassanak a test és a lélek szenvedéseire, a nők jogaira, hogy hallassák a nők hangját ezekben a sarkalatos társadalmi és morális kérdésekben. Elfriede Jelinek *A zongoratanárnő* című művében például egyetlen, a kegyetlenségig fokozott jelenetében sem öncélú az erőszak-tétel, hanem a női szexualitás megkonstruálásának szerves része, még akkor is, ha a nő az áldozat. Nemcsak *A zongoratanárnő* súrolja helyenként a pornográfia határait, hanem a 2005-ben Tandori Dezső fordításában megjelent *Kéj* is. Anke Pia, aki a Jelinek-kézikönyvet szerkesztette, úgy véli, hogy a nyelvi konstrukciók mentén legalább három szinten bontakozik ki az erőszak ábrázolása: verbális, testi és lelki. Ebben a hármas egységben valósul meg az „erőszak esztétikája”, amelyet Jelinek egyik fő stílusjegyének is tartanak¹⁴.

¹¹ Szó szerint: „A jog és a költészet közös ágyból keltek fel.” Ford. K. E.

¹² O. márkinét állítása szerint a porosz csapat egyik tisztje álmában erőszakolta meg, így esett teherbe.

¹³ Vö. KÜNZEL 2003.

¹⁴ Vö. PIA 2013.

A fentiek alapján azt feltételezhetjük, hogy a német irodalom legfontosabb műveiben észrevehető egy női és egy férfi szempontú kánon az erőszak-jelenetek megmutatásában, alátámasztva az elkövető és az áldozat perspektívájának alkalmazásával.

Példák a férfi-kánonra¹⁵

Az első észrevételünk ezzel kapcsolatosan, hogy az irodalmi szövegforrások férfi-kánonjában a megerőszakolás ábrázolása is férfi szempontú, azaz az elkövető áll az események középpontjában, és az áldozat perspektívája gyakran említésre sem kerül. Szemléletes példa erre Schiller *Haramiák* (*Die Räuber*, 1781) című művének egyik jelenete, ami a második felvonás harmadik jelenete, a két férfi szereplő (Spiegelberg, Razmann) körülvéve a rablók gyülekezetétől egymást felülmúlva mesélik, hogy milyen jó móka a nők megerőszakolása a hadjáratok során. Többször elhangzik a jelenetben a móka, a szórakozás szó, és az a szándék, hogy a sikeres rablást egy csínytevéssel koronázzák meg: egy csodálatos éjszakát még dicsőségebbé akarnak tenni¹⁶. A rablók nemcsak élvezetnek, hanem hőstettnek is tartják az apácák megerőszakolását, és elképzelik a vér látványát a fehér vásznon. A jelenet szövege részletesen leírja, hogyan rontanak be hangos hahotázás közben a rablók az apácák celláiba, akiknek letépik ruháikat, ez fokozza az apácák megaláztatását. A jelenetben az apácákat a beszélő kisállatokhoz hasonlítja, akik jajgatnak, és úgy próbáltak menekülni, mint az egér a macska elől. Megrázó, hogy a nők félelmének leírása gúnyolódás tárgya. Ez jól érződik abban, hogy félelmükben „bepermetezték” a szobát. Itt Schiller az állat-hasonlat továbbvitelét eszközölte, mert a német nyelvben gyakran mondják, hogy a macskák össze-vissza bevizelik a szobát, ha félnek, és erre van a *besprengen* (megöntöz) szó. A beszélő, aki „hőstett” ecseteli, a fokozás eszközével él, amikor az apácák alatti tócsákat vízözönnek nevezi. Ezután nem meglepő, hogy a szövegben az apátnő lesz a bajszos macska, aki az apácákat a nyávogásra biztatja. A beszélő számára a legnagyobb élvezetet az apátnő levetkőztetése jelentette, akit meztelenségében (úgy állt ott *felöltözve*, mint Éva a bűnbeesés előtt). A „felöltözve” metaforája alapján a ráncos, vén „barnaság” bizonyos olvasatban a szeméremdomb leírásaként is értelmezhető, ami a beszélő szemei előtt *erényedényként* táncolt. Ez nem ajzotta fel a rablóvezért, így nekiveselkedett, hogy az apátnő *hátsó részét* dolgozza meg. Erre csak azért nem került sor, mert kiadta a kolostor ereklyéit és kincseit. A jelenet azzal záródik, hogy a nők megerőszakolása nagyobb örömet okozott a fényes tallérok nál. A beszélő nagy nevetés közepette még megemlíti, hogy jó csereüzlet zajlott, mert a cserébe, ők is emléket adtak, ami majd kilenc hónap múlva úgy fog vinnyogni, mint az apácák

¹⁵ Az elemzésben az eredeti, német nyelvű szövegek szóhasználatának a tanulmányozása volt a cél, ezért azok konnotációinak a megítélésében elsősorban nem a magyar nyelvű fordításokra támaszkodtam. Ezeket csak akkor idézem, ha hosszabb szövegrészek elemzése a cél, hogy a magyar olvasók számára, akik e szövegeket elsődlegesen a fordításokon keresztül ismerik, egyértelmű legyen a kontextus.

¹⁶ Eredetiben: „mußte die Nacht noch durch einen Streich verherrlicht werden“.

maguk. A *Haramiak*ban a férfiak a nők megerőszakolását a nők leigázásának, megtörésének, betörésének, móresre tanítása eszközének tekintik (német kifejezéssel: *fügig machen*), a leírásokban az a gyakori, hogy a nők nem állnak ellen, mert passzivitásuk annak belátását szimbolizálja, hogy elfogadni kényszerülnek a férfiak uralmát, testük felett is.

Schiller explicit leírásával ellentétben Goethe a *Vadrózsa* című, 1827-ben keletkezett versében nagyon burkoltan utal arra, hogy a szöveg egy erőszakjelenet leírása is lehet. Hogy az-e, vagy sem, ez a német irodalomtudósok egyik legrejtélyesebb kérdése még ma is. Vannak, akik amellet érvelnek, hogy Goethe a líra finom eszközeivel festi le egy fiatal lány sorsát, aki hiába próbál védekezni a fiúval szemben, és az első versszaktól az utolsóig egy erőszakított narratívája bontakozik ki előttünk a *Vadrózsa* (Heidenröslein) című versben¹⁷. Schmauks kulturálisan kódolt metaforaként értelmezi a lányt megszemélyesítő rózsát, a piros színt és a vért. Az említett narratívát pedig az a kódrendszer alkotja, hogy a fiú vágyainak középpontjában a rózsa áll, megigézi annak szépsége, leveleinek harmatossága, virágainak üdesége, leszakítja a virágot, kettétöri a rózsát, megízleli szépségét, megissza nektárját, megváltoztatva ezzel a rózsaszál életét. A történeteket ismét társadalmi mederbe tereli a vers folytatásának tekintett *Gefunden* című költemény, amiben a fiú nem enged vágyainak, hanem a virágot a kertjébe viszi, elülteti, hogy virágozzon, immáron csak neki. Ezt a verset Szabó Lőrinc fordításában ismerjük, *Talált kincs* címen. Itt érdemes megjegyezni, hogy a *Gefunden* eredeti szövegében Goethe a *pflanzen* (elültetni) szó használatával asszociatív kapcsolatot teremt a *fortpflanzen* igével, utalva feltehetőleg a *Vadrózsa* című költeményben történetekre, ami Goethe személyes meggyőződését is sugallja a kor női szerepeire vonatkozóan¹⁸. A *Gefunden* és a Heidenröslein című versek nyelvi konstrukciójában fontos szerep jut a kicsinyítő képzőknek is, amelyek a nők alávetett szerepét írják le (*Blümlein, Röslein – virágocska, rózsácska*), ezzel is érzékeltetve a fiú hatalmát a virág fölött. Goethe *Vadrózsa* című versét Sven Staffeldt diskurzuselemzői módszerrel vette górcső alá, és szemantikailag egy mezőbe sorolta be a rózsával szemben elkövetett cselekedeteket (magáénak akar, megkíván, elvesz, letör, megtör), és a legtöbbször a tárgy, a cselekvéseket elszenvető pozíciójában lévő rózsát (*pusztai rózsa*) behelyettesíti a pusztai lány (*Heidenmädchen*) fogalmával, és a két szöveget párhuzamos korpusznak tekintve folytatja az elemzést. A szemantikai mezők egymás mellé állításában szembeötlő, véli Staffeldt, hogy a fájdalom mint összetartó erő jelenik meg: a lány szenved, jajgat, sír, védekezik, és igyekszik fájdalmat okozni a fiúnak is. A szemantikai összetartásban nagy szerep jut a *szenvedni* (*leiden*) igének is, amit a fiú és a rózsa párbeszédében polifunkcionálisan is értelmezhetünk. Egyrészt kifejezi azt, hogy a rózsa nem akar szenvedni, másrészt azt, hogy a fiú tudatában van annak, hogy tetteivel szenvedést okoz. A társadalmi attitűd megfogalmazásában ismét a *leiden* ige kerül elő: a lánynak muszáj volt elszenvednie, eltűrnie a történeteket.

¹⁷ Vö. SCHMAUKS 2008.

¹⁸ Vö. SCHMAUKS 2008.

Friedrich Hebbel 1841-ben írta a *Genovéva* (Brabanti Genovéva) című drámáját. A 3. felvonás 10. színje nagyon is emlékeztet Goethe versére. Golo, kinek feladata éppen Genovéva védelme, előbb szép beszéddel akarja rávenni Genovévát, hogy övé legyen, majd egyre erőteljesebben arról meggyőzni, hogy a lány önfeláldozása az ára a szabadságának, a jó hírének és egyben a hitvesi esküje megőrzésének is. Golo a kikényszeríteni óhajtott házasságtörést mindössze kis bűnnek állítja be ahhoz képest, mi következhet be, ha Genovéva nem engedelmeskedik neki. A fenyegetés mögött tetteles szándék rejlik: „Denn rauben muß ich’s, wenn du mir’s versagst, Und rauben will ich’s, was mir obliegt. Wohl! Nun hab’ ich dich!“¹⁹. Simone Staritz német irodalomtörténész Golo és Genovéva idézett párbeszédét interdiszkurzívnak tekinti, mert általánosságban modellálja a fenyegetett nő és a fenyegetője közötti diskurzust. Staritz megvilágításában Genovéva az „üldözött áldozatot”, „a kiszolgáltatott tisztaságot és ártatlanságot” példázza. Ebben a szerepkonstrukcióban kap értelmet a Golo által többször is megkísérelt erőszak. Genovéva éppen azzal tudja megvédeni magát, hogy kilép a nőiség adta szerepből és Golo elöl az anyaszerepbe menekülve talál valóságos megmenekülést. Védekező pozíciójából így kiált fel: „Und ehrst du nicht das Weib in mir, So ehr’ in mir die Mutter, denn ich bin’s!“²⁰ Ez az érvelés jól tükrözi a kor társadalmi berendezkedéséből adódó szereposztást: a csábító nőiesség és az anyaság nem fakadhatnak egy tőről, a szent anyaság és a bujaság nem fér meg egymás mellett. Az anyaságról alkotott felfogása végül is visszatartja Golot az erőszak elkövetésétől, és a vágya tárgyáról való lemondást egy természeti képbe foglalja, ami egyben a nők társadalmi pozíciójára is utal: „Und reißt die letzte rote Beere nicht, Die sich ihm bietet, noch im Fallen ab?“²¹

Staritz arra is rámutat, hogy Golo, aki Genovévát erőszakkal tervezi birtokolni, valójában nem látja be, hogy erőszakot alkalmaz, mert többször is a *sich hingeben* (odaadja magát) igét használja, gyakorta olyan módosító szók kíséretében, mint a *bárcsak, talán csak, mégiscsak* stb. A nemi szerepek szempontjából Hebbel tükröt tart az olvasó elé: Genovévát „égi jelzőkkel” (*himmelschön, heilig schön, engelschön*: égi szépség, szent szépség, angyali szépség) írja le, aki megtestesíti a kornak megfelelő ideált, tiszta, szűzies és szemérmes. Golo kitervelt erőszakkísérelte, zsarolási akciói ez ellen az ideál ellen intéznek támadást. Hilmar Grundmann szöveginterpretációjában is fontos kérdés lesz annak tisztázása, hogy a *Leiderfahrung*²² kifejezés, amit a német irodalomban Goethe nyomán gyakran használnak a női sorsokban rejlő szenvedéstörténetek narratívájaként, mennyiben foglalja magában és tekinti természetesnek a nők elleni erőszakot. Hebbel drámájában a történetekért Golot teszi felelőssé, és ezzel elfordul attól a társadalmi beállítódástól,

¹⁹ Mert akkor el kell vennem, mit tőlem te megtagadsz, és el akarom venni, ami engem megillet. Bizony! (megjegyzés: ez a szövegben egy szójáték is, mert a Wohl lexéma boldogságot is jelent). Végre az enyém vagy.

²⁰ S ha a nőt nem tiszteld bennem, úgy tiszteld az anyát! Mert az vagyok!

²¹ És nem szakítja le lehulltában az utolsó piros bogycót, ami neki kínálkozik?

²² Vö. GRUNDMANN (2006), a szó jelentése: a szenvedés megtapasztalása.

hogy a nőnek a férfi(ak) tulajdonaként kötelező volna szenvednie. Ezt a társadalmi konfliktust és annak értelmezési lehetőségeit olyan erővel feszegeti a *Genovéva* című dráma, hogy szakadék keletkezik a nemiszerep-értelmezésében: a csapdába került, áldozattá vált, jó hírért féltő Genovéva utolsó erejével az őt elveszejteni akaró Golo megmentésére tesz kísérletet.

A fentiekben említett és idézett elemzők²³ álláspontja eltérő abban a tekintetben, hogy a *kikényszerített ölelés* megszépítő szókapcsolattal Hebbel valójában a megtörtént erőszakot fedí-e el, vagy az ájult Genovéva *átölelése*, nem is jelent többet, mint a szó alapjelentése. Grundmann véleménye szerint jelképes erőszakról van szó, és Hebbel szándékosan tesz csupán csak eufemisztikus utalásokat, amelyekkel nyitva hagyja az olvasó számára a kérdést, hogy történt-e erőszak, vagy sem (*umschlingt sie = átfonja, halt ich dich = karomban tartalak, in Flammen tauch ich dich = lángba borítalak*). A szövegben egy másik jelenetben a *Befleckung* szó hangzik el, ami azt jelenti, hogy folt esett a becsületén. Ezek a szóhasználati variánsok a beszélő perspektívájából közelítik meg az eseményeket. Ami Golo számára a közeledés jele, az Genovéva férje számára egyenlő a megbecstelenítéssel.

Ha a fentebb idézett szövegekben a női szerepkonstrukciókra külön is odafigyelünk, érdekes kép rajzolódik ki előttünk. Schiller haramiái semmi tiszteletet nem mutatnak Jézus jegyesei iránt, és egy explicitiségében testi elemek bemutatására szorítókozó szövegrészletben bontakozik ki előttünk a nők értéktelensége. Goethe *Vadrózsájában* a rózsa ugyan értékes, de a nő társadalmi alárendeltségéből fakadóan hasonló szenvedés vár rá. Hebbel nőalakja az anyaság misztériuma által értékelődik fel, de az anyaságban elvesz, feloldódik a nőiség.

Példák a női-kánonra

Marie von Ebner-Eschenbach esetében először találkozunk a német nyelvű irodalomban azzal, hogy az erőszak leírására külön nyelvezet szolgál, és a szereplők visszaemlékezéseiből az erőszakot megelőző és azt követő események elemzése bontakozik ki. Gesa Dane, kinek elemzési módszerére a fentiekben többször is történt utalás, analitikus megközelítési módnak nevezi ezt az elbeszélői technikát. A *Totenwacht* (1894) című műben az áldozat és a tettes a múltra visszatekintően írják le egy drámai párbeszéd során, hogy mi és miért történt, és miért értelmezik különbözően a történéseket, és ebben a párbeszédben kap lehetőséget a női szereplő, hogy a saját szemszögéből nézve erőszaknak nevezhesse a fiatakorában történeteket. Ez a retrospektív beszéd- és látásmód engedi meg azt is, hogy a társadalmi nézőpontok előtérbe kerüljenek, és megtudjuk, hogy az erőszakot a 19. századi osztrák falvakban egyrészt természetesnek vették, másrészt tabutémaként kezelték, és a *megtörtént* (es ist geschehen) szinte szólássá vált abban a jelentésben, hogy valakit megerőszakoltak. Ebner-Eschenbach társadalmi látásmódját erősíti, hogy az erőszakot az alacsonyabb és a magasabb társadalmi osztályok képviselői, a szegényebb és a gazdagabb rétegek közötti konfliktusba emeli át. A pszichológiai szófordulatoktól sem mentes

²³ STARITZ 2005; GRUNDMANN 2006.

párbeszédben a múlt felidézése kapcsán Anna hirtelen a vádló, Georg a vádlott szerepében találja magát, és bár nem nagy nyilvánosság előtt zajlik a per, a tettes megbűnhődik, az áldozat megbékél a múlttal. Ebner-Eschenbach más novelláiban (pl. *Der Erstgeborene*) szintén fel-felbukkannak erőszakjelenetek. Ezeknek a leírása nyelvi szempontból töredékes, inkább sejtető, semmint fizikai valójában megjelenítő. Az áldozat és az elkövető foszlányos párbeszéddarabjaiból következtethet az olvasó az eseményekre. Ebner-Eschenbach technikája éppen az, hogy az egymással később ismét kapcsolatba kerülő szereplők elkezdik értelmezni, úgyszólván befejezni az elkezdett, de elharapott szavakat, mondatokat.

Ida von Hahn-Hahn (1805–1880) önéletrajzi vonatkozású *Gräfin Faustine* című regényében is központi jelentőségű lesz az erőszak témája. Sokoldalúan elemzi kora női szerepeit, és arra a következtetésre jut, hogy át kell keretezni a „megezőszakol” ige jelentését. Ida von Hahn-Hahn szerint a nők megezőszakolása nemcsak az, hogy szexuális tárgyként „használják” őket például a házasságon belül, hanem az is egyfajta megezőszakolás, ha a nőket a férfiak a saját elképzeléseik szerint „nevelik” arra, hogy a férfiakat kiszolgálják. Walldorf és Faustine között elhangzik egy párbeszéd, amiben az író nő újrakonstruálja a *vergewaltigen* (megezőszakol) definícióját:

„Gott“, rief Faustine, „wie komisch sind die Männer! Ganz ernsthaft bilden sie sich ein, der liebe Gott habe unser Geschlecht geschaffen, um das ihre zu bedienen!“

„Zu beglücken!“ verbesserte Walldorf.

„Das kommt Euch gegenüber auf eins heraus! Der gute Gott schuf nicht das Lamm, damit der Wolf es fresse; und nicht die Fliege, damit der Vogel sie erschnappe; sondern Lamm und Fliege, weil sie in seine Schöpfung gehören und auch ihre Lust am Leben haben sollen. Und die eine Hälfte des Menschengeschlechts wäre geschaffen, damit die andre sie vergewaltige!“

„Welch ein Ausdruck!“

„Ihr wollt winken, und wir sollen kommen; ein Wort sagen, und wir sollen anbeten; lächeln, und wir sollen auf die Knie fallen; zürnen, und wir sollen verzweifeln! Alles auf allerhöchsten Befehl, den ihr von Gottes Gnaden verfügt. Was ist das anders als uns vergewaltigen“?

A szöveg alapos olvasásakor feltűnik, hogy a nőkről, mint közösségről beszél, amit erősít a többes számú birtokos névmás használata is. Ida von Hahn-Hahn elképzelése szerint a nőiség lényege származásra és szociális háttérre való tekintet nélkül azonos módon van jelen minden nőben. Ida von Hahn-Hahn szakít azzal az irodalmi tradícióval, hogy csupán egyedi női sorsokat mutasson be, leírásaiban az egyetemes nőiességre helyezze a hangsúlyt, és az irodalmat eszközként használta az aktuális nőkérdések megvitatására és egy egységes női gondolkodásmód létrehozására. A társadalmi nézőpontokat illetően az elsők között szakít az erőszaktétel normaként és kollektívként való tárgyalásának (és elfogadásának) lehetőségével, a tettes és az áldozat viszonyát/viszonylagosságát megkísérli tárgyilagosan szemlél-

ni, és a fentiekhez hasonló elmélkedő, női összetartást erősítő emancipatorikus törekvéseivel valójában a prefeminista mozgalmak előfutára volt.

Haladó gondolkodását jellemzi, hogy a nők számára követelt egyenlőséget kiterjeszti a nők döntési jogára a házasságon belüli szexuális alárendeltség megszüntetésére is, és felfedezhetjük már az 1841-ben kiadott *Gräfin Faustina* című regényben is a gondolatot, hogy a házasságban elkövetett erőszak sem legitimálható semmilyen körülmény között sem. Gerlinde Maria Geiger korábbi kutatásai alapján kiderült, hogy maga Ida von Hahn-Hahn is igyekezett aktív szerepet vállalni az erőszakot elszenvedett nők lelki támogatásában és az általa megkonstruált Gräfin Faustina alakja minden tekintetben méltó párja Goethe Faustjának.

A kortárs írók közül legintenzívebben Elfriede Jelinek foglalkozik a szexuális erőszak témakörével. Példának okáért Elfriede Jelinek már a *Zongoratanárnő* (magyarul 1997) című regényében külön nyelvezetet dolgozott ki arra, hogy az erőszakos cselekedetek ábrázolásában összeolvassza az elkövető és az áldozat perspektíváját, a valóságos és a kitalált erőszakjelenetek brutalitását. Ennek a különlegesen erős hatású és metaforikus nyelvhasználatnak a folytatását és még intenzívebb kidolgozottságát látjuk a *Kéj* (magyarul 2005) című regényében is, amiben a nők fölötti hatalomgyakorlás kényszere a tisztos gyárigazgatót a mindennaposá és egyre brutálisabbá váló házasságon belüli szexuális erőszak lelkiismeretlen és legkülönbözőbb formáinak gyakorlásához juttatja el.

A zongoratanárnő, Erika Kohut elfojtott szexuális vágyainak és kegyetlen, zsarnok anyjához fűződő fájdalmas viszonyának következménye, hogy abban talál némi örömet, ha fájdalmat okoz magának. A konzervatóriumban megismerkedik egy fiatal, agilis tanítvánnyal, akihez egyre szorosabb viszony fűzi, ekkor fogalmazódik meg benne a gondolat, hogy egy levélben papírra veti, hogyan kell „szeretnie” őt a tanítványnak, megkötözve, félholtra verve, száját fulladásig betapasztva. Ez a képzelte és vágyott erőszakvétele valójában nem azért fog megtörténni, mert Erika a titkos dobozból Walterrel együtt szeretné elővenni a kínzóeszközöket, hanem azért, mert a fiatal férfi a férfiasságán esett csorba miatt fog erőszakkal elégtételt venni. Az így elszenvedett erőszak valójában nem fáj Erikának, csak megszegyenítette, hiszen ő feltárta Walternek legtitkosabb vágyait is. Nagyon érdekes, hogy a levélben, mint vágyott megerőszakolási jelenetben, amelyikben Erika nyilvánvalóan egyes szám első személyben ír magáról és száraz, látszólag érzelemmentes utasításokat fogalmaz meg arra vonatkozóan, hogy hogyan járjon el Walter, és a valóságos történéseket leíró szövegrészben Jelinek szinte ugyanazzal a szókinccsel dolgozik. Egyszer az áldozat perspektívájából, egyszer az erőszaktevőéből használja a kulcsszavakat: a két jelenetet párhuzamosan olvasva feltűnik Jelinek nyers stílusa, szóhasználatának már-már orvosi precizitása, és nem utolsósorban a két láttelep közötti párhuzam: harc a hatalom birtoklásáért a másik fölött, a másik eszközzé tétele a saját öröm eléréséhez. Michael Gratzke tartalomelemzésre támaszkodó írásában hangsúlyozza, hogy szerinte mind Walter, mind Erika célja ugyanaz, uralkodni a másik fölött, így az egész regény egy fiatal nő zavarba ejtő, perverz vágyainak és egy fiatal férfi erre adott reakciójának az egymásnak feszüléséből bontakozik ki, s vezet a nő nőiségének és a

férfi férfiasságának széthullásához. Mindketten az erőszakban és a kegyetlenkedésben gondolják megtalálni az elveszett örömeiket.

A példaként elemzett művek alkotói a megerőszakolás tényét vagy annak metaforikus értelmezési kereteit a nőiség, a nő mint szubjektum fejlődésével állítják párhuzamba, társadalmi kérdéseket feszegetve, a szereplők személyiségére gyakorolt hatásmechanizmusok feltárásával együtt arra keresve a választ, hogy miként magyarázzák a kulturális sémák a nőkkel szembeni erőszak természetességét.

Összegzés

Az irodalmi szövegekben a megerőszakolás értelmezése nemcsak tematikailag sokrétű, hanem nyelvi megformáltságában is széles repertoárt alkotnak ezek a jelek. Leginkább két stratégiát használnak az írók, az elbeszélők. Az egyik a történetekre tett utalásokból áll össze, amelyekre nyelvi tekintetben is implicit stilisztikai-retorikai eszközök utalnak. A másik esetben a megerőszakolás ábrázolása explicit nyelvi eszközökkel történik, és a jelenet sebészi pontosságú leírásával találkozunk az olvasó. E két eltérő stratégiai alkalmazáson alapszik az erőszak-felfogás és az erőszak fogalmának értelmezése az író, a szereplők, az áldozat és az elkövető szemszögéből vizsgálva. A korai irodalmi példák közül Lessing *Emília Galotti* című művében például az utalások szintjén kimondatlanul küzd egymással a csábítás és az erőszak lehetősége, a határok elmosódnak, a hősnő végül ki is mondja a következtetést: a csábítás már maga az erőszak. Schiller a *Verschwörung des Fiesco zu Genua* (A genovai Fiesco összeesküvése) című drámájának egyik mellékfonala az ún. Berta-szál. Ebben Bertát megerőszakolják, de minden a színpalán mögött történik, és Berta sem meri nyíltan kimondani, mi történt vele, csak szaggatott beszéddel utal rá apjának: „Meine jungfräuliche Ehre, Gewalt, diese Nacht²⁴”. Szavakba öntve többet nem is mond, csak testbeszéddel fejezi ki fájdalmát, bánatát. A XVIII–XIX. század német irodalmában jellemzőnek mondható, hogy a konkrétumok ábrázolása elmarad, ez csak a XX. századtól válik művészi eszközzé²⁵. Kivételt képez Schiller *Haramiák* című drámája, amelyben a szereplők (a haramiák) jellemrajzában eszközzé válik az erőszak-jelenet részletes és szóválasztásában is brutális leírása. A korai irodalmi forrásokban gyakran találkozunk az erőszak szimbolikus leírásával is. Künzel forrásfeldolgozásai szerint a német nyelv szimbolikájában a nő a szoba, a férfi a kulcs, a kulcs bekerül a zárba, a kulcs kinyitja a titkos ajtót, a szobába idegen hatol be. Erre számos példát találhatunk a korai német nyelvű eposzokban, például a *Nibelung-énekek*ben. Künzel szerint a másik szimbolikus elem a *nórablásra* tett utalás, illetve a belőle származtatott kifejezések, mint például az *elrabolta lányságát, elrabolta ártatlanságát*. A harmadik gyakori szófordulat a *megostromol* (ritkábban: *legyőz, leteper, maga alá gyűr*). Ezekben a katonai kifejezésekre épülő képekben a nő az erőd, amit be kell venni, akár erőszak árán is. Künzel többrétegű szemantikai elemzése kimutatták, hogy a megerőszakol-

²⁴ Szó szerinti fordításban: *Szüzi erényem, erőszak, ma éjjel*.

²⁵ Vö. DANE 2005.

lás szókészlete szinte megegyezik a hadviselés, a hadvezetés szókincsével: *angreifen* (megtámad), *anrennen* (lerohan), *bestürmen* (megostromol). Ez a fajta ábrázolási mód és szóhasználat jellemzőbb a férfi-kánonra. A női szerzők az általuk követett és kialakított nyelvi mintázatokban nem használják jellemzően a katonai szókészletet, és plasztikusabban, kevesebb metafora használatával mutatják be a történéseket. Felmerül a kérdés, hogy van-e ebből kiindulva jelentősége annak, hogy női vagy férfi szerző művében szerepel az erőszak-jelenet? Mi sem példázza ezt jobban, mint a *Nibelung-ének* szerzőségéről folytatott vita. Az eposz minden valószínűséggel a 13. században keletkezett a német nyelvterület déli részén, szerzője (esetleg szerzői) ismeretlen(ek). A szöveget több alkalommal is szakértők vizsgálták át, akik szóhasználati, grammatikai, mondatszerkesztési és stilisztikai egyezőségeket kerestek az ismert középkori németajkú szerzőkkel. E vizsgálódások közepette merült fel, hogy a szöveg női szerzőtől is származhat, például a Passau környékén lévő niedernburgi zárda egyik apácája írhatta. Ez a feltételezés arra támaszkodik többek között, hogy sok jelenet női szempontot érvényesít, így például az a híres jelenet, amikor 698–701 strófákban Siegfried (Günther képében) megerőszakolja Kriemhildet. Ebben a leírásban helyt kap a nő védekezése, a férfiak által gyakorolt erőszak helytelenítése, és nem utolsósorban a lázadás a női sors ellen.

FORRÁSOK

Das Nibelungenlied 2008

Das Nibelungenlied. Berlin, Anaconda, 2008.

EBNER-ESCHENBACH 2011

Marie EBNER-ESCHENBACH: *Die Totenwacht und andere Erzählungen*. Berlin, Hofenberg, 2011.

HAHN-HAHN 2014

Ida HAHN-HAHN: *Gräfin Faustine*. Berlin, Hofenberg, 2014.

HEBBEL 1966

Friedrich HEBBEL: *Genoveva*. Leipzig, Reclam, 1966.

JELINEK 1983

Elfriede JELINEK: *Die Klavierspielerin*. Reinbek bei Hamburg, Rowolt, 1983.

JELINEK 1989

Elfriede JELINEK: *Lust*. Reinbek bei Hamburg, Rowolt, 1989.

JELINEK 1997

Elfriede JELINEK: *A zongoratanárnő*. Ford. LŐRINCZY Attila. Budapest, Ab Ovo, 1997.

JELINEK 2005

Elfriede JELINEK: *Kéj*. Ford. TANDORI Dezső. Budapest, Ab Ovo, 2005.

KLEIST 1966

Heinrich von KLEIST: *O. márkiné*. Ford. KÁSZONYI Ágota. Budapest, Helikon, 1966.

KLEIST 1999

Heinrich von KLEIST: *Die Marquise von O*. Stuttgart, Reclam, 1999.

LESSING 1958

Gotthold Ephraim LESSING: Emilia Galotti. In: *Drámák, versek, mesék*. Ford. NÉMETH László. Budapest, Magvető, 1958, 243–316.

LESSING 1996

Gotthold Ephraim LESSING: *Emilia Galotti*. Stuttgart, Reclam, 1996.

MONIKOVÁ 1990

Libuse MONIKOVÁ: *Eine Schädigung*. Dresden, Deutscher Taschenbuchverlag, 1990.

MORRISON 2006

Toni MORRISON: *Nagyonkék*. Ford. LÁZÁR Júlia. Budapest, Novella, 2006.

Nibelung ének 2008

Nibelung ének. Ford. SZÁSZ Károly. Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2008.

SCHILLER 1974

Friedrich SCHILLER: A genovai Fiesco összeesküvése. Ford. GÁLI József. In: *Friedrich Schiller összes drámái*. I. Budapest, Helikon, 1974, 113–210.

SCHILLER 1974

Friedrich SCHILLER: Haramiák. Ford. DÉRY Tibor és DEVECSERI Gábor. In: *Friedrich Schiller összes drámái*. I. Budapest, Helikon, 1974, 7–112.

SCHILLER 1998

Friedrich SCHILLER: *Die Räber. Ein Schauspiel*. München, Deutscher Taschenbuchverlag, 1998.

SCHILLER 2002

Friedrich SCHILLER: *Die Verschwörung des Fiesco zu Genua. Ein republikanisches Trauerspiel*. Hamburg, Hansebooks, 2002.

BIBLIOGRÁFIA

BOHNER 1998

Gerd BOHNER: *Vergewaltigungsmythen – Sozialpsychologische Untersuchungen über täterentlastende und opferfeindliche Überzeugungen im Bereich sexueller Gewalt*. Landau, Verlag Empirische Pädagogik, 1998.

DANE 2005

Gesa DANE: *Zeter und Mordio! Vergewaltigung in Literatur und Recht*. Göttingen, Wallstein, 2005.

FRENZEL 1999

Elisabeth FRENZEL: *Motive der Weltliteratur*. Berlin, Kröner, 1999.

GEIGER 1986

Gerlinde Maria GEIGER: *Die befreite Psyche. Emanzipationsansätze im Frühwerk Ida Hahn-Hahns (1838–1848)*. Frankfurt, Peter Lang, 1986. (Europäische Hochschulschriften. Reihe 1, Deutsche Sprache und Literatur, 866.)

GRUNDMANN 2006

Hilmar GRUNDMANN: *Von „Weiber-Emancipation“ und „echten Weibern“ in Hebbels Tagebüchern und Tragödien*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006.

KÜNZEL 2003a

Christine KÜNZEL: *Unzucht – Notzucht – Vergewaltigung. Definitionen und Deutungen sexueller Gewalt von der Aufklärung bis heute*. Frankfurt am Main, Campus, 2003.

KÜNZEL 2003b

Christine KÜNZEL: *Vergewaltigungslektüren. Zur Codierung sexueller Gewalt in Literatur und Recht*. Frankfurt am Main, Campus, 2003.

LEUENBERGER 2003

Peter M. LEUENBERGER: *Vergewaltigungsmythen in der Literatur von 1980–2000 zum Thema Vergewaltigung*. Solothurn, Fachhochschule Solothurn, 2003.

NIEBERLE 2013

Sigrid NIEBERLE: *Gender Studies und Literatur. Eine Einführung*. Köln, Böhlau, 2013.

PIA 2013

Jelinek-Handbuch. Hrsg. Anke PIA. Stuttgart, J. G. Metzler Verlag, 2013.

STARITZ 2005

Simone STARITZ: *Geschlecht, Religion und Nation. Genoveva-Literaturen 1775–1866*. St. Ingbert, Röhrig Universitätsverlag, 2005.

SCHMAUKS 2008

Dagmar SCHMAUKS: *Semiotische Streifzüge*. Berlin, LIT Verlag, 2008.

SCHÖBLER 2008

Franziska SCHÖBLER: *Einführung in die Gender Studies*. Berlin, Akademie Verlag, 2008.

STAFFELDT 2013

Sven STAFFELDT: Knabe, Röslein, Vergewaltigung. *Zeitschrift für Semiotik* 35/3–4. 2013, 517–552.

WEITIN 2005

Thomas WEITIN: *Aus einem Bette aufgestanden*. Rezension zu Dane. Zeter und Mordio! 2005. Internet: www.buecher.de/weitin

LAPPANGÓ NARRATÍVÁK, SZIMBOLIKUS ÉRTELEMVILÁGOK. CZÓBEL MINKA NOVELLISZTIKÁJA

KUSPER JUDIT

Mert ha nők vagyunk, anyáink révén emlékezünk.
Virginia Woolf¹

„Minden kultúra kialakít valami olyasmit, – írja Jan Assmann – amit az adott kultúra *konnektív struktúrájának* nevezhetünk. Összefűző és elkötelező hatását ez két síkon – a társadalmi és az idődimenzióban – fejt ki. Az embert azáltal fűzi embertársaihoz, hogy »szimbolikus értelemvilág« (Berger/Luckmann) gyanánt közös tapasztalati, várakozási és cselekvési teret alakít ki, amely a maga elkötelező kötőereje révén bizalmat szerez és eligazítást nyújt.”² E szimbolikus értelemvilágok összekapcsolják a múltat és a jelenet, a jelen horizontjába mindig képesek bekapcsolni a múlt kérdéseit, válaszait, ezáltal tartva fent a folytonosságot és az ebből fakadó reményt. Szimbolikus értelemvilágok azonban nemcsak diakrón horizonton bontakozhatnak ki, hanem a szinkronicitás jelenné merevített tapasztalati, várakozási és cselekvési tereit teremti folyton újra, szükségszerűen az adott kultúra és társadalom építőköveiből. Írásomban arra teszek kísérletet, hogy a Czóbel Minka novelláiban kibontakozó szimbolikus értelemvilágokat olyan virtuális világként értelmezem, mely minden szempontból sajátja s ezáltal szimbolikussá válik, magán viselve azon kulturális és társadalmi jegyeket, melyeket egy női beszélő hoz létre a számára létező kultúrából és társadalomból.

A társadalom (és történelem) újraírását nem sokkal Czóbel novelláinak megjelenése után így fogalmazta meg Virginia Woolf: „Így a XVIII. század végére olyan változás állt elő, melyet, ha újra/átírnám a történelmet, sokkal részletesebben írnék le, és sokkal jelentősebbnek tartanék, mint a keresztes hadjáratokat és a rózsák háborúját. A középosztálybeli nő írni kezdett.”³ Az írás mint tett középpontba helyezése mellett fontossá válik, hogy a történelem újraírható, sajátja tehető, mint ahogyan a jelen is sajátja válhat, az egyéni történelem magával hozza az egyéni történeteket is. Így a szubjektum folytonosan elbeszéltségében értelmezi magát, maguk a szavak, a narráció hozzák létre, így történeteinek teremtőereje konstituálja s képezi identitását. Az elbeszélés megteremti a szubjektumot, a szubjektum pedig az elbeszélésen keresztül saját szimbolikus értelemvilágát, melyben folytonos perszónaképzés zajlik – persze úgy, hogy közben létrejön az Árnyék vagy akár a Selbst is. De hogy elérjük-

---

¹ WOOLF 1986, 107.

² ASSMANN 1999, 16.

³ WOOLF 1986, 92.

e az Imago Deit? Ezt csak maga a szubjektum döntheti el. Így a szövegek szimbolikus értelemvilágában teremtődő hősök folyamatosan kibillennek szerepeikből, keresik az újabb és újabb értelemvilágokat, miközben állandóan keresik önmagukat. Új és új maszkokat öltenek magukra, sérülékeny perszónájuk pedig újabb és újabb fogódzókat keres abban a világban, ami nem a női beszélő számára tartogatja legkifinomultabb s értelemmel rendelkező kulturális kódjait.

A XIX. század végén majd a XX. század első évtizedeiben alkotó Czóbel Minka és szövegei számára is folyton újragenerálódik a kérdés: milyen hagyományhoz, mely szövegvilághoz tud kapcsolódni, hogyan válhat autentikussá, önazonossá a megszólalás, képes-e olyan nyelvi teret létrehozni, mely a létrejövő szubjektum szimbolikus terévé tud válni. Az előző századvég alkotójának nincs egyszerű dolga, hiszen egy lappangó narratívát, egy néma hagyományt kell szóhoz juttatnia, miközben szimbolikus értelemvilágok hálózák be mozgásterét.

Czóbel Minka *Pókhálók* kötete címadó novellájának főhőse, Annuska folytonos öndefiníciókat keres, e definíciókat megpróbálja szerepekhez (elsősorban a társadalom által generált női szerepekhez) kötni, de „ő maga sem lelte meg helyét benső világában”.⁴ Úgy érzi, nem tudja teljesíteni az elvárásokat, mintha mindig kilógna a sorból, kislányságát nem éli meg valóban saját kislányságát, első bálján nem ő, hanem anyja fog tündökölni, udvarlói bókolását nem tudja nyitott szívvel s reménnyel hallgatni. Az állandó elvágódás kíséri végig, önmagát a naplójába helyezi vagy éppen a múlt személyeihez köti: miután gyerekkori barátnője, Klára férjhez megy, levelei s Klára elképzelt élete jelentik számára az önértelmezés terét, vagy éppen Biri, hajdani szolgálójuk emlékképe vezeti vissza egy idealizált gyerekkori világba. A múlt személyei mellett a múlt helyei is marasztaló erővel bírnak: Annuska nem tudja elképzelni életét birtokukon kívül, a ház és a kert szintén egy sosemvolt idillt rajzolnak ki, s ezek fizikai elvesztése a létezését teszi lehetetlenné számára.

A múlt személyei és helyei mozdulatlaná, a(z elképzelt) múltba merevedetté tesz a főhőst, hiszen nem talál a maga számára elfogadható szereplehetőséget. Minden újként kínálkozó lehetőségtől fél, saját énje integritását félti, éppen ezért nem meri megtenni azokat a lépéseket sem, melyek kivezetnék élete egyhangúságából. A változástól való félelem és az elvágódás kettőse jellemzi énjének kibontakozását, egy olyan történetben találjuk magunkat, mely a népmesék allegorikus hálójával leírva azt a hőst jeleníti meg, aki nem mer elindulni saját útján, otthon marad az anyja házában (akinek az otthon maradó fiatal felnőtt inkább nyűg, mint segítség), ám éppen e tehetetlenség lesz a veszte. Ha nem indul el, nem lesz saját története, lehetetlenné válik számára saját énjének, másik felének megtalálása. Félelme így felülkekedik elvágódásán, az utazás, eltávolodás (Klára esküvőjére utazva, majd a fürdőhelyi kirándulás során) fárasztja és untatja, vágyát egyirányúvá teszi: immár nem előre, a jövőbe vezeti saját útját, csakis hátra, vissza a gyerekkorba. A múltba zárja önmagát akkor is, amikor második udvarlójában, Elekben sem a lehetséges megmentőt, sokkal inkább a gyerekkori barátot keresi, így kapcsolatukat eleve kudarcra ítéli.

⁴ CZÓBEL 2000, 14. A továbbiakban a főszövegben e kiadásra hivatkozom.

Annuska képtelen belépni a számára felkínált szimbolikus értelemvilágokba, nem tudja magáévá tenni azokat a szerepszemélyiségeket, amelyek lehetséges szerepstruktúrákat mutatnak fel számára: nem várja izgatottan az első bált, nem keresi szívrepesve leendő férjét, nem tudja önmagát feleségként, háziasszonyként elképzelni, még csak kacér lányként sem, aki új ruhákra vár s a fürdővárosban udvaroltat magának. Tragédiája akkor válik visszafordíthatatlanná, amikor rádöbben arra, hogy nincsenek olyan archetipikus minták, melyekkel azonosulni tudna, így egy egészen sajátos világot teremt magának: helyet cserél édesanyjával, amikor a korábban búskomor asszony, Paula éppen akkor kezd kivirulni, amikor felnőtt lányának kellene: őt ünneplik Annuska bálján, Paula vágyik a gyógyfürdőbe s készített vagyonokért ruhákat (még akkor is, ha súlyosan eladósodnak hóbortjai miatt), majd ő udvaroltat magának a felemásra sikeredett fürdőkúrán, melynek hatására a fiatal Örley az ő kezét kéri meg levélben, holott – ahogyan ezt Paula is megjegyzi – korban Annuskához illene. Szerepcseréjük viszont nem lehet megnyugtató, hiszen egyikük sem választ számára megfelelő perszónát, s míg Paula valamelyest el is fogadja saját kislánylétét, addig Annuskára egyre nagyobb teher nehezedik. Paula azonosul a tehetetlen, infantilis nő képével, nem képes kezelni a birtok pénzügyeit, úgy gondolja, csak egy férfi adhat neki tanácsot, így Komlósy ügyvéd úr könnyen irányíthatja s használhatja ki az asszony tehetetlenségét, ezzel semmisítve meg a nő világát. Annuska egy darabig cipelné terhét, ő gondolzza haldokló nagyapját, ám van, ami az ő képességeit és erejét is meghaladja: mivel nem járta be a saját útját s csak egy furcsa perszónacsere miatt vált hirtelen felnőtt nővé, összeroppan a teher alatt: szimbolikus értelemvilága nem kínál számára megoldásokat és lehetséges szerepmintákat, így kilátástalanná váló életét morfiummal zárja le.

A novella olyan beszédhelyzeteket teremt, melyeknek elkerülhetetlen jele a nemiség: Annuska megszólalásait és nyelvíleg-szimbolikusán létrehozott világát az határozza meg, milyen (társadalmi nemi) szerepeket tud sajátjaként értelmezni.

Hasonlóan sajátos értelemvilágot épít föl a *Krisztina* című novella két hőse. A zseniális történetvezetés során először egy beteg kislány, Krisztina története bontakozik ki. „Tüdővésztes család mellbeteg gyermeke lévén” (82) a betegség diagnózisára építi föl identitását: a kór, mely megkeseríti s lerövidíti életét, egyszersmind felruházza a különlegesség álarcával is: „Fiatal volt és szenvedélyes, csinosnak is lehetett mondani. De anyja, ha reá nézett, mindig könnybe lábadt szemekkel suttogá barátnéinak: – Szegény Krisztinám soha nem fog férjhez menni. – Titokban ugyan örült Bériné, hogy leánya soha sem fog azon tapasztalatokhoz, felfedezésekhez jutni, melyek az ő leányos, arany kedvét asszonyi gond szürke pókhálójával oly korán s oly sűrűn befönták – de azért az illem kedvéért, csak mindig úgy mondta: – Szegény Krisztinám!” (82) A novella felütése megteremti a Krisztina és anyja kapcsolatát, majd a lány lehetséges szerepeit meghatározó beszédhelyzetet. A kimondott és ki nem mondott vágy között óriási a feszültség, tabu alá rejtve lappang a házasság (mint a nő számára elérendő egyetlen cél és lehetséges életpálya) narratívaként vállallhatatlan értelmezése, hiszen nem illik beszélni arról, ami nem része az elfogadott, társadalmilag támogatott normának – még akkor is, ha ezzel lányát megfosztja egyéb lehetőségek igenlésétől.

Krisztina számára akkor jön el a „mélyebb élvezetek” ideje, amikor le kell mondania a azokról a lehetőségekről, melyeket a lehetséges szimbolikus értelemvilág ekkor a fiatal lányoknak kínál. Tánc, bálók, jégpálya, tenisz helyett műveli magát, olvasott, zongorázott, idegen nyelveket tanult. Így került kapcsolatba családi barátjukkal, az érzékeny szívű, de meglehetősen csúf külsejű Jakab Pállal, aki a vágyott spanyol nyelvre fogja oktatni Krisztinát. Az idős úr műveltsége hamar elbűvöli a lányt, érdekes, szellemes társalgásaik a szerelem kibontakozásához vezetnek, így Jakab Krisztina megmentőjévé válik. Kapcsolatuk, majd házasságuk semmilyen szempontból sem tekinthető konvencionálisnak, legalábbis az anyai elvárás felől nézve: nem szövi be szürke pókháló, nem laposodik el, Pál rajongása folytonosan fennmarad, óvja, ápolja Krisztinát, déli üdülésekre viszi, napfényes villát építtet neki, „a jó Isten megőrizte őket a kiábrándulástól, a vágytalanságtól, boldogságuk örüül adva nekik az örökös aggodalmat”. (85) Így jön létre Krisztina sajátos értelemvilága, melybe a vágyott cél maga a betegség, s nem az egészség, hiszen az hozta meg számára a nem remélt (és még elbeszélésekből sem ismert) boldogságot. Barátnője újévi jókívánságát, melyben gyógyulást kínál neki, kétségbeesetten utasítja el: „Az Istenért, csak azt nem! Hát azt hiszed, hogy én tudnék »másképp« élni? [...] Ha egészséges lennék, úgy vagy elveszteném, vagy – másképp lenne. De hiszen akkor is elveszteném azt, akit én szeretek.” (85)

Krisztina így saját hátrányából kovácsol erényt, bár e felépített értelemvilág két-pillérű: ugyanúgy épül a lány betegségéből fakadó bezártságára, mint Pál önarcképe. Krisztina elutasítja a változás lehetőségét, lehorgonyozza magát a kissé különc és különleges fogódzóban, melyek nemcsak őt kötik le, hanem a férfit is: a nő éppen azáltal képes megragadni és megtartani ezt a jólelkű, ám korántsem ideális kinézetű férfit, hogy elhitheti vele, hogy ő a megmentője – ami persze éppen ezért szimbolikus értelemviláguk szintjén valósággá válik. Krisztina teremt magának egy ideális férfit, aki őt az élethez köti (az orvosok által ígért két-három éve helyett tízhúsz évig él), megmentőjét látja s látatja benne, aki épp a betegség miatt teremtődik meg, a férfi pedig elhiszi (hiszen el is akarja hinni), hogy ő az, aki étellel s az élet szépségeivel ajándékozta meg hitvesét. A nő önmaga számára teremti a másikat, a másik pedig önmaga számára azzá teremtődik, akinek a nő akarja látni. Ezen identitáskép problematikusságára akkor derül fény, amikor Krisztina meghal, így az, aki Pál arcát teremtette, aki értelemmel ruházta fel létét, immár nem képes részt venni ebben az interakcióban, s ennek tragikus következményeként Pál már nem képes a másik teremtményévé válni. Igaz, ő továbbra is azt hiszi, hogy a Krisztinától kapott arc (perszóna) az ő stabil személyiségmagja, éppen ezért fog csalódni: arca szükség-szerűen lerombolódik, ami kettejük kapcsolatában, zárt világában működőképes volt, az onnan kilépve elveszíti jelentésrétegeit. Más társaságban ő már nem tud a megmentőként, a körülrajongott férfiként feltűnni, visszazuhan a Krisztina előtti állapotba, amikor ő csupán az idősödő, csúnya öregúr volt, s egy új – valódi, játszma nélküli – kapcsolatra kölcsönkapott arca nélkül immár semmi esélye.

Hasonlóan a teremtett lét, az arcrongálás kerül a középpontba Czóbel *Utóhang* című novellájában is, ahol egy hang nélküli öregasszony, Tóni néni történetét ismerhetjük meg. Az öregasszony sivár, unalmas életét éli, hiszen lényegében nincs mire

emlékeznie, nem tud az emlékekben élni, eddigi léte néhány sorban leírható („Ennyi volt az ő élettörténete, se több, se kevesebb.”) (88), de még azt is elbizonytalanítja a nyelv retorikája: „Vagy nyolcvan évig élt csendben, tisztességben.” (88), majd: „Vagy huszonhat éves korában férjhez ment egy jó, becsületes emberhez, volt vagy három gyereke.”⁵ (88) Tóni néni életrajzában fölöslegessé váltak a pontos dátumok, adatok, mintha életét fel sem tudná fűzni ezen állomásokra, hiszen nyolcvan év távlatából oly mindegy, hogy unalmas életében mikor mi történt, vagy éppen most hol tart ez az élet. Így inkább előre néz, a halálra, mely tekintet különös atmoszférával lepi be mindennapjait. A lánya a jelenbe rántja ilyenkor, a hírekből olvas fel neki, próbálja megtalálni hozzá az ösvényt e kusza idődimenzióban.

A fordulat akkor következik be, mikor Anday Sándor, a fiatal poéta, férjének távoli rokona megjelenik otthonában s fenekestül felforgatja az életét: ő teremti meg múltját, amikor „elálmódta Tóni néni sohasem létezett regényét” (89). Anday életében először látja Tóni nénit, s a nagyvárosok lüktető nyugtalanságát, majd saját lelke tüzes levegőjét álmodja a falusi nyugalomba, a csöndes kis szobába. Anday rövid látogatása (mely a novellában is csupán néhány sort ölel fel) gyors tettel zárul: „Elálmódta, hogyan szeretett, hogyan csalódott ez az öregasszony, hogy várt évről-évre, hogy vár ma is – az örökkévalóságig. – Ezt megírom, ezt megírom – mondogatta magában Anday. És meg is írta, ragyogó tollával, szíve melegével – a saját álmát.” (90)

Az így teremtett figura nem azonosítható sem Tóni néni régvolt alakjával, sem Sándor ideáljával: valahol a kettő között lebeg az imaginárius térben, retorikai teremtmény, egy rombolt arc eredménye. Paul de Man az önéletrajzíráról írja, hogy „azt képzeljük, hogy az élet úgy hozza létre (produces) az önéletrajzot, ahogy egy tett a maga következményét, de nem volna-e épp oly jogos feltételezni, hogy talán az önéletrajzi vállalkozás hozza létre és határozza meg az életet [...]?”⁶ A novella retorikai játékterében éppen azt követhetjük nyomon, hogyan fosztja meg az írás (az életírás) annak hőstét valódi, eredeti arcától, s az új arc hogyan teremődik meg az írás hatására. Sándor olyan szerelmi történetet teremtett Tóni néni alakja köré, mely soha nem létezett (a szerző soha nem is volt kíváncsi arra, hogy *valójában* mi létezett). Az öregasszony, amikor lánya felolvassa neki a lapból Sándor novelláját, először idegenkedve fogadja a teremtett hőst, ám lassan felkelti kíváncsiságát, önmagát regényhősként aposztrofálja, aminek hatására „ismét csak a novellára gondolt, hogy lett volna, ha az ember igazán él?” (90). Így „lassan-lassan alakot öltött a novella hőse szívében, talán öntudatlanul valamely rég elfelejtett, rég elporladt táncosára gondolt?” (91), a teremtmény életre kelt, egyre nagyobb erővel bírt, s átírta azt a szinte üres lapot, mely Tóni néni múltját volt hivatott hordani. Regényhősként továbbjátszotta a történet: most már ő maga teremtett magának egy férfi hőst, akit ő, mint hősnő szerethetett, akire várhatott, aki rég leprévelt virágokat adhatott neki, s az emlékezet és felejtés dinamikus játékában kutatja és teremti az emlékeket: „Lassan-lassan az egész múlt – melyről mindig azt hisszük, hogy változatlan, – átalakult Tóni néni lelkében, valami egészen más lett. / Úgy látta most már, hogy sohasem

⁵ Kiemelés tőlem. K. J.

⁶ de MAN 1997, 94.

szerette férjét, hogy mindig boldogtalan volt vele, – pedig csak oly megelégedett volt, mint a »boldog asszonyok« átlaga szokott lenni.” (91) A róla írt, pontosabban reális személye bizonyos jeleiből teremtett hősnő hatására éppen azt semmisíti meg, ami a reálishoz köthetné, s így – az időutazók paradoxonjának megfelelően – a megváltoztatott múlt lavinát indít el, s megváltoztatja a jelent is: Tóni néni már nem a megelégedett, unalmas és unatkozó öregasszony lesz, személyiségét új álarcokkal ruházza fel, de ezzel egyszerre mind meg is semmisíti a saját arcát. A lavina pusztítása pedig akkor válik teljessé, amikor az öregasszony férje éjjeliszekrényen álló fényképét – mely mindig ott tekintett rá, évtizedek óta – egy „Másképp lehetett volna, másképp lehetett volna!” (92) morgás kíséretében a fal felé fordítja, megfosztja önmagát a férfi tekintetétől, a férfit pedig saját arcától, hiszen „éjszakai nyugtában álmodott arról, akit szerethetett volna, s kinek ismeretlen alakja negyvenesztendei özvegység után elcsábította szívét attól, akit egy életen át gyászolt és szeretett”. (92)

A novellában így sokszoros arcteremtést és arcrongálást követhetünk nyomon: Sándor, az író létrehoz egy imaginárius Tóni nénit, akivel a mű reális szintjén létező Tóni néni azonosulni fog, ezzel megsemmisítve saját arcát, majd férje arcát (és arcképét) és megsemmisíti azáltal, hogy a szeretett hitvesből a boldogtalanság ábrázátává tesz. Végül – immár saját – imaginárius terében létrehoz egy Másikat, akit férje helyébe állít, aki egy alternatív múlt terméke, de aki jelenét is meghatározza újrászott múlt-képével. Az a Tóni néni, aki nem tudott mire emlékezni, teremt magának emlékeket, s ha kell, emlékezőt is, hiszen saját (reális) énjéhez nem tudná hozzákötni az imaginárius múltban felbukkanó emlékképeket és alakokat.

A múlttól való – bármilyen – beszéd szükségszerűen arcrongálást indukálhat, ám ennek mértéke különböző lehet annak függvényében, hogy a fikcionálás foga milyen mértékű eltávolodást teremt a reális világ jeleihez képest. Az emlékezőt így egyszerre felidéz és elfed, teremt és ferdít, az emlékező saját világából tud csupán építkezni. Nem véletlen, hogy – távolabbi párhuzamként – Tarnócziné, Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya* című regényének hőse épp akkor semmisíti meg meghalt férjét s annak emlékét, amikor saját imaginárius világára építve emlékezik rá. A lump és csalfa Sebestyén Tarnócziné visszaemlékezésében felmagasztosul, szent emberré, áldott jó férjjé válik – aki valójában soha nem volt, így nem rá fogunk emlékezni, hanem egy Másikra, egy teremtett figurára, miközben őt magát (stabil személyiségmagját) megsemmisíti a nyelv. De hasonló dolog történik Shakespeare *Hamlet*jében is, amikor a meghalt királyfőről mit sem tudó Fortinbras hős katonaként kíván Hamletre emlékezni – holott Hamlettől e szerep állt talán legtávolabb, ám Fortinbras világában éppen ez volt a hierarchia csúcán, így – lényegében tudatlanul – megfosztja Hamletet saját személyiségétől, katonai tiszteletadással temeti el, s az emlékezetben lehetséges nagy királyként kívánja megtartani. Így Hamlet az emlékezés és felejtés dinamikus játékában Másikká válik, aki nem tud azonos lenni a mű világában létező reális énjével.

A Czóbel-novellák e tematikus szálát követi a *Vetélytárs* című írás is, ahol Diodoros, a szobrász megteremti a Miloszi Vénust, aki vetélytársa lesz kedvesének, Phrynének. Itt nem pusztán a nyelv retorikai erejével hozza létre a Másikat, hanem

a képzőművészeti alkotás a maga kriptikus szubjektivitása⁷ által hordozza a változatlanság eszméjét. Phryne értetlenül figyeli kedvese rajongását, hiszen „itt az élő mintaképe, mely egészen a tiéd, mint az a márvány sohasem lehet”. Ám Diodoros nem pusztán a birtoklás vagy az összeolvadás motiválja: „Éppen, mert nem lehet soha úgy enyém, mint te. [...] Mert itt még szépségeddel egyesítettem álmaim szépségét. Lelkedhez hozzászóttam az én lelkemet s míg te még alá vagy vetve az utolsó rútságának: a változásnak, az enyészetnek, itt átformáltalak, s elérted képmásodban a tökélyt. Itt győzedelmeskedik isteni szépséged a változás, az enyészet fölött.” (98)

Phryne végső elkeseredésében tönkreteszi, megcsonkítja Vénus alakját, hozzávágja a nehéz vésőt, a márvány pedig nem tud ellenállni az erőszaknak. Diodoros, látva szerelme pusztulását, vad haragjában Phryne ellen fordul, aki kicsinyes bosszúja folytán megfosztotta őt az örök szerelemtől. A lány lelke azonban nem talál nyugtot, bolyongani fog, mindig más és más alakban jelenik meg, mindig csúnyább külsővel küzd az örökkévalósággal, de mindig marad benne valami, ami hajdani hasonmására, Vénusra emlékeztet. Vérszegény, szeplős nőként látjuk viszont a mű végén, akit hajdani gyilkosa kísér egyik életből a másikba, aki ma Anatole néven követi őt s imádottját, a csonka kezű Vénust bámulja. A fiú imádata nem változott semmit sem, a változatlan szoboralak szépségén csügg tekintete, miközben hajdani kedvesét, akiben a csúf belső megtestesülését látta, újra meggyilkolta, bízva abban, hogy ezzel bezárja a hajdani ördögi kört, s az egykori szépség minden porcikája visszatér a márványtestbe.

A történet zárlata viszont nyugtalanító értelmezési lehetőséget kínál: „Még sokáig térdelt Diodoros mély áhítatban elmerülve az istennő lábainál, míg a halott asszony arcára szálltak a legyek s szépséges teste első foszladozó parányait kezdték széthordani a levegőben.” (100) A naturalista kép arra enged következtetni, hogy a lélekvándorló Phryne korántsem vált egyre rútabbá, valószínűbb, hogy a mű narrátora az elvakított Diodoros szemén keresztül mutatja a lány alakját. Számára a sajátta tett, önmaga által formált Vénus marad az igazi szépség, akit bezárhat a márványba úgy, ahogyan Phrynét sohasem tudna teljesen sajátta tenni és bezárni. A nő rútsága maga a másság, a saját-ság, ami nem engedett teret Diodoros birtoklásának. A fiú így pusztán saját értelemvilágán belül tudja elhelyezni szerelmét, ahol azok a játékszabályok érvényesek csupán, melyeket ő kínál a mindig mozdulatlan s örökké tündöklő, soha ellent nem mondó Vénusnak.

Sajátos nyelvi, retorikai világok megteremtésének lehetünk tanúi a novellák olvasása során, olyan szimbolikus értelemvilágoknak, melyek a mindenkori beszélő világát értelemmel ruházzák fel, melyben saját múlt, jelen és jövő létezik, ahol maga a szubjektum képessé válik arra, hogy önmagát megteremtse – akár úgy, hogy pusztán szerepszemélyiségei sikereit vagy épp kudarcait asszisztálja végig, akár úgy, hogy közelebb kerül integrált személyiségmagjához.

---

⁷ HAVERKAMP 1988, 347–383.

BIBLIOGRÁFIA

ASSMANN 1999

Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 1999, Atlantisz Könyvkiadó.

CZÓBEL 2000

CZÓBEL Minka: *Pókhálók*. Pécs, 2000, Jelenkor Kiadó.

de MAN 1997

Paul de MAN: Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford. FOGARASI György. *Pompeji*, 1997, 2–3. 93–107.

HAYERKAMP 1988

Anselm HAYERKAMP: Kryptische Subjektivität. Archäologie des Lyrisch-Individualen. In: Manfred FRANK–Anselm HAYERKAMP (Hrsg.): *Individualität*. München, 1988, Fink, 347–383. (Poetik und Hermeneutik, 13.)

WOOLF 1986

Virginia WOOLF: *Saját szoba*. Ford. BÉCSY Ágnes. Budapest, 1986, Európa Kiadó.

**TUDÓSFELESÉG VAGY TUDÓS FELESÉG?
A NŐI HIVATÁS KÉRDÉSEI
HERMAN OTTÓNÉ BOROSNYAY KAMILLA PÁLYÁJÁN***

MLAKÁR ZSÓFIA

Kérdések a női szerepekről a századfordulón

A nőknek a magánélet területéről a közoktatásba, a munka és a politika világába való fokozatos kilépése a XIX. század közepétől újra és újra vitákra, vélemények ütköztetésére adott lehetőséget a nyilvánosság minden szintjén, amit jól jeleznek azok a korabeli cikksorozatok, kritikák és tanulmányok, amelyek e témával kapcsolatban születtek. A nők publikáltak, lapot szerkesztettek, önképző szervezeteket, majd oktatási intézményeket, egyesületeket vezettek és számtalan területen kezdtek megjelenni a számukra elsősorban kijelölt nevelési feladatokon kívül is. Az urbanizáció és modernizálódás, a polgári életforma elterjedése nemcsak számos lehetőséget kínált erre, de szorosan össze is fonódott ezzel a folyamattal. Napjainkban szinte áttekinthetetlen mennyiségű nemzetközi szakirodalom foglalkozik a témával, és egyre több hazai kutatás is reflektál a női szerepek átalakulására. De hogyan élte meg mindezt egy alapvetően középosztálybeli nőíró, aki elsősorban mint a tudós Herman Ottó felesége érdekelhette kora közvéleményét? Milyenek voltak a hagyományos életformát élő és gyermekirodalmi tevékenysége kapcsán ismertté lett Borosnyay Kamilla érvényesülési lehetőségei a hazai irodalmi életben? Mindez általában is árnyalhatja, megvilágíthatja az alkotó nők pályájának, szerepfelfogásának összetettségét és motivációit a századforduló Magyarországon.

Arra keresem a választ: hogyan alakult az írói nevének főként Herman Ottónéként emlegetett Borosnyay Kamilla alkotói pályája a századfordulón ismertté vált női alkotói utakhoz, stratégiákhoz viszonyítva. Igyekszem alaposabban megvizsgálni, miként vélekedett pályatársai alkotói tevékenységéről, és mindez hogyan függ össze a női hivatásról vallott elképzeléseivel. A téma mélyebb megértése érdekében felhasználtam folyóiratokban megjelent cikkeit, meséit, gyűjteményes kötetekben megjelent novelláit, de verseit és naplójának bejegyzéseit is. A kutatás során kibontakozott az író nő nyilvánosan is vállalt, illetve csak utalásokban tetten érhető személyes véleménye a nőkérdésről, a női alkotói munkáról és saját alkotói tevékenységéhez fűződő viszonyáról.

---

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-00011 jelű *Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése* című projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Herman Ottóné Borosnyay Kamilla származásáról, életútjáról

„»Azt szeretem ebben az asszonyban, hogy fogja a tollat és megírja a verset jól, aztán fogja a főzőkanalat és megfőzi a vacsorát jól.« Ezt a kritikát az apám mondta rám, az apám, aki a versben talán tévedhetett, de a vacsorában soha.»¹

A Borosnyay Kamilla feljegyzéseit tartalmazó gyűjtőnaplóból idézett megállapítás is jól érzékelteti, mennyire meghatározta pályáját a családjától, különösen a '48-as őrnagy apjától, Borosnyay Lászlótól örökölt értékrend és női szerepekről alkotott elképzelései. Az egyszerű birtokos székely család a református püspök-felmenő, Borosnyai Lukáts János révén lépett a közélet és az alkotás színpadára.² Előbbinek azonos nevű fiától, az egykori marosvásárhelyi főbírótól leszarmazó, Borosnyay-ágból ismert Kamilla édesapja, aki a Bethlenek uradalmi jószágigazgatójának, Borosnyay Pálnak fiaként katonai pályára készült, de édesapja 1831-es halála miatt más hivatást kellett vállalnia.³ Nagyenyei jogi tanulmányai után ügyvéd lett és 1837-ben megnősült. Orbay Karolinától született gyermekei: Oszkár, a későbbi pénzügyminiszteri tanácsos; Béla, honvéd főorvos, aki később a nagykállói elme-egyógyintézet főigazgatója; a korán, gyermekként elhunyt Gyula, Berta és ikertestvére Ágnes; valamint Kamilla.⁴ Keresztelési levelének tanúsága szerint Kamilla pontos születési dátuma 1846. szeptember 14-e volt, helyét nem jegyezték fel. Keresztelése október 27-én történt, nagy valószínűséggel Kézdivásárhelyen, ahol Székely János református pap állította ki a kivonatot.⁵ A családfő eleinte a marosvásárhelyi királyi tábla ügyvédje volt, majd 1848-tól a 15. határőrezred főhadnagya.⁶ Életrajzi feljegyzések szerint a család 1849-ig Kézdivásárhelyen élt – Borosnyay László katonai határszéli ügyészként való működése alatt.⁷

Az apa 1848 őszén csatlakozott a szabadságharchoz és igazi helyét Bem tábornok mellett találta meg őrnagyi rangban, igazságügyi előadójaként. A szabadságharc bukása után nem emigrált: mintegy öt esztendő kitérőt, bujkálást követően – amely alatt a pesti hadbírótság megfosztotta rangjától – 1854-től ügyvédi praxis folytatását engedélyezték számára Szolnokon.⁸ Itteni tevékenysége Kamilla sorsának szempontjából ugyancsak érdekes, hiszen leánya vele élt és itt ment férjhez is. Borosnyay Kamilla házassági bontóperének iratanyaga szerint a frigy Szolnokon, római katolikus szertartás szerint kötött 1867. október 12-én Bornemissza István

¹ Részlet Herman Ottóné Borosnyay Kamilla naplójából, szennycímlap mögé illesztett papírszeleten. HOM HTD 78.17.1

² SZINNYEI 1891, 1249. és FODOR [é. n.], PÁLMAJ 1901, 92.

³ Feljegyzések a Borosnyay családról, OSZK KT Fond 178/16. 1.

⁴ PÁLMAJ 1901, 92.

⁵ MTAK Ms 5252/361.

⁶ BONA 2000, 262.

⁷ OSZK KT Fond. 178/16.1.

⁸ BONA 2000, 262., OSZK KT Fol.178/16.2.

ügyvéddel.⁹ A házasságuk konkrét eseményeiről nem, de a Kamilla által megélt lelki krízisről, vívódásról a gyűjtőnapló 1872-től datálódó versei hű lenyomatot adnak. Noha a bejegyzések és versek meglehetősen szűkszavúak a rosszul végződött házasság körülményeit illetően, és egyelőre a levelezésből sem merültek még fel újabb adatok erre vonatkozóan, annyit talán megérthetünk, hogy a fiatalasszony egy új, bontakozó érzelmek viharában őrlődött már az 1870-es évek végén.¹⁰ Ez az érzelmek, vagy más körülmények vezettek aztán a házasság felbomlásához? Egyelőre nem tudható.

A helyi közéletben aktívan szerepet vállaló édesapa körül kialakult kapcsolati hálónak lehetett tagja Kamilla első férje, Bornemissza István ügyvéd is. Borosnyay László a Honvédegyelet alapító tagjaként, majd később első elnökeként kezdeményezte a szolnoki csatában elesett honvédek emlékére a ma köztéren, a Tisza-híd feljáratánál másolatban látható emlékmű felállítását.¹¹ A helyi református egyház is sokat köszönhetett Borosnyay Lászlónak, aki megszerezte az egyházközség számára a szolnoki Molnár család elkönfiskált telkét, amelynek két épületét részben saját költségén, részben gyűjtés segítségével helyreállította, illetve a telket bekerítette 1850-ben.¹²

Szolnokon töltött éveik lezárultának pontos dátumát egyelőre nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy Lászlót 1869-ben visszahelyezték hadbíró századosi rangjába a VI. honvéd kerületi hadbíróskodás vezetőjeként.¹³ Ezt követően költözött az édesapa Kolozsvárra, és itt is halt meg szívinfarktusban, gyászjelentése szerint 1878. szeptember 28-án.¹⁴

Borosnyay Kamilla és Bornemissza István Szolnokon megkezdett közös élete Budapesten folytatódott, ekkorra azonban a kapcsolatuk olyannyira megromlott, hogy Kamilla elhagyta férjét a bontóper iratai szerint. A pert 1882. január 28-án indították, amelynek tárgyalása során megállapították, hogy az alperes, Borosnyay Kamilla bevallása szerint elhagyta férjét, és hosszabb idő elteltével sem rendeződött a viszonyuk, az egyházi és bírósági békéltetés ellenére sem.¹⁵ Gyermekeik nem születtek és egyik fél sem támasztott semmiféle vagyoni igényt. A házasságkötéskor katolikus vallású férj még a per idején áttért a református hitre, így a per 1884. szeptember 30-án lezárult a Kúria helyben hagyó határozatával.¹⁶

Ezt követően, illetve valószínűleg ezzel összefüggően történt Borosnyay Kamilla életében az a nagy fordulat, amelynek hatására eldöntötte: apja és rövidesen

⁹ BFL VII.2.c.1882-V.0020.fol.1.

¹⁰ Borosnyay Kamilla költeményei a gyűjtőnaplójából: *Férjem névnapjára*, HOM HTD 78.17.1. 7.; *Győztes szemek*, Uo., 10.; *Szerelmed*, Uo., 11.; *Szívemhez*, Uo., 16.

¹¹ RÉTHY 1868, 321., az eredeti súlyosan megsérült 1919-ben és 1944-ben is, jelenleg a Szolnoki Művésztelep területén tekinthető meg.

¹² OSZK KT Fol.178/16.2.

¹³ Feljegyzések a Borosnyay családról, OSZK Kézirattár, Fond 178/16.1.

¹⁴ Borosnyói Borosnyay László halálának gyász híre, MTAK Ms 5251/364.

¹⁵ BFL, VII.2.c.1882-V.0020. fol.2.

¹⁶ BFL VII.2.c. 1882-V.0020. fol.16.

édesanyja halálát követően a saját lábára áll. A hagyományos háztartásvezetési feladatok házassága felbontása után nem köthették le, és a magánéleti krízis is energiái kreatív felhasználása irányába terelheték. Ebben az irányban megerősítő lehetett számára az a tapasztalat is, hogy egy ideig Nagyszebenben élt fivére, Oszkár házában, akivel később sem volt felhőtlen a viszonya, ahogy a családi iratok mutatják.¹⁷ E keserves időszak tanulságai vezethették a döntéshez: szakmát szerez.¹⁸ Tanulmányait magánúton végezte, képesítését pedig a Zirzen Janka vezetése alatt álló budapesti Magyar Kereskedelmi Állami Tanítónő Képezdében szerezte már 39 évesen, kitűnő eredménnyel, 1885. június 20-án. Ez az időszak jelentette Herman Ottóval szövődő kapcsolata kezdetét is.¹⁹

Már jóval képzését megelőzően írni kezdett.²⁰ Első, balul sikerült rövid házassága után a kolozsvári *Ellenzék* című napilap *Tárcza* rovatában kezdett publikálni.²¹ Az *Ellenzék*ben megjelent cikkei révén keveredett polémiába a kolozsvári Erdélyi Múzeumnál dolgozó, kutató Herman Ottóval,²² és a forrásokból kiolvashatóan ez vezetett a levélváltásoktól a mind gyakoribb találkozásokon át a miskolci Avasi református templomban kötött esküvőhöz 1885. július 26-án.²³ A családja a ketjük között kibontakozó heves vitát eleinte aggodalommal figyelte, ahogyan az a levelekből is tükröződik.²⁴ A Judith álnév mögött rejtőző Kamilla kilétéről Herman Ottó csak később, barátjával, Borosnyay Oszkárval való beszélgetése révén értesült. Az ezt követően elindult levelezésükből pedig kitűnik, hogy a vitapartnerek között hamar baráti ismeretség, majd gyengéd érzelmek szövődtek.

Ettől kezdve élete gyökeresen megváltozott, hiszen már egyszerre kellett háztartást vezetnie, bölcs asszonyisággal nyugalmas háttérrel teremteni a nagy kutatónak, és megélni a tudósfeleség írói ambícióit egy alapvetően konzervatív szellemi-lelki beállítottsággal. Ebben az összetett, kívülről kapott és belül is hordozott lehetőség- és elvárásrendszerben a Budapesten berendezkedő házaspár a millennium környéki pezsgő szellemi és gazdasági életben sajátos utat épített. A következőkben igyekszem áttekinteni ezt a sajátos utat, amelyet Borosnyay Kamilla ebben az időszakban a közélet és az alkotás területén bejárt.

¹⁷ Borosnyay Kamilla levele testvérehez, Oszkárhoz, MTAK Ms 5252/388–390.

¹⁸ Borosnyay Kamilla háziipari munkatanítónői bizonyítványa 1885. június 20., MTAK Ms 5251/361–363.

¹⁹ MTAK Ms 5251/454.

²⁰ Bartha Miklós, az *Ellenzék* szerkesztőjének levele Borosnyay Kamillához 1880. szeptember 19-én. MTAK Ms 5251/402.

²¹ ÚMIL 2000, 868.

²² BOROSNYAY Camilla: Az öngyilkos csóka. *Ellenzék*, 1883. augusztus 14., 16., illetve BOROSNYAY Camilla: A csóka ügy: Herman Ottónak. *Ellenzék*, 1883. augusztus 29.

²³ Az esküvő előkészítésével kapcsolatban Herman Ottó húgának, Emmának levele Herman Ottóhoz 1885. július 22-én, MTAK Ms 5251/332., illetve újságkivágatok az esküvő hírével, MTAK Ms 5251/342–343.

²⁴ „Hanem, hogy a pókász bácsival polemiba keveredtél, arra már a hajam szála is égnek mered. Jesus! Mi lesz még veled?” Unokahúga, Póli levele Herman Ottónéhoz, MTAK Ms 5251/454.

Aktív közéleti szerepvállalás

Borosnyay Kamilla működésének látható, forrásokban tükröződő nyomait kutatva az egyik legnyilvánvalóbb terület a civil életben való részvétele volt. A konzervatív női ideálképbe is jól illeszkedő jótékonykodás egyesületi formája volt az egyik lehetőség a nyilvános cselekvésre a nők számára a korszakban. Majd az 1860-as évektől egyre gyarapodó számban alakultak a nők számára létrejött oktatási, képzési, munkához jutást célzó női egyesületek.²⁵ Ezek között kiemelkedő szerepet játszott az 1884-ben alakult Mária Dorothea Egyesület (Mária Dorottya, József főherceg leányának védnöksége alá helyezett és így róla elnevezett szervezet), amely az idős tanítónők számára alapított otthonot, illetve nyújtott egyfajta szakmai érdekvédelmet, szervezett képzéseket, előadásokat és alapított komoly könyvtárat a magasabb színvonalú tanítónői műveltség megalapozására.²⁶ Ennek az egyesületnek az elnökségére kérték fel Borosnyay Kamillát is.²⁷ Bár az egyesületben végzett tevékenységéről sajnos nincsenek további információink, de az a tény már önmagában beszédes, hogy egy komoly, nőképzéssel foglalkozó egyesület elnöki tisztségére kérték fel. A magukat eltartani kényszerülő, döntően középosztályhoz tartozó nők egyik lehetősége az érettségi megszerzésével és a felsőoktatás nők előtti részleges megnyitásával a tanítás volt. Tekintettel arra, hogy Kamilla maga is ezt a lehetőséget ragadta meg először, nagyon is tudatában volt az ügy fontosságának és levelezéséből tudhatóan teljesen azonosulni tudott az egyesület céljaival.

A közélet más területein működő egyletek is felkeresték hasonló kéréssel. Ilyen volt a Pászthory Lászlóné Jankovics Cornelia által továbbított felkérés is a Kossuth Országos Nőegylet elnökségére.²⁸ Pászthoryné mint első alelnök kérte 1894-ben a liberális politikai gondolkodás és Kossuth emlékének ápolására létrejött egylet elnökségére. Nyilvánvaló, hogy férjével együtt Kossuthot annak halála előtt Torinóban meglátogató Borosnyay Kamilla mint a nagy politikust személyesen is ismerő és tisztelő, férje révén azonos politikai nézeteket valló, sőt könyvtárának megvásárlása ügyében személyesen is tevékenykedő²⁹ író elnökségi részvétele, személye elismerést és megbecsülést jelentett volna az egyesület számára. Az elnökséget ugyan elutasította, de a kitűzött egyleti célt más úton határozottan támogatta, amint azt később részletesen kifejtem.

Ha nem is elnökségi tagként, de támogatóként, előadóként jelen volt a Budapesti Állatvédő Egyesület egyik felolvasóestjén is, ahol *Állati történetkék* címmel írott rövid esszéjét olvasta fel az egyesület ülésén.³⁰ Erről az eseményről tudósított a *Budapesti Hírlap* tárcája is, amely elismeréssel méltatta az író tevékenységét:

²⁵ KÉRI 2008, 83.

²⁶ BORBÍRÓ–FÁBRI–SZARKA 2006, 307.; KÉRI 2008, 82.

²⁷ MTAK Ms 5251/506.

²⁸ MTAK Ms 5251/489.

²⁹ SOMLYÓI 1985, 211.

³⁰ MTAK Ms 5251/21–23.

„Egy érdekes arcu kellemes szavu, jó tollu, szép hölgy... az erdélyi bérces haza szépségeiből merített lelkesedéssel vette védelmébe az erdők, mezők dalosait, a levegő tollas fiait.”³¹

Borosnyay Kamilla pártoló tagja volt a Csipkerózsza Magyar Fonalas Házi-ipart Újjászervező és Támogató Egyesületnek is, és a magyar ipar ügyének támogatójaként kérték fel a szervezet közgyűlésének megnyitására. Az elhangzott beszéd felhívás, érzékeny és értő helyzetelemzés a kivándorlással küszködő magyar társadalomról és a külföldi áru versenyével szemben tehetetlen magyar könnyűiparról.³² Amikor Borosnyay Kamilla erdélyi kézműves hagyományok ápolása terén kifejtett törekvéseit tekintjük, nem vonatkoztathatunk el földije és egyben pályatársa, Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka (akivel levélben tartotta a kapcsolatot³³) írásművészetétől és tevékenységétől. Gyarmathyné, aki az erdélyi nagyasszony fogalmának toposzává vált, példaként állt Borosnyay Kamilla előtt is a női hivatás és közéleti működés összeegyeztetése terén. A kalotaszegi népművészet támogatásával és a háziipari mozgalom megszervezésével párhuzamosan a nemzeti jelleg hangsúlyozása, a területi identitás nemzeti szintű képviselőjére is alkalmassá tett regionális identitás hangsúlyozása Gyarmathyné írói érvényesülését jól szolgálta.³⁴

Borosnyay Kamilla kiállása a hazai háziipar mellett elsősorban közéleti szereplésével kapcsolódott össze, de megjelent egy, a témával kapcsolatos sajtócikke is, amelyben saját otthonának régi erdélyi berendezési tárgyaival (szobájának enteriőrfotóját megjelölve) példázta a személyes elkötelezettségét a háziipar támogatásában.³⁵ Noha Borosnyay Kamilla, miként Gyarmathyné is, értelmiségi, erősen ellenzéki érzelmű, református erdélyi családba született, ám a későbbiekben Budapesten töltötte élete nagy részét. Így az előbbi írásainak sajátosságaként felmutatott magyarosság kevésbé jellemző írására, ugyanakkor azonosak abban az értékrendszerben, ahogyan a jó gazdasszonyt, az „igazi asszonyt” értelmezik. Ezáltal érthető talán meg leginkább az a jelenség, hogy Borosnyay Kamilla a főváros pezsgő művészeti, irodalmi életében is sajátos, részben konzervatívnak ható, ugyanakkor mégis sok tekintetben már új irányba mutató elképzelést képviselt a női szerepekkel kapcsolatban. A szorgalom, a jótékonykodás, a jó háziasszonyság egyszerre voltak fokmérői egy igazi asszony megítélésének, mint az is, hogy jó anyák és jó hitvesek legyenek.³⁶ Mindezek az elvárások és értékek a nőikkel kapcsolatban Kamilla írásaiban tisztán megjelennek.

³¹ MTAK Ms 5251/7–8.

³² OSZK KT Fond 178/11.

³³ MTAK Ms 5251/432., idézi: TÖRÖK 2016, 431.

³⁴ TÖRÖK 2016, 435.

³⁵ HERMAN 1887, 365.

³⁶ TÖRÖK 2016, 443. Itt különösen a GYARMATHY Zsigáné: *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából* (Budapest, 1896, 30.) című munkájából idézett, az ideálisnak tekintett asszonyok tulajdonságaira vonatkozó részlet.

A női szerepekről és hivatásról vallott felfogása

Noha a század első évtizedeiben a nők többsége a kultúra területén még mindig inkább fogyasztóként volt jelen, a középfokú oktatás kiszélesedésével és a felsőfokú oktatás nők előtti megnyitásával a közép- és felső osztályok nőtagjai új foglalkozási területeken jelentek meg, így alkotóként is, egyelőre elenyésző, majd a századforduló után egyre növekvő számban. Az első népszámlálás, amely már a kereső nőket foglalkozási csoportokra bontva vizsgálta, 398 író- és művésznőt³⁷ jegyzett fel 1880-ban a mintegy 1 534 411 adózóként bejelentett nő között.³⁸ Egy évtizeddel később a nők 0,3%-a dolgozott értelmiségi foglalkozásokban a magyar korona országaiban összesen. Ez az arány 1910-re a kereső nők 3%-ára növekedett.³⁹ A hagyományosan női pályák, mint a tanítónő, apáca, nevelőnő, bába, házicseléd, napszámos mellett az orvosi hivatásban, a hivatalnoki munkakörökben, a bányászat, az ipar, a közlekedés, a média (hírlapírás, szerkesztés) és a művészetek különböző ágaiban (irodalom, szobrászat, festészet, iparművészet, zene) is egyre több nő jelent meg.⁴⁰

A női szerepekről ekkorra Borosnyay Kamillának már határozott elképzelése volt, amelynek írásban is hangot adott. Álláspontja látszólag illeszkedett korának egyik meghatározó, konzervatív vonulatába, amely a nők részéről a hagyományosan elvárt, főként a privát szférára korlátozódó szerepvállalást tekintette helyesnek. Leveleit olvasva, de főképp alkotói tevékenységét vizsgálva azt láthatjuk, hogy inkább a századforduló hagyományos és a századelő újító elképzeléseinek határán álló, átmeneti, közvetítő⁴¹ szerephez helyezkedett.

Kamilla családjában az értelmiségi pálya diktálta szellemi háttér (édesapja ügyvéd, egyik fivére, Oszkár pénzügyminiszteri tanácsos, másik testvére, Béla pedig főorvos volt) jó alapot jelentett a tanulásra, bár a szakmai képzést nyerő fiatal nő alkotóvá válása nem volt magától értetődő. Íróként jórészt azon pályatársai véleményét osztotta, akik szintén igyekeztek intézményesült, egyesületi keretek között a hazai nőképzés ügyét előmozdítani, s íróként, tanárként, esetleg orvosként vagy más értelmiségi pályán tevékenykedtek, de a női hivatás célját *végső soron* a családi otthon, a biztos háttér megteremtésében, illetve a gyermekek felnevelésében látták.⁴² Erről talán az egyik legszebb összegzést az a pályatársa adta, aki egyébként Borosnyay Kamilla írói kvalitásait is fenntartás nélkül méltatta, és korának első magyar nőirodalmi összefoglalását írta meg: Faylné Hentaller Mariska. A fentebb említett Gyarmathy Zsigánéről szólva fogalmazza meg:

³⁷ CSOMA 2006, 201.

³⁸ CSOMA 2006, 186.

³⁹ KÉRI 2008, 133.

⁴⁰ KÉRI 2008, 133.

⁴¹ BORGOS 2007, 26.

⁴² Saját szerepének értékelését édesapja sorain keresztül fogalmazza meg a tanulmány bevezető idézetében olvasható sorokban. Itt a nők családi szerepvállalása érezhetően erősebb az alkotói tevékenységnél. Egy másik, Kamillától származó levélrészlet is erről tanúskodik 1909-ből: MS 5251/391.

„...megmutatja azt is, hogy a világnak ferde ítélete van a nőírókról. Ő, dacára, hogy olyan szorgalmasan ír, a legnagyobb rendben tartja falusi nagy gazdaságát, példás háziasszony, kitűnő feleség és jó anya!”⁴³

Korának nőmozgalomban tevékenykedő alakjai, mint Beniczky Irma vagy a Csáky Albinné szerkesztette, *A nőkérdés* címmel megjelent cikkválogatás több szerzője is – akik szintén a Mária Dorothea Egyesület tagjai voltak – egyértelműen a család, a háztartás és a nevelés feladatait állították a nők elé.⁴⁴

Maga Borosnyay Kamilla ugyancsak markánsan fogalmazta meg ezzel kapcsolatban a fentiekkel egybehangzó véleményét egy rokonnak, Gálffy Sándorné Borosnyay Lillának szóló levelében:

„Nem állhatom meg, hogy még két szörnyűséget, mely kimaradt a század, s a mult század bűnlajstromából, ide ne jegyezzek...; a másik még félelmetesebb mint amaz: a feminizmus! mely elvonja a nőt természetes hivatásától, nem ad neki időt, hogy magzatot érleljen, még kevésbé, hogy testi és lelki fejlődését, művelését vezesse... Hiába, a század modern asszonya mindenre nem ér rá. Az otthon, a család fogalma kivész; a családi tűzhely szentségét sívár, kihült hamu borítja, férj pedig pária módra lézeng körülte, mert hát hiába no, a feleség, az anya lótfut egész nap, hogy teljék – nem kenyérre, hanem selyem blúzra és czifra kalapra.”⁴⁵

A hosszas és olykor talán leegyszerűsítő kritika a mértéken felül vállalt női áldozatvállalásról a munka világában itt elsősorban a családi szerepek átalakulása okán a hangsúlyt a külsőségekre helyező középosztályi dolgozó nőknek szól. Összekapcsolódik azzal az aggodalommal, amit a család és a gyermekek bensőséges világának ápolásáért érzett, és szerinte mindig is a nők *elsődleges* feladata volt.

Tanulságos az első hazai női szerkesztő és író, Szegfi Mórné Kánya Emiliának e tárgyban *A nőről* címmel 1864-ben megjelent cikksorozatát áttekinteni. Ebben hangsúlyozza, hogy az igazán boldog nő minden alkotótevékenysége mellett is a családi élet után vágyódik, abban teljesedhet ki.⁴⁶ E kiteljesedést azonban alapvetően a nők képzése kell, hogy elősegítse. E vélemény mellett még a konzervatívabb álláspontú írónők, befolyásos társasági hölgyek nagy része is kiállt.⁴⁷ Teleki Blanka 1848-ban, az *Életképek* hasábjain megjelent cikkében, mielőtt az emancipációs

⁴³ FAYLNÉ 1889, 145.

⁴⁴ KÉRI 2008, 47.

⁴⁵ Herman Ottóné levele Gálffy Sándorné Borosnyay Lillának, Budapest, 1909. október 18. MTAK Ms 5251/391. 8–9.

⁴⁶ FÁBRI 1999, 311.

⁴⁷ Madarassy Klotild kifejezetten a nők művelődési jogait tekintette az emancipációs törekvések céljának, de attól már elhatárolódott, hogy akár a politikai, akár a társadalmi élet más területeire kilépjenek nőtársai. Lásd. KÉRI 2008, 62.

mozgalom megindulna itthon, először kifejezetten a lelkiismeretes, korszerű nevelést tűzte ki célul, hogy megszülethessen a jövő emancipálódó női nemzedéke.⁴⁸

A századvég egyre erősödő vitái a nők munkavállalásával, képzésével és politikai jogaival kapcsolatban kárhoztatták a feminista⁴⁹ ideológia által eredményezett változásokat, amelyek úgymond elvonják eredeti hivatásuktól a nőket. Borosnyay Kamilla fent idézett levele mintha csak ennek a gondolati vonalnak az összegzését visszhangozná. A domináns, főként férfiak által uralt kultúra meghatározó véleménye volt ez, amelyet számos cikk, esszé, kritika és önálló tanulmánykötet szerzője hangoztatott.⁵⁰ A komoly nemzetközi beágyazottsággal bíró hazai nőmozgalom, amely a női érdekeket képviselte, nem csupán a férfiak oldaláról kapott erős kritikát. A Kossuth köré épülő, függetlenségi politikai körök korabeli magyar nemzetépítési elképzeléseivel nehezen voltak összeegyeztethetőek a nőmozgalom által képviselt új irányok. Ebben pedig a nemzetköziségre támaszkodás csak az egyik ütközőfelület volt. A magyar nemzetépítés szempontjai, amelyek a nők számára egyelőre a családi élet és a jó hazafiak nevelésének körét jelölték ki elsődleges hivatásul, az oktatáspolitikai irányait is erősen befolyásolták.⁵¹ A nőnevelés mérőköveinek tekinthető eredmények: az egyetemek megnyitása, majd az érettségi megszerzését lehetővé tevő leánygimnáziumok létrejötte 1896-ban hosszú küzdelem eredménye volt, amely a nők sok generációjának ebben az átmenti időszakban folytatott küzdelmére épült.⁵²

Borosnyay Kamillát is erősen foglalkoztatta a nőkérdés, és az egymásnak feszülő ellentétes vélemények nyomot hagytak leveleiben, feljegyzéseiben. Iratai között megtaláljuk lapkivágatok formájában a témához kapcsolódó cikkekben.⁵³ Bár leveleiben a hagyományos nőfelfogás tükröződik, mégis az átmeneti időszak, amelyben élt, őt is kérdésekre és sajátos válaszokra ösztönözte. Feltűnő, hogy a fent leírt diskurzusban elfoglalt, inkább konzervatívnak nevezhető álláspontja ellenére, akár-

⁴⁸ „Hatalmas téren áll a nő, felfogja helyzete egész fontosságát. Kezében a jövő nemzedék. A magánkörben, a családi élet oltáránál erélyesen állni, kötelességét, mint honleány, anya lelkiismeretesen betölteni, ez most feladata.” Idézi: FÁBRI 1999, 227.

⁴⁹ A feminizmus terminológiáját illetően sokat változott a fogalomhasználat. A századfordulóig főként a nőemancipáció fogalmát használják a nőmozgalmak törekvéseire, és szűkebb értelemben vett, de szélesebb tömegekre vonatkozó, főként a művelődést érintő egyenjogúsítást értettek rajta. A századfordulótól változott a fogalom tartalma, mert egyre inkább a szűkebb körű és szellemi természetű törekvések összefoglaló elnevezése lett, amelyek ugyanakkor radikálisabb jogi formát öltő egyenjogúságot tűztek ki célul. Lásd: KÉRI 2008, 61–62.

⁵⁰ Itt elég csupán utalnunk arra, hogy a nők helyzetének alapvető változását előidéző felsőfokú oktatás megnyitásával szemben milyen erős ellenérveket fogalmaztak meg többen, pl. Mihalkovics Géza, Herczeghy Mór, Somogyi Géza, Baboss László. Idézi: MÜLLER 2006, 229.

⁵¹ KERESZTY 2011, 20.

⁵² KERESZTY 2011, 40.

⁵³ MTAK Ms 5251/371. Nők a női hivatásról. (lapkivágat szerző, év és megjelenési hely nélkül)

csak az említett Csáky Albinné Bolza Anna,⁵⁴ maga is túllépett a hagyományos, a nők számára kijelölt privát szférán túl még megengedhető egyszerű jótékonykodáson vagy egyleti tevékenységen, alapszintű ismeretek elsajátításán nyugvó tevékenységeken. Irodalmi munkásságával, közéleti szereplésével akaratlanul is követendő mintává vált barátai, haladó nőtársai számára.

Elgondolkodtató példája ennek Papp Erzszi esete, aki korábban Kamilla mellett szolgált, később pedig nehéz élethelyzete tette szükségessé önfenntartóvá válását. A kilátástalan anyagi helyzetbe kerülő, kreativitását használó, Kamilla alkotói tevékenységét mintaként tekintő fiatal lány az ő segítségét kérte írói működése kezdetéhez. Kamilla igyekezett támogatni tanácsaival, és összeköttetései révén munkához juttatni a megesett fiatal lányt. Mariska írással igyekezett eltartani magát és gyermekét, miután családja nem fogadta vissza balul sikerült kapcsolata miatt. A regénykezdeményeket, szindarabot, tárcákat is író Papp Mariska számos levele megmaradt Borosnyay Kamilla hagyatékában. Ezek arról tanúskodnak, hogy a *Budapesti Hírlap* szerkesztő-tulajdonosát, Rákosi Jenőt ostromolta írásainak közlését kérve a fiatal, még csupán 17 éves lány.⁵⁵ Kitartó próbálkozásai eredménye, hogy később *A Hét* belső munkatársa, szerkesztőségi tagja lett Kiss József vezetése idején.⁵⁶

Írás és női hivatás kapcsolata

Kamillát a tudományok és a hagyományos női hivatás összeegyeztetésében mások is példaképnek tekintették. Ez tűnik ki egy ismeretlen, Tekla keresztnévű levélírója megszólító soraiból: „...*Te aranyos tudósok tudósa, aki össze tudod egyeztetni a tudomány törvényeit a szeretet törvényeivel, nem úgy mint a többi.*”⁵⁷ Úgy tűnik, az ő életében harmonikus módon sikerült az írói, alkotói tevékenységet összehangolni az otthont, családi hátteret biztosító, sok lefoglaltságot jelentő tevékenységekkel. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a tudós Herman Ottónak és Borosnyay Kamillának nem született közös utódja, így a gyermeknevelés feladatával az írónőnek soha nem kellett szembenéznie. Annál inkább igyekezett a kedves családi jóbarát, Pósa Lajos szerkesztette, *Az Én Újságom* címmel megjelenő gyermeklap hasábjain és önállóan megjelenő köteteiben, verseiben ezt a hivatását legalább részben gyakorolni. Írói tevékenysége egyik motivációjaként tehát feltétlenül e hiányból fakadó késztetést, a gyermeknevelés átvitt értelemben történő vállalását is tekintetbe kell vennünk. Mindezt ugyanakkor olyanként tekinthetjük írói pályáján, amely elismerést és érvényesülési lehetőséget jelentett számára. A korabeli kritika

⁵⁴ A grófnő szerkesztette kötetben az 1890-es évek női szerepekről alkotott nézeteit széles spektrumban mutatja be, a korszak ismert nőalakjainak állásfoglalásával. Lásd: KÉRI 2008, 48.

⁵⁵ MTAK Ms 5251/476. „Holnap írok Rákosinak (ti. Jenő). Mennyi jót tehetne velem ez az egy ember, ha akarna! Milyen hévvel pártfogolta Kupa Árpádot, Karaszy Ödönt, Lengyel Laurát, s legutóbb Livuska Jenőt. De engem csak nem akar »felfedezni«!”

⁵⁶ LENGYEL 2012, 383.

⁵⁷ MTAK Ms 5251/449. Ismeretlen levele Herman Ottónénak, Vihnye, 1899. augusztus 5.

– mind pályája indulását, mind későbbi működését tekintve – főként az ifjúsági és gyermekirodalom képviselőjeként tartja számon.

Amikor az alkotásra ösztönző, motiváló tényezőket igyekszünk felfejteni és rangos névsorokban, a századforduló író asszonyait felsorakoztató gyűjteményes kötetekben látjuk megjeleni írásait,⁵⁸ ismét csak tudnunk kell, hogy ezek a kötetek jobbára a nők közművelődési és – tágabb értelemben – jótékonykodó tevékenységként tekintenek az alkotásra, és a hasonló kötetekben szerzőként megjelenő női írók szándékait a fentebbi nemes célokkal hitelesítik. A korszak egyik híres irodalmi szalonját működtető Wohl nővérek egyike, Janka így nyilatkozik a nők feladatáról a társadalomban Harmath Lujának az Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet javára kiadott kötete előszavában:

„Szép gondolat a gyöngéd női kedély költészet-virágaiból csokrot kötni s azzal a hazafiság, a magyarosodás oltárán áldozni. Még szerencsésebb gondolat a nők szellemi munkájából tőkét teremteni, mely alapítvány alakjában hozzájáruljon az Emke messze szétágazó művelődési mozgalmához.”⁵⁹

A nők alkotó tevékenységét a nemzetépítés és a szélesebb értelemben vett hazai közművelődés elősegítése érdekeivel hitelesítette tehát Wohl Janka, a korabeli fővárosi irodalmi élet egyik központi alakja, aki maga is szerkesztőként és zene-művészként volt ismert.

Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében címmel Takáts Éva fogalmazta meg azt az állásfoglalást, amely alapján a nők íráshoz való jogát természetesnek, sőt a nevelésben betöltött szerepük révén szükségesnek ítélte meg.⁶⁰

Amikor Veres Pálné 1865-ben *Felhívás a nőkhez!* címmel megjelent írását olvassuk, látjuk, hogy a szerző ugyancsak nemzeti érdeknek tekinti a nők tehetségének, általános műveltségének emelését, sőt, meggyőződése szerint a tudományokban való elmélyedés az államügyekben foglalatostkodó férfiak értő, munkára ösztönző társaivá emelheti őket.⁶¹ Ilyen értelemben Borosnyay Kamilla pályáján az

⁵⁸ FAYLNÉ 1889.; TUTSEK 1944, 7., 108–111.; HARMATH 1890.

⁵⁹ Ugyanitt írja továbbá: „...a magasab rendű osztályok hölgyei önként adakoznak a náluk felhalmozott feleslegről és úgy terjesztik a műveltséget, mint a virág az illatot: benső szükségből, mint nemes természetük természet szerű következményét.” Itt említi, hogy az ilyen jótékony tevékenység, vasárnapi iskolában tanítás, szegény nők számára varrótanfolyam tartása, élelemhez juttatása, számukra erkölcsnemesítő olvasmányok felolvasása jellemző az amerikai, angol és svájci hölgyekre. Erdélyben ennek tág tere lehetne még: „Elkezdve a magyarosítás nagy fontosságú kérdésétől, az általános és kezdetleges művelődés minden fokán át, hatáskört teremthetne magának ott minden fiatal nő, ki falujának oláh népességét magyarosítani, vagy magyar népét tanítani, az emberi nemesebb érzések és kötelességek iránt fogékonyabbá tenni akarná.” Lásd: WOHL 1890, IX.

⁶⁰ TAKÁTS Éva (1825): *Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében. Tudományos Gyűjtemény*, XI. 69.

⁶¹ Veres Pálné: *Felhívás a nőkhez! Hon*, 1865. október 28. Kiadva: FÁBRI 1999, 313.

írás az otthonról hozott határozott nemzeti függetlenségi érzületből fakadó kötelesség is, a jövő nemzedékek szolgálata. Elbeszélései, meséi kapcsán a kritika főként a humoros, szellemes, főként a népeletet bemutató témaválasztását és határozottan magyarosnak tekintett stílusát értékelte. Kiss Olga, korán elhunyt miskolci pályatársa írta Borosnyay Kamilla gyűjtőnaplójában fennmaradt, a *Knopfmacher* című regénye kapcsán született jegyzeteiben, 1903-ban a következőket:

„Stilusa meglepően – mai világban csakugyan meglepően – magyaros és tömör. Alig van pár idegen szó benne – s mégis milyen találóan fejez ki mindent! A nép-nyelv erőteljessége s világossága – az irodalmi nyelv bája, választékossága s e kettőt összekapcsoló kedves humor – mely teljesen az övé – teljesen egyéni – ime a Herman Ottóné stilje. S ha elmondhatjuk: le styl c'est l' homme – még sokkal találóbb ez a mondás: le styl c'est la femme.”⁶²

Nem véletlen, hogy oly részletező indoklásokkal sorakoztatták fel a pályatársnők az írással foglalkozó női szerzők tevékenységének hasznát. A korabeli (nőellenes) kritika Gyulai Pál híres, 1858-ban indult cikksorozatával szinte lavinaszerűen gyorsult fel és vált nagyon intenzívvé. A sajtót és az irodalmat elárasztó női írások keltette félelem azonban a legfrissebb kutatások szerint még inkább egy eltúlzott reakció volt.⁶³ Azonban számos olyan érvet sorakoztatott fel a fizikai-genetikai természetűtől az érzelmi-lelki gyengeségekig,⁶⁴ amelyek tarthatatlanságát hamar felváltotta a női irodalom jogosultságának elfogadása.⁶⁵ Ezt azonban eleinte még kettős mércével, külön a női szerzők számára fenntartott normarendszer működtetésével választották el az irodalmi fősodortól.⁶⁶

Ennek a kettős mércének volt egyik nagyon fontos elvárt kritériuma a nők írásával kapcsolatban, hogy azok kifejezetten a női lélek, a férfietől eltérő és csak általuk leírható jellegzetességeit mutassák meg hitelesen. Ilyen módon a nők testi-nemi és lelki meghatározottságait is azonosítva egymással főként abban a kontextusban látták érdemesnek a nőket alkotásra, amennyiben e fel nem térképezett női sajátosságokat mutatják meg a közönségnek. Ez olyannyira erős elvárás volt, hogy a gyengébb megformáltságot is elnézték esetükben. A család, a gyermekkel és a férjjel való kapcsolat, tehát elsősorban a magánélet területe mint női téma elsőrendű és mindent, így az alkotás témáját is meghatározta e normarendszer szerint.

Az alkotás motivációs tényezői Borosnyay Kamilla esetében is, mint fentebb már említettem, erősen magánéleti jellegűek voltak, akárcsak több pályatársánál, de

⁶² Kiss Olga: *Feljegyzések a „knopfmacherhez”*. HOM HTD 78.17.1. + fol.2.

⁶³ TÖRÖK 2016, 90.

⁶⁴ Szemléletes példa e tekintetben Bánhegyi Jób írása, amely egyébként szintén számon tartotta a gyermek- és ifjúsági irodalom alkotójaként Borosnyay Kamillát. Lásd: BÀNHEGYI 1939, 103.

⁶⁵ Zilahy Károly: *Hölgyek Lantja* 1865-ben megjelent antológiája és Farkas Albert *Nemzeti hárfa* címmel magyar költőnők műveiből megjelent összeállítása 1862-ben.

⁶⁶ BORGOS 2007, 100.

nem kizárólagosan azok. A húszéves korában kötött, válással végződött, boldogtalan házasságában a bánatát és fájdalmait főként a kiadásra csak részben szánt verseiben, az írásban mint öngyógyító munkában igyekezett feloldani. A kritika szerint az irodalommal való találkozás több női alkotó esetében főként ennek volt köszönhető.⁶⁷ A korabeli, Gyulai Pál által karakteresen képviselt női írókról szóló elképzelések, melyek a női líra hiánymotivált jellegzetességét emelik ki,⁶⁸ gyakran visszaigazolódhattak a felületes szemlélő számára. Ez a szempont Borosnyay Kamilla verseivel kapcsolatban is felmerül. A kolozsvári *Ellenzék*ben Judith álnéven írni kezdő fiatal Kamilla azonban verseit, és későbbi munkáihoz kiindulópontként használt, kéziratban maradt regényét⁶⁹ nem tárta a közönség elé. Igaz, hogy a Harmath Lujza által kiadott *A magyar írónők albumában* megjelent rövid elbeszélése az utóbbi kézirat szövegére jelentősen támaszkodik.⁷⁰

Az öngyógyítás természetes ösztönössége, később a gyermektelen asszony minden bizonnyal erős hiányt megélő lelkülete olyan pszichológiai tényezőket jelenthetnek esetében is, amelyek az alkotás szublimációs jellegzetességeiként mutatkoznak meg. Egyfajta terápia lenne az irodalmi működése?⁷¹ E feltételezést erősítheti naplója egyik versében egy metafora, konkrétan az alkotás és gyermekéletadás összefüggéséről:

*Mi boldog az, ki e szent érzelemmel,
szülötteit körül ölelheti!...
E kéjt a végzet tőlem megtagadta
S a hely üres.... be kell azt tölteni
Azért: szeretlek gyarló voltotokban –
Szülői szívnek forró érzetén, Szeretlek ha egész világ elítél.
Szívem szülötti' ... kedves verseim!...⁷²*

A hiány megtapasztalása az alkotás irányába viszi tehát az ürt kitölteni akaró művelt fiatal nőt. Az írás, majd a megjelent munkáival kapcsolatban megfogalmazódó kritika egyaránt a szülői szerepből fakadó érzelmeket hívja elő az írónőből. E rövid részlet egyértelműnek tűnik, de a hipotézis csak további mélyebb elemzéssel cáfolható vagy erősíthető meg.

Az alkotásra azonban erős külső biztatást is kapott, elsősorban férjétől,⁷³ de kedves családi barátaitól és egyes pályatársaitól is,⁷⁴ ami szintén nem elhanyagol-

⁶⁷ GULYÁS 1941, 991.

⁶⁸ A kritikusok által hangoztatott gyakori érv, hogy a női irodalom mindig kompenzáló jellegű. FÁBRI 1997, 66.

⁶⁹ OSZK KT Fond 178/7. fol. 1–69.

⁷⁰ BOROSNYAY 1890, 155–169.

⁷¹ JENEY 2012, 183; 189.

⁷² HOM HTD 78.17.1. fol. 3–4.

⁷³ „De azon nem győzők még ma sem csodálkozni, hogy azt írod nekem-te, most, nekem! Hogy írjak három-négy novellát, »az anyagnak bővében vagyok«. Az anyag, aminek én

ható, és publikált munkáinak megjelenési csatornáit, személyes érvényesülési lehetőségeit is erősen befolyásolta.

Önreflexiók, alkotáshoz fűződő viszonya

Az írás és a kritika összefüggése, a visszatükröző közeg jelentősége Borosnyay Kamilla pályáján erősen meghatározó volt a saját maga értékelése szempontjából. Az alkotáshoz fűződő viszonyát vizsgálva szembevetünk levelezésének néhány érdekes, de sajnos rövid, a kapcsolatról kevés információval szolgáló darabja: azoktól a magyar irodalmi nagyságoktól, akik meghatározták közvetetten a nőirodalom hazai megítélését is. Mind Arany János, mind Gyulai Pál a legmagasabb szinten formálták a hazai irodalmi kanonizáció folyamatát. E tekintetben mindketten – legalábbis – fenntartással viseltettek a nőirodalom hazai képviselőivel szemben. Borosnyay Kamillával ápolt jó kapcsolatuk részben annak volt köszönhető, hogy Kamilla eleve olyan műfajban alkotott, amely mindkettejük számára elfogadható, illetve általuk javasolt volt abban az esetben, ha a nők tollat ragadtak.⁷⁵ A gyermekirodalom, illetve a regény és novella műneme, amelyben Kamilla nyomtatásban is megjelent munkái íródtak, ilyen értelemben kevésbé lehettek kritika tárgyai. Ami a költészetét illeti, gyűjtőnaplójában megőrzött, számos költeménye kéziratban maradt. Ezt pedig az említett kritikusok hangoztatott véleményén túl saját érzelmeinek diszkrét kezelése és bátortalansága is indokolták. A hagyománynélküliség, a férfiközönségtől való félelmek egyébként is alapvetően meghatározták a hazai nőirodalom sorsát, ahogyan azt már számos elemzés kimutatta.⁷⁶ E félelmeknek maga Kamilla is hangot adott a Herman Ottóhoz íródott leveleiben, akinek biztatása végül is ezeknek a határoknak az átlépésére bátorította.⁷⁷

Egyik érdekes önreflexiója az alkotás tekintetében Pósa Lajosné Andrassy Lídiának írt levelében fogalmazódik meg, amikor nem titkolhatja csalódottságát annak kapcsán, hogy Pósa Lajos nem közli *Az Én Újságom* számára küldött egyik történetét:⁷⁸

„Nem a sértett hiúság beszél belőlem, nagyon fájna, ha az a látszata volna érzékenységemnek. Sokkal mélyebben fekvő érzés van érintve bennem. Én a gyermekirodalmat nem metéltszerűleg kultiváltam, igyekeztem és tudásom

---

most bővében vagyok, homok meg mész. Ezzel van telisden-teli a fejem éjjel-nappal, s ezt ha összekeverem is nem lesz belőle egyéb, mint malter. Ilyen táplálékot pedig aligha vesz be a fiatal leányok gyomra ha mindjárt Gyulai Pál preskribálná is nekik, amit kötve hiszek.” Herman Ottóné Herman Ottónak 1898, MTAK MS 5251/319.

⁷⁴ Arany János és Pósa Lajos mellett Gyarmathy Zsigáné, Hugonnai Vilma, Kiss József, Harmath Géza egyaránt leveleikben erősítik meg íróői szerepében és biztatják további alkotásra.

⁷⁵ GYULAI 1908, 299.

⁷⁶ BORGOS 2007, 99.

⁷⁷ Fentebb idézett levél: Herman Ottóné Herman Ottónak 1898, MTAK MS 5251/319.

⁷⁸ BODNÁR 2014, 425.

legjavát öntöttem minden soromba. Az ilyen eset megingatja hitemet annyiszor hangoztatott »hivatásomban« – s megöli bennem az unszolatot, hogy valaha is alkossak valamit. Az a kétely, ami soha se hal ki lelkemből legföllebb el-elszunnyad egy kicsiny időre, fölriadt, és marczangol, éget mint »Nessus vére«.⁷⁹

Saját alkotásaihoz, elkészült munkáihoz fűződő viszonyát levelezése és naplójában fennmaradt versei fejezik ki leginkább. Több alkalommal szabadkozik megjelent elbeszélései, novellái, cikkei kapcsán, azokat olykor nem tartja kifejezetten sokra. „Hát- küldtem is már egy rettentő unalmas nagy böjti okoskodó-szamárságot. Tőlem most csak ilyen telik. Boldoguljon vele ha tud. A cél szentesíti az eszközt.”⁸⁰ – fogalmaz a magyar írók javára kiadandó könyvbe szánt elbeszélése kapcsán férjének írt levelében. Más helyen a lillafüredi nyaralójuk építése miatti sűrű elfoglaltságaira hivatkozva⁸¹ hárítja el Herman Ottó alkotásra ösztönző szavait:

„A társulat két kötetben adja ki az iratokat. A nagy dolgozatot egy kötetben, mindenki számára, ezért fizet 100 Ft-ot; a kis novellákat kiadja külön leányok számára, ha még hozzá adsz vagy 3-4-et s ezt külön díjazná.... Mindenesetre jó volna azt a 3-4 kis novellát megírni. Súlyt fektetve a természet leírására-az anyagnak bővében vagy.”⁸²

Pedig ismerőseik, barátaik, a kor irodalmi életének fontos alakjai is ösztönözték az írásra és kifejezetten értékelték számos meséjét, elbeszélését, cikkét. A *Budapesti Hírlap* tárcájában megjelent méltatását egy állatvédelmi témájú előadása kapcsán már említettem,⁸³ de Pósa Lajos,⁸⁴ legközelebbi munkatársa és családi barátjuk, csakúgy, mint az erdélyi magyar nőirodalom nagyasszonyaként tisztelt Gyarmathy Zsigáné⁸⁵ is nagyra értékelték munkáit. Sőt, egy helyen Herman Ottó hivatkozik a kortársak megerősítő kritikáira, amikor azt írja neki: „Neked is gratulálok, mert Salgó Ernő egy sorban bírál Mikszáthtal és Gárdonyival s a női írók között egyetlen voltodat emeli ki. Persze, hogy ütöget is a mese miatt; no de ezt a Kóbiak vére dehogy engedné el. A bírálatot én tisztességesnek tartom.”⁸⁶ Ha túlzás is a nőírók között „egyetlenként” kiemelni, hiszen a kortárs Fáylné Hentaller Mariska által

⁷⁹ A levél közlése: BODNÁR 2014, 425.

⁸⁰ Herman Ottóné levele Herman Ottóhoz 1890, MTAK MS 5251/311.

⁸¹ Lásd a 22. sz. lábjegyzetet.

⁸² Herman Ottó levele feleségének, 1898., MTAK Ms 5251/102.

⁸³ Lásd a 8. sz. lábjegyzetet.

⁸⁴ „Vakondok urat meg a multkor küldött két verset a képekkel együtt megkaptam. Köszönöm, hogy nekem kiválóan kedvelt kitűnő tollát nem pihenteti.” Pósa Lajos Herman Ottónéhoz, é. n., MTAK Ms 5251/491.

⁸⁵ „Különösen szépnek találom az elsőben a hősöd szépségének a leírását. Ez mesteri kézre vall, de szép az egész. Még sok ilyen könyvet íj...” Gyarmathy Zsigáné levele Herman Ottónéhoz, é. n., MTAK MS 288/81.

⁸⁶ Herman Ottó levele feleségének, 1897., MTAK Ms 5251/92.

kiadott egyik első női irodalomtörténeti összefoglalóban⁸⁷ – igen szűkszavúan – éppen csak említik, de a mese és a novella műfaját tekintve kifejezetten nagyra értékelték.⁸⁸ Egyik megjelent regénye, az *Ember volt* című, a korszakban számos nőíró felfedező és a nők irodalmi emancipációját támogató Osvát Ernő figyelmét is felkeltette.⁸⁹ Bár ebben kifejezetten írásának női jellegét, a női érzelmek kifejezésének hitelességét értékelte a *Nyugat* szerkesztője, és az 1860–70-es évek „regénymeséiben” látta írásának legközelebbi rokonait, ezzel mintegy burkoltan, konzervatív cselekmény-szerkesztését és ugyanakkor hősei idealizálását emelte ki.⁹⁰

A fent már körvonalazott női írásmóddal kapcsolatos nézeteket, a magyar irodalmi tradícióban komoly hagyományokkal rendelkező, a nők és az irodalmi alkotás viszonyának kérdéseit elemző viták tükrében érdemes Borosnyay Kamilla irodalmi működését is szemlélnünk. Ezek között máig meghatározó jelentőségű volt Gyulai Pál pamfletsorozata 1858-ban a nőírók kritikájáról, ugyanígy az ennek nyomán indult vita.⁹¹ Ami a női irodalommal kapcsolatos kettős mérce megszüntetését illeti,⁹² Arany János vitát lezáró megállapításai szintén vonatkoztatási pontot jelentenek Borosnyay Kamilla munkáinak megítéléséhez is.

A Gyulai által indított vita egyik legfontosabb megállapítása volt, hogy feltűnően alacsony a magyar nőírók száma. Gyulai érvrendszerének egyik sarokpontja, hogy az előbbi megállapításban foglalt tény legfőbb oka, miszerint a nők hivatását a természeti szükségszerűség és a társadalmi felépítés határozta meg és nem a férfiak önkénye.⁹³ Ezt nagyon erőteljesen és mintegy dogmaként kezelve így fogalmaz: „Mert mindaz, mi a férfit valóban naggyá teszi, vagy egészen hiányzik a nőben, vagy soha sem fejlődhetik ki benne teljesen.”⁹⁴ Ebből továbbvezet a természet adta képességek körét/korlátait kijelölő érvelése, mely szerint a nők a nagy irodalmi műfajokban nem tudnak igazán teljesítményt nyújtani, mert az analízis, az absztrakció, az összetett folyamatok elemzése, azaz a logikus. illetve logikai gondolkodás távol állnak tőlük.⁹⁵

A természeti törvényekkel magyarázott kijelentés – amely egyebek mellett a nők kreativitását vonta kétségbe – ugyan a közbeszéd általánosan elfogadott, de a korszak végére már meghaladottnak számító felfogása volt. Ennek ellenére a női írással kapcsolatos hasonló, a biológiai adottságokból fakadó, a determinizmus

⁸⁷ FÁYLNÉ 1889, 175.

⁸⁸ „Herman Ottóné Borostyán Camilla kedves elbeszéléseit többnyire az Egyetértés közli.” – hangzik a szűkszavú említés.

⁸⁹ SZILÁGYI 2008, 78.

⁹⁰ OSVÁT 1899, 94.

⁹¹ Gyulai Pál *Íróknőink* címmel a *Pesti Napló*-ban megjelent (1908) esszésorozata. Lásd: GYULAI 1908, 272–307.; további szakirodalmi feldolgozásokban a téma: TÖRÖK 2016., FÁBRI 1997, 66., MÉSZÁROS 2012, 5, GÁCS 2000, 108.

⁹² FÁBRI 1997, 66.

⁹³ GYULAI 1908, 274.

⁹⁴ GYULAI 1908, 274.

⁹⁵ GYULAI 1908, 276.; FÁBRI 1997, 63.; GÁCS 2000, 109.

körébe tartozó nézetek, ha nem is mindig nyíltan, de még a mai gondolkodásnak is szintén részei. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy már Gyulai is felvetette: a szocializáció és a nevelés nemkülönben erősen szerepet játszik a nők csekélyebb irodalmi teljesítményében, de nem ezt tekintette fő oknak.⁹⁶ Elgondolkodtató, hogy maga is megjegyezte: nem lehetséges a gyermekek gondos nevelése a nők magasabb színvonalú műveltségének megszerzése nélkül, hiszen ők gyermekeik szellemének első formálói. Érvelése tehát magában hordozta a nők képzésének szükségessége körül fellángoló vita előremutató szempontjait, és már jelezte is annak kimenetelét.

Az előzőekhez hasonló jellegű, a nők alkotói tevékenységével szemben megfogalmazott, gyakran hangoztatott vélemény volt annak a társadalom egészét befolyásoló negatív következménye a családok tekintetében. Az erőfeszítés ugyanis, amely e téren tett próbálkozásait kíséri, sokak szerint káros, mert rombolja a férfi-nő kapcsolatot, megbontja a család egységét és így végső soron a társadalmi berendezkedést veszélyezteti.⁹⁷ Ezt maga Gyulai így fogalmazta meg, miközben megteremti a vita egyik sarokpontjának tekinthető érvet a női írókkal szemben: „*Miért raboltok el annyi drága perczet szüleitektől, férjeitektől, kedveseitektől, csak azért, hogy nyomtatva lássátok neveteket s egy pár bókot nyerjeteek, melyeket másképp jobban ki tudtok érdemelni?*” (GYULAI 1908, 291). Itt nem szeretném a vita részletes munkaerőpiaci, oktatási, jogi, társadalomelméleti, politikai szempontú ismertetését nyújtani, hiszen ez nem feladatom, csupán jelezni szerettem volna ennek a közegnek a hatását Kamilla alkotói önértelmezésére.

Az alkotáshoz való viszonyával összhangban a különféle nőmozgalmakhoz kapcsolódó nézeteit világosan tükrözi az a levélváltás, amely Gálffy Sándorné Borosnyay Lilla és közötté zajlott. Kamilla levelében így fogalmaz: „*Nem állhatom meg, hogy még két szörnyűséget, mely kimaradt a század, s a múlt század bűnlajstromából, ide ne jegyezzenek... ez még félelmetesebb mint amaz: a feminizmus! mely elvonja a nőt természetes hivatásától, nem ad neki időt, hogy magzatot érleljen, még kevésbé, hogy testi és lelki fejlődését, művelését vezesse, hanem odadobja idegen, romlott elemek szeretet nélkül való befolyásának... Hiába a század modern asszonya milderre nem ér rá. Az otthon, a család fogalma kivész; a családi tűzhely szentélyét sivar, kihűlt hamu borítja, a férj pedig pária módra lézeng körülte, mert hát hiába no, a feleség, az anya lótfut egész nap, hogy teljék-nem kenyérre, hanem selyem blúzra és cifra kalapra.*”⁹⁸ A már szinte közhellyé vált vélekedés a nők munkába állásának a családra gyakorolt kedvezőtlen hatásáról érdekes megvilágítást kap itt, különösen ami a nők külső megjelenése és az általuk megkeresett bér összefüggését illeti. A Borosnyay Kamilláról fennmaradt fotók arról a (részben kényszer szülte) takarékoságról, egyszerűségről és puritán megjelenésről tanús-

⁹⁶ „A nő gondos nevelés mellett is aránylag csekélyebb irodalmi műveltségben részesülhet, mint a férfi.” GYULAI 1908, 300. Idézi: FÁBRI 1997, 65.

⁹⁷ MÜLLER 2006, 230.

⁹⁸ MTAK Ms 5251/391.

kodnak, amit Kamilla levelei is tükröznek. E tekintetben tehát a kortársakhoz képest teljesen és egészében a hagyományoshoz ragaszkodó elveket képviselte.⁹⁹

A természetes (természetesnek ítélt) női szerepek már korábban említett elfogadása és hangsúlyozása a fentiekben is tetten érhető Kamilla részéről. A kérdést azonban nem zárta le azzal, hogy elfogadta ezt az egyedül helyesnek ítélt szerepfelfogást. Továbbra is foglalkoztatták a női emancipációval kapcsolatos eltérő vélemények, ami látható abból, hogy irathagyatékában olvashatjuk azt a lapkivágatot is, amely összegezte a témával kapcsolatos szerkesztői kérdésre feltett olvasói válaszokat.¹⁰⁰ A vélemények többsége itt is azt az 1870-es évekre meglehetősen népszerűvé vált társasági véleményt osztotta, amely például Beniczky Irma nagy olvasottságú munkáiban visszhangzik, vagyis: „...a nő leghelyesebben teljesíti ezen hivatását, ha azon körben marad, melyet a természet és az alkotó számára kijelölt.”¹⁰¹

Borosnyay Kamilla részben maga is ezt a mintát követte, amelyet pl. Szabó Richard 1871-ben, a nők hivatásáról írt munkájában közvetített. Az író szerint ugyanis az otthon, a nők által teremtett biztos háttér révén tudják csak a férfiak végezni teremtő, alkotó munkájukat, a nőknek pedig pontosan ezt kell tenniük: buzdítani, vizsgálni.¹⁰² Kamilla ezt a szerepet örömmel és teljes mértékben felvállalta Herman Ottó mellett, amit a kortársak véleménye is megerősített. Harmath Géza tollából ezt így olvashatjuk:

„Hisz jól tudjuk, hogy egy nőnek sok minden sikerül, ha akar, csak az a legnagyobb baj, hogy oly kevesen akarnak... Egy nő a lehetetlent is lehetővé teheti, ha lelkesedni bír... egy férfi holt anyagi önmagában, mint a márvány csak kő míg a véső nem dolgozott rajta...most már tudom, ha a képviselő házban hallom beszélni egyik hírneves tudós-képviselőnket honnan meríti azt a lelkesedést mely annyira el ragadja hallgatóit...”¹⁰³

Saját maga is örömet lelte férje tudományos és politikai pályája segítésében, amikor a Nemzeti Múzeum könyvtárában kutatott férje számára vagy szemlélte a napilapok politikai és tudományos témájú híreit. Olykor fizikailag és érzelmileg is megterhelő volt ez a szerep, de nem ingatta meg saját felismert és helyesnek vélt feladata tekintetében. Erről tanúskodnak férje számára annak norvégiai kutatóútja idején írt sorai is:

⁹⁹ Pósa Lajosnének 1904-ben írt levelében említi a tőle megvásárolt néhány nagyon egyszerű ruhadarabot: „...a fekete selyem köpenyt, meg a ruhát blúzostul, továbbá a zöld csíkos selyem blúzt és a kosztümöt, melyeket én kevés igazítással jól elviselhetnék... velem minden esetre nagy jót teszel, mert mint mondtam is, teljesen segélytelen vagyok, benned van minden reményem!” Közli: BODNÁR 2014, 423.

¹⁰⁰ Lásd a 15. sz. lábjegyzet.

¹⁰¹ BENICZKY 1870, 9; KÉRI 2008, 46.

¹⁰² KÉRI 2008, 47; SZABÓ 1871, 107–110.

¹⁰³ MTAK Ms 5251/439.

„Büszke vagyok rá, hogy neked, mint magyar kutatónak missziód van, hogy annak teljesítésében fáradozol s hogy célod elérésében én is szenvedőleg (a szó legszorosabb értelmében is) tőlem telhetőleg segíthetlek...”¹⁰⁴

Kreatív energiáit ezekben az időszakokban sokféle formában élte meg, hiszen amikor Lillafüreden épülő nyaralójuk munkálatait felügyelte, a tervezéstől a berendezésig ő irányította az ügyeket. Igyekezett megteremteni férje számára az alkotás nyugodt hátterét:

„...szeretnék ott téged bevárni s aztán úgy menni a Maczkóház tájékára a fizetségeket lebonyolítani s legalább annyi lakhatóságot előállítani, hogy aug. hóban egy néhány napot együtt tölthetnénk benne. Reád is elfér tudom egy kis pihenés- úgy ígérted.”¹⁰⁵

Mindez azonban nem akadályozta meg, hogy megfigyelje és szóvá is tegye további megjelent írásaiban a környezetében számára feltűnő, komoly ellenérzést keltő női–férfi szerepfelosztást. Meglehetősen érdekes, ahogy közvetten egyszerre bírál és mégis pontos megfigyeléseket rögzít a társadalomról az általános nő–férfi viszonyrendszerrel a *Magyar nők albumában* 1890-ben, *Szegény asszony* címmel megjelent rövid írásában:

„El kellene látnod Annát könyvekkel- jó könyvekkel, mik ízlését nemesítik, ismeretkörét szélesítik. Ne engedd azonban, hogy olvasmányaiba úgyszólván beletemetkezzenek, mert annak is megvolnának a maga káros következményei. A tulságosan sok olvasás fellengzővé, az emberi gyarlóságok iránt tulszigorúvá teszi a lelket. – Munka, hozzá illő társaság és olvasmányok között arányosan oszd be idejét, úgy hogy minél kevesebb maradjon önmagával foglalkozni, tépelődni.”¹⁰⁶

A századfordulón a kulturális élet terén megnyíló lehetőségek, ugyanakkor az önálló egzisztenciateremtés – az egyedülálló középosztálybeli nők számának növekedésével – egyszerre jelentettek kihívásokat és lehetőségeket a nők számára.¹⁰⁷ A hagyományosabb felfogásban azonban ezek a lehetőségek és korlátok elsősorban a házastárs, a férfi által teremtett életkeretek között jelentek meg. Ez tükröződött fenti soraiban is, amikor a nők művelődése mellett már egyértelműen kiáll, de mintegy rögzíti: még a férfi határozza meg, olykor közvetten vagy közvetlenül a kapcsolatban a nők életkereteit, szabadidejének eltöltését, feladatait egyaránt. Borosnyay Kamilla szerepe férjének tudományos és politikai pályájának alakulásában,

¹⁰⁴ MTAK Ms 5251/303.

¹⁰⁵ MTAK Ms 5251/ 320.

¹⁰⁶ BOROSNYAY 1890, 166.

¹⁰⁷ KERESZTY 2011, 39.; BORGOS 2007, 10.

saját alkotói tevékenysége, és a kettejük alkotta család működésének, háttérének megteremtése is ennek fényében vizsgálható igazán.

Szerepek a másik mellett

A számos oldalról vizsgált női életutak egyik fontos megfigyelési szempontja az, hogy a férj-társ milyen módon tükrözi vissza, segíti, befolyásolja vagy motiválja az alkotónót a saját hivatása gyakorlásában. Nem csupán Herman Ottó mint politikus, közéleti ember, tudós személye miatt fordult figyelem Borosnyay Kamilla felé. Természeteszerű, hogy férje társadalmi kapcsolatai, politikai meghatározottságai, tudományos munkája Kamilla nyitott, érdeklődő személyiségét befolyásolták és ezen keresztül az alkotói munkához való hozzáállását is. Ahogy az előzőekben már említésre került, maga Herman Ottó is biztatta, motiválta alkotásra feleségét, sőt igyekezett művei megjelenését személyes kapcsolataival elősegíteni kiadóknál, lapoknál, a megjelent írásokkal kapcsolatos kritikákat pedig figyelemmel követte és megtárgyalta feleségével. Ez a hozzáállás kölcsönös volt, hiszen Kamilla szintén követte férje politikai és tudományos tevékenysége sajtóbeli visszhangját és mintegy sajtófigyelés jelleggel tudósította a gyakran úton lévő Herman Ottót a leírtakkal kapcsolatban. A tudományos kutatásban pedig Kamilla a hagyományos női háttérteremtő munkán túl a Nemzeti Múzeumban végzett adatgyűjtéssel támogatta férjét.

Az író nő aktívan részt vett férje tudományos és politikai tevékenységében is. Az egyébként saját jogán elismert és publikáló asszony messzemenően azonosult férje politikai nézeteivel, amit az a tény is elősegített, hogy Kamilla családjának férfitagjai a forradalom és szabadságharc résztvevői, eszméinek képviselői voltak. Ebben a családi légkörben nőtt fel és ezt az örökséget hozta magával a házasságba. A történeti szakirodalom úgy aposztrofálja férjével 1893 őszén Turinban, Kossuthnál tett látogatását, majd az úton lejegyzett naplóját,¹⁰⁸ mint a férje rossz hallását pótolandó asszony segítő részvételét a hivatalos megbízatás során.¹⁰⁹ A Torinóban tett látogatás célja egyrészt az ún. Országos Függetlenségi Párt újabb átalakulása körüli politikai manőverek megvitatása¹¹⁰ és ennek kapcsán egy újabb pártalakítás ötletének a kormányzóval történő egyeztetése, illetve a terv elfogadtatása volt. A látogatás egyik következménye, hogy a politikustársakat hazatérve értesítette az idős kormányzó nehéz anyagi körülményeiről. Herman Ottót – mint Kossuth egyik legnagyobb tisztelőjét és eszmetársát – alkalmasabbnak találták a szorult anyagi helyzetbe került kormányzó könyvtárának megvásárlásában való diszkrét közreműködésre. A látogatás részleteinek felesége általi lejegyzése aztán valóban segítette Herman Ottót. Újabb párt alakítását, illetve kiválását, mint ismeretes, a kor-

¹⁰⁸ MTA KT Ms 285/10, kiadva: SOMLYÓI 1985, 187–211.

¹⁰⁹ SOMLYÓI 1985, 170.

¹¹⁰ Az 1893. szeptember 29-én megalakult Országos Függetlenségi Párt (amelynek Herman Ottó elnöke volt) ugyanis 1895-re ismét egyesül majd a Függetlenségi és 48-as Justh Párttal. Lásd: PAP 2014, 405.

mányzó elutasította, választ pedig a pártfrakció ülésén elhangzott beszámolójában ismertette, ami szinte szóról-szóra megegyezik felesége úti feljegyzéseivel.¹¹¹

A kiküldetésből hazatérve Kossuth nehéz körülményei emberileg megindították a házaspárt. Így számos nehézség és intrika ellenére Herman Ottó és felesége közösen érték el 1893 decemberére céljukat, hogy a kormányzó méltóságát kímélve könyvtára megvásárlásával nyújtsanak segítséget. A látogatás során Kamilla mély benyomásokat szerzett az idős politikus és környezete anyagi nehézségeiről, napi problémáiról, és őszintén megrendült a látottaktól.¹¹² A könyvtárvásárlás ügyét Herman Ottó kitartó és szívós elszántsága, folytonos levelezése, szervezőmunkája mellett felesége önálló akciója is segítette. Kamilla ugyanis nyílt levélben fogalmazta meg felhívását a *Pesti Napló* munkatársának, Sebők Gyulának címezve 1893. október 28-án, melyben közadakozásra hívta az országot az idős Kossuth méltó körülményeinek biztosítására a könyvtára megvásárlása révén. A nagy visszhangot kiváltott levél nyomán az első tervek a Debrecenben felállítandó egyetem számára vásárolták volna meg a könyvtárat. Az egyéni anyagi érdekek motiválta nyereszkedés, a politikai érdemszerzés keltette intrikák ugyan megnehezítették, de meg nem gátolhatták az ügyet. Az országos közadakozás révén sikerült – a kormányzatot kihagyva – csupán a gyűjtés eredményeként előállt összegből véghezvinni a vásárlást, azzal a feltétellel, hogy a könyvtárat a kormányzó haláláig használhatja, majd a gyűjtemény a Nemzeti Múzeum könyvtárába kerül.¹¹³

Összegzés

A férje és családja általános politikai nézeteit meghatározó módon átvevő Borosnyay Kamilla attitűdje a fentiekből is láthatóan nagyon összetett a női identitás és alkotás kérdését illetően. Egyrészt a hagyományos női szerepeket elfogadó asszony nőtársai számára meghatározó viszonyítási pont, irányadó személyiség volt; férje révén a fővárosi szalon- és irodalmi élet ismert alakja, aki ilyen módon befolyást gyakorolhatott a nőkérdésről folytatott diskurzusra. Ezt a lehetőséget azonban kevésbé használta, illetve inkább a konzervatív szerepfelosztást példázta saját élete is. Emellett azonban egyéni életútja irónóként pontosan a hagyományos női szerepkörökből már kilépő, de azt még igazán meg nem haladó, közvetítő (köztes)szerepről árulkodik: a gyermekirodalom műfajában jelentős munkássága elfogadható volt még a női alkotókat kritizáló, kanonizálásban fontos szerepet játszó férfi pályatársak számára is. A konzervatív, hagyományos szerepköröket betöltő nőktől elfogadhatónak tekintett irodalmi műfajok mellett azonban pályája indulásánál a kolozsvári *Ellenzék* című lap tárcaírói vagy későbbi költői, regényírói és közéleti tevékenysége ezt az egyszerűnek látszó képet éppen árnyalja.

A századforduló magyar nőirodalmát tárgyaló elemzések ezt az időszakot egy átmeneti, a női szerepek átalakulását hozó korszakként mutatják be. Az ekkor alko-

¹¹¹ PAP 2014, 404–406; SÁFRÁN 1960, 434.

¹¹² SOMLYÓI 1985, 211.

¹¹³ SOMLYÓI 1985, 211.

tó Borosnyay Kamilla is szükségszerűen egyfajta közvetítő szerepbe kényszerült. Sajátosak megküzdési stratégiái pályájának meghatározottságaival szemben, és a tudós-politikus feleség lehetőségei az alkotásra és a közéleti tevékenységre: ezek teszik izgalmassá személyiségét és ösztönözhetik a további kutatásokat.

FORRÁSOK

BFL = Budapest Fővárosi Levéltár

VII.2.c. = Pesti Királyi Törvényszék iratai, Polgári peres iratok

HOM = Herman Ottó Múzeum

HTD = Történelmi Dokumentáció (78.17.1 = Herman Ottóné gyűjtőnaplója)

MTAK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára

Ms 5251 = Herman Ottóné levelei

303. Herman Ottóné levele Herman Ottónak Tromsöbe, Budapest, 1888.

320. Herman Ottóné levele Herman Ottónak, Vihnye, 1899. július 20.

332. Herman Ottó húgának, Emmának levele Herman Ottóhoz 1885. július 22-én

342–343. Újságkivágatok Herman Ottó és Borosnyay Kamilla esküvőjének hírével

361. Borosnyay Kamilla keresztelési levelének kivonata, Kézdivásárhely, 1846. szeptember 14.

388–390. Borosnyay Kamilla levele testvéréhez, Oszkárhoz, Brassó, 1882. április 27.

506. A Maria Dorothea Egyesület levele Herman Ottóné Borosnyay Kamillához, Budapest, 1894. augusztus 12.

489. Felső Pászthory Pászthory Lászlóné Jankovics Cornelia levele Borosnyay Kamillához, Törökbálint, 1894. augusztus 14.

454. Húga, Póli levele Herman Ottónéhoz, Brassó, 1883. szeptember 4.

391. Herman Ottóné levele Gálffy Sándorné Borosnyay Lillának, Budapest, 1909. október 18.

439. Harmath Géza levele Herman Ottónénak, Moson, 1890. július 10.

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár

KT = Kézirattár (Fond 178/7. fol. 1–69. = Herman Ottó és felesége kéziratai.

Herman Ottóné: *Asszonyoszív levelekben*; Fond 178/16 = Herman Ottó és felesége kéziratai. Feljegyzések a Borosnyay családról)

BIBLIOGRÁFIA

BENICZKY 1870

BENICZKY Irma: *A nők hivatása*. Pest, Heckenast, 1870.

BODNÁR 2014

BODNÁR Mónika: Egy igaz barátság története. Herman Ottó és Pósa Lajos, valamint családjaik kapcsolata levelezéseik tükrében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIII.* (Herman Ottó Múzeum, Miskolc) 2014, 411–446.

BONA 2000

BONA Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, Heraldika Kiadó, 2000.

BORBÍRÓ- FÁBRI- SZARKA 2006

A nő és hivatása. II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895. Szerk. BORBÍRÓ Fanni–FÁBRI Anna–SZARKA Eszter. Budapest, Kortárs Könyvkiadó, 2006.

BORGOS 2007

BORGOS Anna: *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*. Budapest, Noran, 2007.

BOROSNYAY 1883

BOROSNYAY Camilla: A csóka ügy: Herman Ottónak. *Ellenzék* 1883. augusztus 29.

BOROSNYAY 1890

BOROSNYAY Kamilla: Szegény asszony. (Kép az életből.) In: *Magyar írónők albuma*. Szerk. HARMATH Lujza. Budapest, Légrády testvérek, 1890, 155–169.

CSÁKY 1895

A nőkérdés – Cikkgyűjtemény – A Mária Dorothea-egylet tíz éves fennállásának ünnepére. Kiad. CSÁKY Albinné. Budapest, 1895.

CSOMA 2006

CSOMA Zsigmond: Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon. A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás. In: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Szerk. NAGY Beáta–GYÁNI Gábor. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006, 181–204.

FÁBRI 1999

A nő és hivatása. I. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865. Szerk. FÁBRI Anna. Budapest, Kortárs Kiadó, 1999.

FÁBRI 1997

FÁBRI Anna: Szerep és alkotás, Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. In: *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Szerk. NAGY Beáta–S. SÁRDI Margit. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997, 61–73.

FÁYLNÉ 1889

FÁYLNÉ Hentaller Mariska: *A magyar írónőkről. Arczképekkel*. Budapest, 1889.

FODOR [é. n.]

Borosnyai Lukáts János: Vásárfija a Szent Márton napi sokadalomra, (a Marosmenti Élet kiadása 1837–1937). Szerk. FODOR István. *Krónikás Füzetek*, IV/4. Virtuális Marosvásárhely.

Internet: www.erdelyweb.hu/mvhely/kronika/fodor_fuzetek/borosnyai.html
(2017. 04. 24.)

GÁCS 2000

GÁCS Anna: Beteljesületlen várakozások. Nőírók egy kis irodalomban. *Beszélő* 4. 2000, 108–114.

GULYÁS 1941

GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. III. Budapest. 1941.

GYIMESI 2013

GYIMESI Emese: Polémia és „epeláz” a nőírók körül. *Századvég* 68/2. 2013, 101–120.

GYULAI 1908

GYULAI Pál: Írónőink. In: Uő: *Kritikai dolgozatok*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 272–307.

HARMATH 1890

HARMATH Lujza: *A magyar írónők albuma*. Budapest, Légrády testvérek, 1890.

HERMAN 1887

HERMAN Ottóné: Az erdélyi népi ipar kérdéséhez. *Vasárnapi Újság* XXXIV/22. 1887, 365–366.

JENEY 2012

JENEY Éva: *Nyitott könyv. Irodalom, terápia, elmélet*. Budapest, Balassi Kiadó, 2012.

KERESZTY 2011

KERESZTY Orsolya: *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon 1867–1918*, Budapest, Novum eco, 2011.

KÉRI 2008

KÉRI Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*, Budapest, Pannónia Könyvek, 2008.

LENGYEL 2012

LENGYEL András: Meddig volt A Hét segédszerkesztője Cholnoky Viktor? *Magyar Könyvszemle* 128/3. 2012, 383–384.

MÉSZÁROS 2012

MÉSZÁROS Zsolt: A bús kritikus, a prókátor és a tanárnő, A magyar nőirodalom 19. századi története. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyó-irat* 2/3. 2012, 3–12. Internet: tntefjournal.hu/vol2/iss3/meszaros.pdf (2016. 01. 19.)

MÜLLER 2006

MÜLLER Ildikó: Vélemények a nők felsőfokú képzéséről a dualizmus időszakában. In: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Szerk. GYÁNI Gábor–SÉLLEI Nóra. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006.

OSVÁT 1899

OSVÁT Ernő: Herman Ottóné. Ember volt. *A Hét* X/6. 1899, 93–94.

PÁLMAJ 1901

PÁLMAJ József: *Háromszék nemesi családjai*. Sepsiszentgyörgy, 1901.

PAP 2014

PAP József: Herman Ottó és a függetlenségi politika a dualizmus kori Magyarországon. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LIII. (Herman Ottó Múzeum, Miskolc) 2014, 401–410.

RÉTHY 1868

RÉTHY László: A szolnoki honvédelem. *Vasárnapi Újság* XV/51. 1868, 321–622.

SÁFRÁN 1960

SÁFRÁN Györgyi: Herman Ottó és Kossuth Lajos. *Magyar Tudomány* 7. 1960, 429–435.

SOMLYÓI 1985

SOMLYÓI Tóth Tibor: *Diplomácia és emigráció „Kossuthiana”*. Budapest, Magvető Kiadó, 1985.

SZABÓ 1871

SZABÓ Richard: *Nők világa*, Pest, Petrik Géza kiadása, 1871.

SZILÁGYI 2008

SZILÁGYI Judit: Osvát Ernő és a nők. *Kalligram* XVII/4. 2008, 78–90.

SZINNYEI 1891

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Budapest, MTA, 1891.

TAKÁTS 1825

TAKÁTS Éva: Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény* XI. 1825, 62–77.

TÖRÖK 2016

TÖRÖK Zsuzsa: „Ügyhöz nem illő öblös rikoltozás” A nőírók körüli pánik a 19. század közepén. In: *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*. Budapest, Reciti, 2016, 65–96.

TÖRÖK 2016

TÖRÖK Zsuzsa: A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné. *Irodalomtörténet* 97/4. 2016, 431–454.

TUTSEK 1944

Ötven év: a Magyar Leányok albuma: 1894–1944 legszebb ifjúsági elbeszélései. Szerk. TUTSEK Anna. Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet Rt., 1944.

ÚMIL

Új Magyar Irodalmi Lexikon. II. Szerk. PÉTER László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000.

WOHL 1890

WOHL Janka: Előszó. In: *Magyar író nők albuma*. IX–XVI. Szerk. HARMATH Lujza. Budapest, Légrády testvérek, 1890.

**SCHLEMIHL – SPIKHER – HOFFMANN.
MOTÍVUM- ÉS MOTIVÁCIÓVÁLTÁSOK ADALBERT VON CHAMISSO,
E. T. A. HOFFMANN ÉS JACQUES OFFENBACH MŰVEI KÖZÖTT**

PAKSY TÜNDE

Ebben a tanulmányban három egymásra épülő mű motivikus kapcsolatainak és alapvető hangsúlyeltolódásainak bemutatására vállalkozom. Az első két szöveg, Adalbert von Chamisso: *Schlemihl Péter csodálatos története* című elbeszélése és E. T. A. Hoffmann: *Szilveszteréji kalandok* című rövid novellafüzére időben is igen közel állnak egymáshoz, Chamisso elbeszélése 1814-ben, Hoffmann ciklusa mindössze egy évvel később, 1815-ben jelent meg először a *Fantáziadarabok Callot modorában* című elbeszélés-gyűjteménye negyedik kötetének nyitódarabjaként. A szerző soha nem tagadta, hogy Schlemihl története inspirálta a ciklus negyedik, *Az elveszett tükörcép* története című részét, amelyben a főhős Spikhert, Schlemihlhez hasonlóan, szintén megkísérti a gonosz. Míg előbbi az árnyékát adja oda könnyelműen Fortunati aranytallérokából soha ki nem fogyó bűvös erszényéért, utóbbi az ellenállhatatlan kurtizán, Giuletta kedvéért válik meg tükörcépétől. Mindketten azzal szembesülnek azonban, hogy énük egy látszólag oly jelentéktelen és haszontalan vetülete nélkül kitalálja őket a társadalom. Az elveszett árnyék, illetve tükörcép mindkét esetben visszavásárolható hőseink halhatatlan lelkének eladása árán. Hoffmann elbeszélése sok szempontból Chamisso történetének transzformációja, a Jacques Offenbach és Jules Barbier által jegyzett *Hoffmann meséi* című opera pedig Hoffmann elbeszéléseire épít legalább ekkora mértékben. Főhőse maga Hoffmann, aki kicsapongó diákokkal mulatja az időt Luther kocsmájában. Énekesnő szerelmére vár, aki nem is egy, hanem mindjárt három nőt testesít meg: „Ó, Stella! ... Te három nő vagy egymagadban! / Egy lélek, de én háromnak érzem: – / Művésznő ... fiatal lány ... és kurtizán!”¹ Ez utóbbi a női főszereplő a velencei felvonásban, amely *Az elveszett tükörcép története* című Hoffmann elbeszéléseken alapul.

A három történet közös magját a férfi ördög általi megkísértésének központi motívuma adja, viszont nagy különbségek mutatkoznak az elbeszélte történet narratív megformáltságában, valamint abban, mi motiválja őket az alku elfogadására, illetve elvetésére. Fontosnak tartom, hogy kicsit részletesebben is kitérjek Chamisso és Hoffmann művének recepciótörténetére, amelyet nagyban meghatároz a két

---

¹ OFFENBACH/BARBIER 1959, 14.

elbeszélés intertextuális viszonyának megítélése. Mint már említettem, Hoffmann soha nem tagadta, hogy Chamisso elbeszélése inspirálta a művet, sőt a ciklus második, a *Társaság a pincében* című darabjában személyesen is megjeleníti Schlemihl alakját, majd később ugyanebben a részben egy példásan kialakított lábjegyzetben hivatkozik a novella első kiadására is.² Igen beszédes ebből a szempontból Eduard Hitzig visszaemlékezése, aki mindkét szerző közeli barátja, majd később első biográfusuk volt. Ő Hoffmann leplezetlen lelkesedéséről számol be:

Soha nem felejttem el az órát, midőn először olvastam fel [Peter Schlemihl csodálatos történetét] Hoffmannnak. Az élvezettől és a feszültségtől szinte magán kívül csüngött ajkaimon, míg be nem fejeztem; alig várhatta, hogy személyesen is megismerje a szerzőt és bár egyébként mindenféle utánzástól viszolygott, mégsem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy az elveszett árnyék ötletét *Szilveszteréji kalandok* című elbeszélésében az elveszett tükörkép formájában meglehetősen szerencsétlenül variálja.³

Hitziget valószínűleg nem a rossz szándék vezérelte, mégis ez a nem éppen hízelgő utolsó mondata vált meghatározóvá a két szöveg viszonyát taglaló recepción belül, amelynek egyik kulcsszava éppen az utánzás lett. Egyébként Chamisso maga is úgy vélekedett, hogy „ez az utánzat messze elmarad az eredeti”⁴, vagyis saját elbeszélése mögött. Részben ezt a felfogást tükrözi az a tény is, hogy Elisabeth Frenzel *Stoffe der Weltliteratur*, vagyis *Világirodalmi anyagok* című kötetében külön szócikket szentel Schlemihlnek: olyan számos variációban fellelhető világirodalmi anyagnak tekinti, amelyet Chamisso elbeszélése alapoz meg. Vagyis Frenzel kifejezetten Chamisso elbeszélésére vezeti vissza az irodalmi anyagot, holott a figura már jóval korábban is ismert volt. Eredetileg a szerencsétlenséget mágnesként vonzó, balszerencsés alakokra használták a zsidó eredetű elnevezést⁵. Ugyanakkor Chamisso az, aki

² HOFFMANN 2007a, 162. A példás hivatkozás a magyar változatban sajnos nem szerepel, de a mérvadó német kiadásban igen, vö. HOFFMANN 2006, 337.

³ Eduard Hitzig levele Fouqué-hoz, in: CHAMISSO 1993, 6. Az idézett részt saját fordításomban közlöm.

⁴ 6. 1. 1824; Chamisso, Werke, Bd. 2, 462. idézi HOFFMANN 2006, 797.

⁵ Ebben az értelemben Hoffmann egyik legismertebb figurája, *Az arany virágcserepből* ismert Anselmus diák is „slémil”. Már maga a regény felütése, rögtön az első szituáció is – a fatális lépés a harsány, később a járókelők által is „átkozott vénasszony”-nak titulált piaci kofa almáskosarába – ezt a vonását jeleníti meg, majd a későbbiekben így méltáztat Anselmus: „Lám, mégiscsak igaz, hogy keserves életre kárhoztattam! – Sose voltam vízkeresztkor paszulykirály, mindig rosszul választottam a páros-páratlan találgatós játékban, és a vajas kenyérem is mindig a megkent felére esett, mind e nyomorúság azonban szóra sem érdemes; ám nem iszonyatos végzet-e, hogy miután a sátánnal dacolva diák lettem, örökösén gúnyolódtak rajtam, mert az egyetem közelében lakom? – Fel tudok-e venni egy új kabátot anélkül, hogy ne kerülne rá azonnal egy zsírfolt, vagy ne szakítanám ki egy kiálló szöggel? Üdvözölhetek-e udvari tanácsos urat vagy hölgyet anélkül, hogy

konkrét anyaggá formálja mindezt, amikor az egyszerű balféket olyan történet főszereplőjévé teszi meg, amelyben bűnössé válik⁶.

Habár ebben az értelemben *A Szilveszteréji kalandok* szerzője valóban szorosan követi a chamissoi mintát, az utánpótlás fogalma korántsem fejezi ki pontosan, hogyan bánt Hoffmann a pretextussal. A két elbeszélésben közös az ördög általi megkísértés motívuma és mindkét esetben arról van szó, hogy a hős – közvetve vagy közvetlen – az ördögnek adja képmását árny-, illetve tükörképe formájában. Lényének tehát egy olyan látszólag jelentéktelen részéről mond le, amelyről korábban maga is úgy vélte elválaszthatatlan tőle. Szintén igaz mindkét történetre, hogy ez a csere – vagy Spikher esetében ajándék – csupán az első lépés az örök kárhozat útja felé. Mire hőseink ráeszmélnek, hogy elhamarkodták a dolgot, már csak halhatatlan lelkük árán szerezhetnék vissza könnyelműen elherdált képmásukat. Így mindkét esetben több lépésben bontakozik ki a cselekmény és végül sikerül bizonyos sikert elérni hőseinknek, hiszen inkább vállalják a társadalmi kitaszítottságot, mintsem hogy önnön lelki üdvüket és/vagy családtagjaik életét az ördög kezére játsszák. Motivikus szinten így hasonló a két elbeszélés végkifejlete, valójában azonban a teljes cselekményt szem előtt tartva, eltérő értelmezések implikálódnak. Ez részben abból fakad, hogy Hoffmann elbeszélése mind a történet, mind a történetmondás szintjén számos ponton eltér a chamissoi mintától.

Chamisso hőseinek nincs előtörténete, mindössze annyit tudni róla, hajdan jobb napokat is látott, a ma már kopott kabátját megkíméltebb belsejével kifele fordítva hordó Schlemihl, aki Thomas Johnt keresi, hogy átadja számára bátyja levelét. A dúsgazdag John úrnál figyel fel a szürke eminenciásként mindig a háttérbe húzódo, szürke kabátja zsebéből előbb csupán egy sebtapaszt, majd távcsövet, szőnyeget, sátrat végül még három hollófekete paripát is elővarázsoló baljós alakra. Bár erősen ódzkodik az alázatosan hízelgő szürke figurától, Fortunáti bűvös erszénye mohó vágyat ébreszt benne és azonnal rááll az üzletre:

Itt a kezem, áll az alku, az erszény fejében öné az árnyékom. Belecsapott, haladéktalanul letérdelt mellém, s csodálatra méltó ügyességgel tetőtől talpig lefejtette árnyékomat a fűről, felemelte, összegöngyölyítette, összehajtogatta s végül zsebre vágta.⁷

---

kalapomat messzire el ne hajítanám, vagy hogy megcsúszsam és elvágódjam a sima úton” (HOFFMANN 2007b, 61.) – hangzik a mintegy fél oldalon keresztül tartó felsorolás eleje. Anselmus figurája ugyanakkor nem követi a Chamisso által létrehozott történetesort, „slémilsége” kiválasztottságának jele. Állandó csetlése-botlása az elbeszélés által reálisnak ábrázolt világszegmensben azt mutatja, nem ide tartozik, arra hivatott, hogy az elbeszélésben mesés, fantasztikus világgént kirajzolódó szegmensben teljesítse be sorsát.

⁶ Vö. FRENZEL 2005, 831. és Kindlers Neues Literaturlexikon, Bd. 3 Bp-Ck, 862.

⁷ CHAMISSO 2011, 13.

Schlemihl hamar megtapasztalja, hogyan rekeszti ki a társadalom azokat, akik valamilyen hiányossággal bírnak. Már másnapra megbánja a cserét, hiába reménykedik, a szürke úr azt üzeni, majd egy év múlva tér csak vissza. Ezen idő alatt, hű szolgája, Bendel segíti Schlemihlt, aki közben beleszeret Minába, egy feltörekvő polgár lányába. Másik szolgálója Rascal, azonban megtizedeli vagyonát, majd beárulva árnyéktalanságát, kiüti a nyeregből. Habár egyértelműen elzárkózik tőle, hogy árnyékaért cserébe lelkét adja a szürke úrnak, az még egyszer megkísérli, amikor tanúja lesz, ahogyan atyja Minát Rascalnak ígéri. Hogy Minát a Rascallal kötendő kényszerházasságtól megmentse, akár a lelkét is eladná, a szürke úr által megkarcolt kezéből már folyik a vér, amikor elájul, így menekülve meg az alkutól. Schlemihl utólag a gondviselésnek ad hálát ezért, mint írja:

Elsősorban is megtanultam tisztelni a szükségszerűséget, hiszen mi lehetne szükségszerűbb, mint a végrehajtott tett, a megtörtént esemény! Aztán megtanultam tisztelni a szükségszerűségben a bölcs gondviselést, amely áthatja ezt a nagy mozgó gépezetet, s amelybe mi csak közreműködő, forgatott és forogató kerékként avatkozunk bele⁸.

Nem csoda hát, hogy Schlemihl hétmérföldes csizmája segítségével a világot könnyedén bejáró magányos botanikusként végül is megtalálja helyét a világban. Később azt is megtudja, Bendel a neki ajándékozott bűnös pénzből kórházat alapított, amelyet most az azóta megözvegyült Minával közösen vezet. Lemondása tehát nem volt hiábavaló, Rascal bitófára került és érvényre jutott a jó. Schlemihl célja tulajdonképpen mindvégig a tisztos polgári jólét és megelégedettség, így az elbeszélés néhány romantikus vonás ellenére is sokkal inkább a felvilágosodás eszméinek jegyében áll.

Hoffmann műve ezzel szemben már a figurák konstellációja és a többszörösen keretes elbeszélő-szerkezet által is jelzi, hogy alapvetően romantikusabb felfogást képvisel. Elbeszélője, az utazó rajongó egzaltált művészfigura, aki bizonyos vonásaiban maga is Schlemihl, legalábbis abban az értelemben, ahogyan Chamisso határozta meg a fogalmat 1821-ben:

A Schlemihl jobban mondva Schlemiel héber név, jelentése Gottlieb és Teofil vagy aimé de Dieu [Istennek kedves]. A zsidó köznyelvben ez az elnevezése az ügyetlen és szerencsétlen embereknek, akiknek a világon soha semmi nem

---

⁸ CHAMISSO 2011, 49.

sikerül.⁹ Egy Schlemihl eltöri az ujját a mellényzsebében, hanyatt esik és az orrát töri be, mindig rosszkor van rossz helyen.¹⁰

Az utazó rajongó tehát a zsidó szóhasználat Schlemiel-jeire emlékeztet, mint mondja:

Szilveszterestére pedig mindig valami egészen különleges csemegét tartogat számomra az ördög. Mindig talál rá módot, hogy a megfelelő pillanatban borzalmasan csúffá tegyen, kebelembé márhassa éles karmait, és gyönyörköd-hessen a szív kibuggyanó vérében. Segítőtárs mindenütt akad, tegnap például az igazságügyi tanácsos játszott a kezére derekasan¹¹.

A szilveszteréji kalandok fiktív elbeszélője többszörös, első pillantásra egymáshoz csak lazán kapcsolódó keretbe helyezi az elveszett tükörkép történetét, az egyes elbeszélésrészek azonban szorosan referálnak egymásra. Először is a szerkesztő előszava vezeti be a történetet, amelyben óva inti az olvasót, ugyanakkor azonban arra is kéri, ne zárkózzon el az utazó rajongó néha talán különös történetei elől:

Valamit azonban feltétlenül előre kell bocsátanom: valóság és képzelet ebben a naplóban oly kevésbé válnak el egymástól, hogy ember legyen a talpán, aki meg tudja vonni köztük a határt. Te magad sem fogod érzékelni ezt pontosan, ó, nyájas olvasó! De ki tudja, nem épp ezzel csal-e át máris oda magához ez a

⁹ Ez az értelmezés nem teljesen pontos. A szó valóban héber eredetű: שלומיאל (Slumiél) annyit jelent, hogy csakis Isten az én igazi békességem. A Chamisso által hivatkozott kissé pejoratív értelem a Wiktionary vonatkozó szócikke szerint a jiddisben jellemzi a kifejezést és egy talmudbeli történetre, illetve annak későbbi variációjára vezethető vissza, mely szerint a simeoni Selumiel, Surisaddainak fia (Mózes IV. 1,6), akit a talmudi hagyomány Simrinek feleltet meg, vét Isten parancsa ellen, amikor érintkezik a midianita Kosbival, ezért leszúrja a zelóta Phineas. Egy későbbi változat szerint Phineas tévedésből egy ártatlant öl meg. Erre a variánsra utal Jehuda ben Halevi 1852-ben a *Der israelitische Volkslehrer* januári számában megjelent recenziója szerint Heinrich Heine is a *Héber melódiák* című ciklusában. (HALEVI 1852, 22) A Wiktionary a német köznyelvben elterjedt jelentést még egy XIII. századi Schlemihl nevű zsidó férfi történetéhez is köti, aki 11 hónap távollét után arra tért haza, felesége gyermekkel ajándékozta meg és elhitette vele, hogy ő az apa. Vö. *Schlemihl*. In: Wiktionary. <https://de.wiktionary.org/wiki/Schlemihl> (utolsó lehvás 2018. 03. 01.) A szó eredetére és átírására vonatkozó felvilágosításért és a források felkutatásáért hálás köszönetem Vajda Károlynak. A chamissoi értelemben használatos jelentés elterjedtségét jól mutatja, hogy a Német Nyelv Digitális Szótára számos kortárs példát is felhoz használatára. Vö. Schlemihl, in: DWDS, online: www.dwds.de/wb/Schlemihl (utolsó lehvás 2018. 03. 01.)

¹⁰ Karl Fulda örökítette meg Chamisso ezen állítását. Karl Fulda, *Chamisso und seine Zeit*, Leipzig 1881, 133. p., idézi CHAMISSO 2014, 91. – oldalszámok az e-könyv számozása szerint. Saját fordítás.

¹¹ HOFFMANN 2007a, 157.

kísértetlátó; és ha az a varázslatos világ, amit elébed tár, eleinte még idegennek is hat, nem lehetetlen, hogy különös alakjai később saját életed valóságából is visszaköszönnék, méghozzá mindjárt olyan jó ismerősökként, mint akikkel már régtől fogva tegező viszonyban vagy. Ahogy emezeket, akként fogadd el őket is¹².

Ezt a kettős, egyszerre távolságtartó és azonosuló olvasatot ajánló szerkesztői előszót követi *A kedves* című rész, amelyben az utazó rajongó vizionálta régi, azóta férjhez ment kedvesét. Az álomszerűen szakadozott képekben visszaadott beszámoló az estéről az utazó rajongó felfokozott és csapongó érzélemvilágáról tanúskodik: Júlia, a régi kedves ugyanolyannak, mégis furcsán idegennek is tűnik egyszerre, a konkurens férj a rajongó leírásában bárgyún mosolygó, visszataszító hangon rikácsoló póklábú ficsúrrá torzul, az elbeszélő maga pedig izgatott, lázas rajongás és kijózanodás váltólázában fürdik. Erre a történetre vetül előbb a rajongó álma, amelyben Júlia lángoló itallal kínálja egy kristályserlegből, de a korábbi kedves, immár nem Mieris ártatlan leányábrázolásaihoz, hanem „Breughel, Callot vagy Rembrandt figyelmeztető képei[nek]”¹³ végzetes nőalakjaihoz hasonlatos. Csak ezután ismeri meg a fiktív elbeszélő a tükröktől rettegő furcsa, kettős arcú újdonsült ismerőse, Szovorov tábornok történetét, amely az elbeszélésfüzér negyedik részét képi. *Az elveszett tükörkép történetéből* kiderül, a kicsiként aposztrofált Szovorov tulajdonképpen Erasmus Spikher, aki feleségét és gyermekét hátrahagyva Itáliába utazott. Habár nem akart kicsapongó életet élni, hiszen odahaza „kedves és jóra való feleség[e]”¹⁴ várta, mégis lánggra lobbant a szépséges Giulietta iránt.

Erasmus maga sem tudta, mi ébredzik ilyen hirtelen a lelkében. Már a Giuliettára vetett első pillantás is különös hatást tett rá. Ahogy a lány közeledett hozzá, egyszeriben megragadta egy idegen erő, és úgy összeszorította szívét, hogy a lélegzete is elakadt¹⁵.

Ezek után valahányszor menekülni próbál Spikher Giulietta bűvös vonzereje elől, megjelenik az ördögi Dapertutto. Végül féltékenységében megöl egy olasz amorózót – sejthető, hogy ez is Dapertutto és Giulietta által teremtett helyzet – ezért menekülni kényszerül. Ekkor adja emlékebe Giuliettának a tükörképét. Éppúgy, mint Schlemihl, ő is hamar megtapasztalja tükörképe hiányának fájó következményeit és ugyanúgy, mint Schlemihl a szürke úr, őt is folyton kíséri, kísérti Dapertutto és egyre borsosabb áron kínál kiutat szorult helyzetéből. Átmenetileg azonban nyugalomra lel családja körébe visszatérve, míg kisfia fel nem fedezi tükörképe hiányát. Ekkor jelenik meg újra Dapertutto, hogy felajánlja Erasmusnak szolgálatait. Amennyiben testestül-lelkestül Giuliettáé, úgy újra együtt lehetnek, ha megszabadul családi kötelékeitől, azaz

¹² HOFFMANN 2007a, 155.

¹³ HOFFMANN 2007a, 172.

¹⁴ HOFFMANN 2007a, 176.

¹⁵ HOFFMANN 2007a, 177.

Dapertutto fiolájának tartalmával megmérgezi őket, vagy korlátlan hatalmat ad Dapertuttonak felettük.

„Felhatalmazom barátomat, Dapertuttót, hogy azt tegyen feleségemmel és gyermekemmel, amit akar, s ezennel elvágom a köteléket, ami köt, mert ezen túl mind testemmel, mind halhatatlan lelkeimmel Giuliettához akarok tartozni, akit nőmül választottam, s akivel kötendő frigyemet külön is meg fogom pecsételni egy örökre szóló fogadalommal.” Hideglelés, görcsös rángások futottak végig Erasmus idegein. Ajkán tüzes csókok égtek, már kezében tartotta a papirost, amit Giulietta adott neki. Dapertutto óriásira nőtt alakja magasodott Giulietta mögött [...] Már megtöltötte vérrel a tollat, már odaült, hogy aláírja ... ekkor nyílt az ajtó, egy fehér ruhás alak lépett be, és kísértetiesen merev tekintetét Erasmusra szegezve, fájdalmas tompa hangon így szólt: – Erasmus, Erasmus, mire készülsz... , hagyd abba az ég szerelmére! Nehogy elkövesd ezt a borzalmat! – Az intő alakban Erasmus felismerte hitvesét, s messzire hajította a papírt és a tollat¹⁶.

A két elbeszélést összevetve fontos kiemelnünk, hogy Hoffmann egyrészt megsokszorozza az alakokat. Schlemihl sorsának tükre Szovorov/Spikheré lesz, ami ugyanakkor a fiktív elbeszélő szerelmi életének elemeivel cseng össze. A szürke úr funkcióját a skarlátvörös köpenyt viselő, nyíltan kárörvendő és gonosz Dapertutto tölti be, az árnyék eladását pedig a tükörkép odaajándékozása helyettesíti, amelyet ezúttal nem az anyagiak, hanem az érzékiség motivál. Míg Mina Schlemihl történetében az árnyék elvesztése után lép színre és mindvégig passzív szereplő, addig Giulietta olyan bűbajos kurtizán, aki mágikus csáberővel bír és Dapertutto készséges segítője, szinte egyenrangú társa. Schlemihl nem képes tudatosan megkötni a paktumot, ájulásba menekül, míg Spikher felesége angyalszerű megjelenése menti meg. Spikher is világgá megy, ám nem lel nyugalomra, hiszen a *Társaság a pincében* című részben Szovorovként látjuk viszont, akinek tekintetétől az elbeszélőt „jeges borzadály [... fogta el, mert] mintha két különböző arc mögül nézett volna¹⁷”, és akit a szállodai szobában, álmában is folyton Giulietta kísért.

Ezen variánsok által a chamissoi történet mintázata többszörös törésben jelenik meg és alapvetően eltérő értelmezést generál. Míg az árnyék elvesztése, az emberi társadalomból és társaságból való kirekesztettség Schlemihl esetében hosszú távon nem jár a személyiség integritásának elvesztésével, addig Hoffmann elbeszélésében jól láthatóan rajzolódik ki ennek veszélyei. Az sem változtat ezen, hogy a fikció szerint Szovorov által papírra vetett történet humoros fordulattal zárul:

Elhatározták hát, hogy összefognak, és együtt mennek tovább: Erasmus Spikher majd mindig árnyékot vet, Schlemihl Péter pedig, mert neki viszont van tükörképe,

¹⁶ HOFFMANN 2007a, 191.

¹⁷ HOFFMANN 2007a, 166.

meg majd tükröződik. Így ketten éppen kitesznek egy-egy rendes embert. Ez volt a tervük. De ez is füstbe ment.¹⁸

Az utolsó szó, azonban az utazó rajongóé, aki az identitás és a kettős természetű nőalak kérdéséhez tér vissza, mielőtt egy karácsonyi vagy újévi ünnepi kirakat cukorka- és marcipánvilágához hasonlítaná az egész történetet.

...Ki az, aki visszanéz rám onnan a tükörből? ... És ez most valóban én vagyok? ... Ó, Julie... Giulietta... égi tünemény... ördögi némben... gyönyör és gyötrelmem... epedő vágy és kétségbeesés...!¹⁹

Hoffmann ezzel a történet hangsúlyát részben ezen kettős nőkép felé tolja el. Julie és Giulietta, mint fent láttuk, többszörösen egymásra vonatkoztatott alakjában a férfi vágyálmok két pólusát, a végzet asszonyát és a törékeny nő alakját jeleníti meg. Ezek egyben a Hoffmann-elbeszélések jellegzetes nőtipusai is.

Láthatóan erre a felismerésre – és Hoffmann, a bohém szerző nimbuszára – épített Barbier és Carré, amikor 1851-ben megalkották az Offenbach opera librettójának előképét, a párizsi Odeon számára írt ötfelvonásos *Les Contes d' Hoffmann* vagyis *Hoffmann meséi* című drámát. A velencei felvonás alapját végül is nem a teljes novellafüzér, csupán *Az elveszett tükörkép történetének* fő cselekményszála képi. Hoffmann Erasmus Spikher szerepét veszi át, és már átadta Giuliettának a tükörképét, amikor a féltékeny amorózó szerepét betöltő Schlemihl párbajban megöli. Itt nem jelenik meg a femme fatal ellenpontja, Giulietta pedig ékszerek fejében lesz Dapertutto segítőtje. A felvonás végén elhajóznak, Hoffmann pedig mint minden felvonásban, ezúttal is elveszíti szerelme tárgyát és magára marad. A *Szilveszteréji kalandok* komplex történetéből tehát csupán egy egyszerű, egyetlen cselekményszálra szűkített történet kerül megjelenítésre. A szerzők Schlemihl ellenlábasként való szerepeltetésével Hoffmann és Chamisso történeteinek hasonlóságára is reagálnak, egyben a francia származású Chamisso előtt is tisztelegnek. Első látásra úgy tűnhet, hogy Hoffmann elbeszéléseinek fent vázolt nőképe ezen leegyszerűsítés által alapvetően torzul az operában. Az opera egészét tekintve azonban ez nem igaz. *Hoffmann meséinek* alapkonceptiója éppen az, hogy megmutassa, mint hajszojja a címszereplő egyre ugyanazt az álomképet a különböző nőalakok iránti szerelmében, akiket Stelában lát megtestesülni egy személyben:

Ó, Stella!... Te három nő vagy egymagadban!
Egy lélek, de háromnak érzem: –
Művésznő ... fiatal lány... és kurtizán!
A szerelmem? Dehogy!
Mondjuk így: három szerelmem! ...

¹⁸ HOFFMANN 2007a, 194.

¹⁹ HOFFMANN 2007a, 194.

A legbájosabb tündérhármas! ...
A szívem nagyregénye volt!²⁰

A másik két felvonás ezért két másik nőtípust jelenít meg. Az Olimpia iránt érzett szerelmét elmesélő felvonás alapját Hofmann: *A homokember* című elbeszélése ihlette. Az alapkoncepcióból adódóan ezúttal is a nőalakra fókuszál a feldolgozás. Olimpia a nárcisztikus önkép kivetítésére alkalmas bábú. A főhős iránta érzett szerelme egyben azt is illusztrálja, a szerelem vak. A harmadik felvonás Hoffmann *Krespel tanácsos* és a *Delejező* című elbeszélésein alapul. A Barbier–Carré szerzőpáros igen jó érzékkel illesztette össze a két elbeszélés meghatározó jegyeit, amikor a *Krespelben* meglévő titokzatos eredetű halálos betegséget a delejező befolyásával kötötte össze. Antónia a *femme fragile*, a törékeny nő típusát jeleníti meg. A különleges hangú, tehetséges énekesnő számára halálos veszély az éneklés, ezért apja eltiltja tőle, ám a delejező befolyása alatt mégis énekel, s ebbe bele is hal. Epekedő kedvese mit sem tehet, hiszen legyőzi a titokzatos Mirakel. A figurát az elbeszélő keretet megjelenítő első és utolsó felvonásból jól ismert Lindorf kelti életre. Célja a keret-történetben, hogy meghiúsítsa Hoffmann randevúját Stellával, az ünnepest primadonnával. Az egyes felvonásokban pedig ő bújik újra és újra a kárörvendő ellenlábás bőrébe. Coppeliusként ő adja Hoffmannra a szerelem rózsaszín szemüvegét, így lobbantva lánggra annak nárcisztikus szerelmét Olimpia iránt, a velencei felvonásban pedig ő alakítja az ördögi Dapertuttót. Az operában tehát az egyes felvonásokban nem jelentkezik a nőalakok megkettőzése, az opera egészét tekintve viszont érzékelhető az alapfigura megsokszorozódása. Igaz ez nemcsak a nőalakokra, hanem az ellenlábás, sőt a főhős Hoffmann alakjára is. E. T. A. Hoffmann szívesen alkalmazott novelláiban személyesen megjelenő, a cselekménybe aktívan bevont, vagy azt külső szemlélőként figyelő elbeszélőalakokat, mint ahogyan a keretes szerkezetű elbeszélésnek is mestere volt. Az opera mindkét jegyet kiemeli, amikor Hoffmann teszi meg a keret és az egyes felvonások főszereplőjévé. Elemei ezáltal ugyanazon problematika különböző variációivá válnak, a címszereplő bohém író szerelemeit részben azonos – szerelem-ellenlábás-tragédia – részben eltérő – különböző nőalak típusok – formában jelenítik meg, így az opera a hoffmanni hagyatékhoz viszonyítva egyszerűen távolodik és közelít is.

---

²⁰ OFFENBACH/BARBIER 1959, 14.

BIBLIOGRÁFIA**SZÖVEGKIADÁSOK**

CHAMISSO 2011

Adelbert von CHAMISSO: *Schlemihl Péter csodálatos története*. Ford. BÁLINT Lajos [... ill. FABÓ Attila László]. Győr, Tarandus, cop., 2011.

CHAMISSO 1993

Adalbert von CHAMISSO: *Peter Schlemihls wundersame Geschichte*. Dagmar WALACH jegyzeteivel. Stuttgart, Reclam, 1993.

CHAMISSO 2014

Adalbert von CHAMISSO: *Peter Schlemihls wundersame Geschichte*. Hrsg. von Florian GRÄFE. Stuttgart, Reclam, E-book, 2014.

HOFFMANN 2007a

E. T. A. HOFFMANN: *Szilveszteréji kalandok*. Ford. HALASI Zoltán. In: E. T. A. HOFFMANN: *Fantáziadarabok Callot modorában. Lapok egy utazó rajongó naplójából*. II. Sorozatszerkesztő HORVÁTH Géza. Budapest, Cartaphilus, 2007, 155–194.

HOFFMANN 2007b

E. T. A. HOFFMANN: *Az arany virágcserep*. Ford. HORVÁTH Géza. In: E. T. A. Hoffmann: *Fantáziadarabok Callot modorában. Lapok egy utazó rajongó naplójából*. II. Sorozatszerkesztő HORVÁTH Géza. Budapest, Cartaphilus, 2007, 59–153.

HOFFMANN 2006

E. T. A. HOFFMANN: *Fantasiestücke in Callots Manier*. Werke, 1814. Hrsg. Hartmut STEINECKE, beigetragen Gerhard ALLROGGEN und Wulf SEGEBRECHT. Frankfurt/M., Deutscher Klassiker Vlg., 2006.

OFFENBACH–BARBIER 1961

Jacques OFFENBACH–Jules BARBIER: *Hoffmann meséi*. [Szövegkönyv] Zenéjét szerezte Jacques Offenbach. Szövegét írta Jules BARBIER. Ford. INNOCENT-VINCZE Ernő. Közread. TILL Géza. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1961. (Operaszövegkönyvek, 24.)

OFFENBACH 2002

Jacques OFFENBACH: *Hoffmanns Erzählungen*. Stuttgart, Reclam, 2002.

SZAKIRODALOM**FRENZEL 2005**

FRENZEL, Elisabeth: *Stoffe der Weltliteratur. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*. 10. überarbeitete und erweiterte Auflage unter Mitarbeit von Sybille Grammetbauer. Stuttgart, Kröner. [Kröners Taschenausgabe Bd. 300], 2005.

HALEVI 1852

Jehuda ben HALEVI: Heine's Hebräische Melodien. In: *Der israelitische Volkslehrer* 1. 1852, 19–24.

WALACH 2000

Dagmar WALACH: Adalbert von Chamisso: Peter Schlemihls wundersame Geschichte. In: *Interpretationen. Erzählungen und Novellen des 19. Jahrhunderts*. Bd. 1. Stuttgart, Reclam, 2000, 221–255.

ZENTNER 2002

Wilhelm ZENTNER: Einleitung. In: Jacques OFFENBACH: *Hoffmanns Erzählungen*. Stuttgart, Reclam, 2002, 3–8.

EGYÉB FORRÁSOK*Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*

Schlemihl In: *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*. Online: www.dwds.de/wb/Schlemihl (Utolsó lekvás: 2018. 03. 01.)

Wiktionary

Schlemihl In: *Wiktionary*. Online: de.wiktionary.org/wiki/Schlemihl (Utolsó lekvás: 2018. 03. 01.)

GENDER CODING: NEMEK ÉS SZÍNEK – A RÓZSZASZÍN ÉS A KÉK SZEREPE A NŐI ÉS A FÉRFI IDENTITÁS KIFEJEZÉSÉBEN

SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA

Bevezetés

Ahogy a valóságot a különböző színek, úgy teszik változatosabbá és érdekesebbé nyelvünket a színnevek. Utóbbiak elsődleges funkciója tárgyak és dolgok szintulajdonosságának kifejezése, de ezen kívül, főleg személyekre vonatkozóan identitásjelölő szerepük is érvényesül. Jelen tanulmány a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából 2016-ban rendezett *A genderkutatás aktuális kérdései* című konferencián elhangzott előadás írásos változata, amely a témakörhöz a szinterminológia tárgykörében végzett kutatások közül a női és a férfi identitást jelölő színek bemutatásával kapcsolódik. A tanulmányban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a történelem folyamán és napjainkban miként valósult és valósul meg a rózsaszín és a kék színnevek nemi identitást kifejező funkciója. Kiindulópontként a színkommunikáció és a színszimbólumok fogalma szolgál. Ezt követi a két vizsgált színnév általános jellemzőinek ismertetése, majd az identitásjelölő funkció, ezen belül a nemi identitás kifejezésének bemutatása.

Színszimbólumok, színkommunikáció

A kommunikációelméletben immár közhelynek számít, hogy környezetünkben minden kommunikál: nemcsak a kimondott szavak, hanem a pusztán tárgyak és dolgok, továbbá azok anyag- és szintulajdonossága is jelentést hordoz, a megfigyelő számára üzenetet közvetít. Ennek során fontos szerephez jutnak a színszimbólumok, melyek kultúrába ágyazottan túlkrözik az ember gondolkodását. „A színszimbólum hosszú idő alatt kialakult, kulturális konvención alapuló kapcsolat valamely fogalom és egy szín között.”¹ Jelentése lassan, vallási és nemzeti hagyományok alapján alakult ki a közösség hagyományai és hiedelemvilága alapján. A színszimbólum identitásképző, használata erősíti a csoporthoz való tartozást, és elkülönít más szimbólumokat használó csoportoktól. Azaz a cselekvő ember szavak nélkül is kommunikál, szimbólumokat és jelképeket használ. Még mielőtt megszólalna, számos esetben, akarva vagy akaratlanul, már pusztán megjelenésével, pl. öltözködésével, ruházatának minőségével és színével is információt közvetít, színüzenetet küld saját magáról. Ezt a jelenséget kiválóan szemléletesen a munkahelyeken viselt öltözék, amelynek jelzésértéke

---

¹ www.szinkommunikacio.hu/233_02.htm

van, és amelyet az angol nyelvben az ún. „galléros” kifejezések fejeznek ki. Hosszú évtizedek során az angolszász világban alakultak ki a *white/blue-collar worker* kifejezéseket követően a „színnév + galléros” szóösszetételek, amelyek a munkaruha vagy gallérjának színe alapján, szimbolikusan utalnak a munkahely jellegére és a betöltendő munkakörre. Nem nevezik meg pontosan a beosztást, viszont a szín szimbolikus jelentése jelzi egy adott munka jellegét, az állás anyagi elismerését, társadalmi presztízsét és a munkavállaló társadalmi státuszát. Az 1930-as években Upton Sinclair amerikai író használta először a *fehértgalléros munkavállaló* angolban szóösszetételnek, magyarban jelzős szerketnek számító kifejezést irodában dolgozó, szellemi munkát végző, vezetői feladatokat ellátó személyekre vonatkozóan, akik fizetésüket havonta kapják². Ezt később az angolban további „galléros” melléknevet tartalmazó kifejezések követték, amelyek napjainkban is használatosak nemcsak az angolban, hanem pl. a magyarban is. A *kékgallérosok* a fizikai munkavállalók, az *aranygallérosok* a kiemelkedően magas fizetéssel rendelkezők, pl. plasztikai sebészek, sztárüggyédek, mérlegképes könyvelők. A *szürkegallérosok* a technikusok és az informatikusok, a *zöldgallérosok* valamilyen környezetvédelemmel kapcsolatos foglalkozást űznek, a *sárgagallérosok* a kreatív területen dolgozók, pl. filmesek és fotósok, a *narancssárga gallérosok* a börtönökben látnak el feladatokat, a *feketegallérosok* a bányászok, a *vörösgallérosok* a közigazgatásban, a *skarlátgallérosok* pedig a szexiparban tevékenykedők. A bemutatott szóösszetételek utalhatnak a munkaruha színére (*kékgalléros* munkavállalók), a munka körülményeire (*feketegallérosok*) vagy az anyagi megbecsülés alacsony vagy rendkívül magas fokára (*arany- vagy rózsaszín gallérosok*). Jelen tanulmányban különös figyelmet szentelünk a *rózsaszíngalléros* kifejezésnek, hiszen elsősorban nőkre vonatkoztatják. Olyan munkakörökre, amelyeket zömmel nők töltenek be, pl. óvónók, védőnők, ápolónők, irodai dolgozók vagy általában fizikai rutinmunkát vállalók szupermarketekben vagy McDonald’s-ban, olyan nők, akik nem döntéshozók, és munkakörük legtöbbször nem jár felelősségvállalással, így előléptetéssel sem. Ezáltal a nők munkaerőpiaci helyzete súlyos társadalmi problémákat is jelent. Erről szól Louise Kapp Howe amerikai író 1977-ben megjelent *Pink Collar Workers* című könyve, amelyben először jelenik meg a *rózsaszíngalléros* kifejezés, és először kerülnek bemutatásra az alulfizetett, *rózsaszíngallérosnak* nevezett állások. Az író kifejteti, hogy a nők – mivel számukra nincsenek ígéretes munkahelyi perspektívák – be vannak zárva a „rózsaszíngalléros” munkakörökbe³.

Magyarországon is terjedőben van a *rózsaszíngalléros* jelző, és ismertek a *rózsaszíngalléros* munkák, azok az alulfizetett állások, amelyeket korábban szinte csak nők töltek be, napjainkban viszont férfiak is elvállalnak ilyen állásokat, és dolgoznak ápolóként, bolti alkalmazottként, recepciósként vagy call centerekben. Ezt a folyamatot nevezik nálunk az alulfizetett munkakörök rózsaszínné válásának⁴.

² en.wikipedia.org/wiki/White-collar_worker

³ www.hrportal.hu/hr/kezdetet-vette-a-rozsaszingalleros-munka-elferfiasodasa-20120813.html

⁴ www.bien.hu/karrier-es-penzugyek/munkahelyi-élet/szines-gallerok-a-munkaeropiacon-te-tudod-melyik-mit-takar/124183

A korábban felsorolt, az angol mintára kialakult „galléros” jelzõt is tartalmazó kifejezések közül a magyarban leginkább a *fehér-* és a *kékgalléros* szóösszetételek ismertek. Olyan szókapcsolatokban fordulnak elõ, mint a *fehérgalléros* vagy *kékgalléros bûnözés*, és ennek során a „gallér” színe az elkövetõ munkahelyi státuszára és beosztására utal. A *fehérgalléros* állás helyett a magyarban inkább az *öltönyös* állás szókapcsolat terjedt el. Bár az ÉKSz. (2003) tartalmazza a *kékgalléros* szóösszetételt, ehelyett is inkább a *fizikai munkás* jelzõs szerkezetet használjuk.

A rózsaszín jellemzõi és szerepe a történelem folyamán

Az ÉKSz. (2003) szerint a *rózsaszín* ’A vadrózsa virágának színére emlékeztetõ (halványpiros) szín(ü)’. A derû, az optimizmus jelképe. Jean-Gabriel Causse francia színdizájnér *A színek hatalma* címû könyvében a boldogság és a remény színének nevezi, amely tompítja a stresszt, és jókedvre deríti a gyermekeket. Ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy a rózsaszín, a vöröshöz hasonlóan, növeli az aktivitást, nehezíti az elalvást, hiperaktivitást eredményez, ezért nem tanácsos a gyerekszoba falát rózsaszínre festeni. Kiemeli még, hogy sokan a színt túl lányosnak érzékelik⁵. Egy másik meghatározás szerint a rózsaszín a piros vagy a vörös fehérrel tompított változata. A leggyengébb, legfinomabb szín. Ilyen az arc és az emberi test színe, amely a fiatalság és az egészség jelképe. Ha valakinek sápadt az arca, a költõ szerint (Shakespeare) *rózsái* elhervadnak. „Az Ótestamentumban, a Közel-Kelet kultúrájának megfelelõen a *rózsaszín* jelentést a héber *adom* szó hordozza. Az Adam (>Ádám) ilyen piros ábrázatú embert jelent. Ez adja meg a *rózsa* (*rose*) sajátos báját.”⁶

A rózsaszín színnév a magyarban a rózsa színére utal. Az elnevezés alapja a vadrózsa színe lehetett, de keletkezését olyan idegen minták is befolyásolhatták, mint az olasz *color rosa* ’rózsaszínû’. Ezzel párhuzamosan keletkezhetett rózsaszín (rózsa + szín) melléknevünk⁷. Megszilárdulását feltételezhetõen a német *rosenferbig/roesnerben* melléknevek is elõsegíthették. A vizsgált szín jelentésére és kultúrába ágyazottságára vonatkozóan az interneten is gazdag ismeretanyag áll rendelkezésre. Érdekes, hogy míg a rózsaszín melléknev, ahogy neve is jelzi, a magyarban, a németben és az oroszban is a rózsa színére vezethetõ vissza, az angolban a szimbolikus gondolkodás a *pink* (szegfû) főnévvel hozza kapcsolatba. A *rosy* vagy a *pink* latin megfelelõje már az ókori irodalomban is fellelhetõ volt, a költõk a hajnalt jellemezték ezekkel a melléknevekkel. A rózsaszínt leggyakrabban a szerelemmel, a szépséggel, a bájjal, az udvariassággal, az érzékenységgel, a gondoskodással, a gyermekkorral és az ártatlansággal, a nõiességgel és a romantikával hozzák kapcsolatba⁸.

Bár a középkorban a nemesek inkább a vörös különbözõ, élénkebb változatait részesítették elõnyben, a rózsaszín megjelent nõi divatszínként és a vallási témájú mûvészeti alkotásokon is. A XIII. és a XIV. században a gyermek Krisztust pl. a

⁵ CAUSSE 2016.

⁶ THASS-THIENEMANN 2016, 262.

⁷ ZAICZ 2013, 709.

⁸ www.color-meanings.com/pink-color-meaning-the-color-pink

művészek nem egyszer ábrázolták rózsaszín öltözékben. Egy reneszánsz korabeli Raffaello festményen (*Madonna of the Pinks*) a gyermek Jézus rózsaszín virágot ad Szűz Máriának. A virág színe ebben az esetben nem színtulajdonságot jelöl, hanem szimbolikus értelme van, az anya és a gyermek közötti egységet, spirituális kapcsolatot jelképezi. A reneszánsz korban a festményeken a rózsaszín az arc és a kéz színeként jelent meg. A rózsaszín aranykorát a XVIII. században, a rokokó korában élte (1720–1777), amikor az európai udvarokban a pasztellszínek jöttek divatba. Különösen kedvelte a rózsaszínt Madame de Pompadour, XIV. Lajos király kedvese, aki a rózsaszínből és a kékből divatszínt teremtett a versailles-i kastélyban, később a halvány rózsaszínt kézzel, majd feketével és sárgával kombinálta. A rózsaszín népszerű szín maradt akkor is, amikor a romantikus érzésekkel és a csábítással hozták kapcsolatba. A XIX. században a kisfiúk öltözékét gyakran díszítették rózsaszín szalagokkal. A fiúkat a férfiak kicsinyített másának tekintették, és mivel a férfiak vörös egyenruhát viseltek, a kisfiúkat a vörös egy halványabb változatába, azaz rózsaszínbe öltöztették. Valójában a XIX. században, mielőtt a ruhafestéket feltalálták, a gyermekek ruházata zömmel fehér volt, mert így könnyebben tudták mosni és rendben tartani. Ezt kiegészítendő, fiúk és lányok egyaránt viseltek rózsaszínt is, de a rózsaszín alapvetően mégis férfias, míg a kék nőies szín volt. Egy 1850-ben vagy 1851-ben készült festményen Viktória királynő hetedik gyermeke, egyben harmadik fia látható rózsaszín szoknyában végződő öltözékben, amelyet fehér gallér díszít. Kisfiúk esetében a rózsaszín a fiatalságot és az ártatlanságot jelképezte. Az 1920-as években a rózsaszínt még férfias színnek tartották, majd a ruhafestékeknek köszönhetően a magentát fehérrel keverték, és így a rózsaszínnek merészebb és élénkebb változatát hozták létre. Ez kedvezett a divattervezőknek és a nagyáruházaknak is, ahol a vevők egyre inkább rózsaszín ruhát kerestek lánygyermeküknek. A rózsaszín így fokozatosan a nemeket megkülönböztető funkcióval is rendelkező lányos és nőies szín, egyben divatszín is lett. A rózsaszín ruhákat szívesen viselték színésznők, továbbá politikusok és államfők feleségei is. Megjegyzendő még, hogy 1930 és 1940 között a németországi koncentrációs táborokban a homoszexuális foglyokat arra kényszerítették, hogy rózsaszín háromszöget viseljenek. Ennek következtében lett a rózsaszín háromszög később a melegek polgárjogi mozgalmának a jelképe is.

Ha napjainkban a rózsaszínt lányok fehérrel együtt viselik (pl. rózsaszín szoknya, fehér blúz, fehér cipő), öltözékük a fiatalságot, a gyengédséget és az ártatlanságot jelképezi. Európában és az Egyesült Államokban a rózsaszín leggyakrabban a bájít, az udvariasságot, érzékenységet, a gyermekkort, a nőiességet és a romantikát szimbolizálja. Amennyiben a nő a rózsaszín öltözetet lilával vagy feketével kombinálja, ezeknek a színeknek a szimbolikus jelentésköre az erotika és a csábítás jelentésekkel bővül. A rózsaszín lehet feltűnést keltő szín, amennyiben olyan tárgyat festenek ilyenre, amelyik általában nem rózsaszín. Pl. egy extravagáns rózsaszín autó, és nem utolsósorban annak tulajdonosa is pillanatok alatt a figyelem középpontjába kerül. Ebben az esetben a birtokolt tárgy színtulajdonsága nem nemi identitást, hanem a tulajdonos külön személyiségét tükrözi⁹.

⁹ en.wikipedia.org/wiki/Pink

A kék szín jellemzői és szerepe a történelem folyamán

Az ÉKSz. (Magyar Értelmező Kéziszótár, 2003) szerint a *kék* azt jelenti: 'A derült ég színéhez hasonló színű', de utalhat arra is, hogy valami 'véraláfutástól kékesen sötét'. Ha a *kék* melléknevet jelentéstani szempontból vizsgáljuk, egyik fontos tájékoztató pontként szolgál bőrünk színe, vagyis az, amikor a bőr ütésre bekékül. A másik orientációs pont lehet a szemünk kékje, amely kékesszürke és zöldesszürke is lehet. Égszínkének nevezzük az eget, amely a tengerek, óceánok vizében tükröződik vissza, mélységére pedig a sötétkék színnév utal¹⁰.

Bár az emberek környezetében kékes színű tárgyak ősidők óta léteztek, maga a kék szín és annak neve is csak a vöröset, a feketét, a barnát és az okkersárgát követően került be a köztudatba. A kéket anyagok színezésére is később használták, mint az említett színeket. Ritka növényekből (Európában *woad*, jelentése *festőfű*, Ázsiában és Afrikában pedig *indigo*) és értékes ásványokból (lapis lazuli, azurite) állították elő. Mezopotámiában és Egyiptomban már i. e. 2500-ban gyártottak kék üveget. Egyiptomban az éggel és az istenséggel hozták kapcsolatba a kék színt. Jóteknő színnek tartották, amely a túlvilágon megvédi a holtakat a gonosztól. Ezért csomagolták pl. kék lepelbe a múmiákat. A Földközi-tenger vidékén napjainkban is szívesen viselnek az emberek kék amulettet, amely védelmet nyújt, biztonságot jelent számukra. A római villákat díszítő freskókon csodálatos kék egek pompáztak. A kék egyben a gyász színe is volt. A rómaiaknál a munkások kék ruhát, míg a gazdagok fehérét, feketét, vöröset és ibolyaszínűt viseltek. A szakmunkások Európa különböző országaiban napjainkban is kék munkaruhát hordanak. A görögöknél és a Bizánci Birodalomban a templomok festésekor a kék háttérszínként szolgált, az égboltot jelképezte. A gyermek Krisztus és a Madonna öltözékében is megjelent a sötétkék szín. Az iszlám világban a zöld után a kék másodlagos fontosságú volt. Európában a korai középkorban a kék nem jutott fontos szerephez. A nemesség a vörös és a lila színt kedvelte, csak a szegények viseltek kék ruhát, amelynek festésére gyenge minőségű növényi eredetű festéket használtak. Csak az 1100-as években nőtt a szín presztízse, amikor a templomokra elegáns festett üvegből készült ablakok kerültek. 1130 és 1140 között Párizsban felépült a Saint Denis Bazilika, amelynek kobalttal színezett, festett ablaka volt, és amelyre vörös üvegről érkezett a fény. Ez egy sajátos, ibolyaszínű kékes fényt eredményezett. Ennek tudható be, hogy a templomot a keresztény világ csodájának tartották, és ez jelentős mértékben járult hozzá a kék szín presztízisének növekedéséhez. A kék a szentség, az alázat és az erény színe lett, miután a katolikus egyház elrendelte, hogy a festők Szűz Mária öltözékét a legdrágább kék színnel jelenítsék meg a festményeken. Említésre méltó még, hogy IX. Lajos francia király (1214–1270) elsőként viselt kék színű öltözetet, ezzel a kék a királyok színe lett, amelyet a gazdagok, a jómódúak is szívesen viseltek. A kék szín a katonaság körében is elterjedt. Németországban a XVII. században zömmel sötétkék lett a katonai egyenruha színe, amely viselet egészen az I. világháborúig tartotta magát. Az 1780-as években kék színű lett a brit tengerésztisztek egyenruhája is. A XVIII.

¹⁰ THASS-THIENEMANN 2016, 263.

században a kék egyenruha a szabadság és a forradalom szimbólumává vált, a kormánytisztviselők és a rendőrök, később az üzletemberek is ezt választották öltözkük színéül. 1774-ben George Washington önkéntes rendőri alakulatot szervezett, egyenruhájuk kék és barnássárga volt. Ezek az akkori angol ellenzéki párt színei voltak, akik tevékenységét George Washington támogatta. Később barna lett a katonai egyenruha, amely nem örvendett nagy népszerűségnek.

Mint láttuk, az öltözékek színe mint vizuális információ számot adott viselője társadalmi és gazdasági helyzetéről, a politikában betöltött szerepéről és foglalkozásáról. Később azonban a kék színnek nemcsak látható, hanem szimbolikus jelentése is megjelent: a béke színe lett, továbbá az USA politikájában a liberalizmus, az Egyesült Királyság, Kanada és egyes európai országok politikájában a konzervativizmus színe, Európában pedig az Európai Unió zászlajának színe, ezáltal az Unió jelképe is¹¹.

A kék színhez a mindennapi életben a XXI. század embere is különböző asszociációkat társít, természetesen kultúrája függvényében. Ezek alapján a kék jelentéséhez az alábbi tárgyak, fogalmak, tulajdonságok kapcsolódnak: bolygónk, a Föld, égbolt, tenger, jég, tél, hidegség, mélység, férfi, erő, hűség, igazságosság, béke, harmónia, nyugodtság, becsület, megbízhatóság stb. Az interneten 2016 színei között szerepel a babarózsaszín mellett a babakék is, a kék színnek az a változata, amelyikből a kisfiúk számára a bébiruhák készülnek¹².

A kék és a rózsaszín szerepe az identitás kifejezésében a XX. században

A felsorakoztatott történeti tények bizonyítják, hogy a két vizsgált színnel rendelkező tárgyak birtoklása és rózsaszín, illetve kék ruhák viselése mindig is az emberek foglalkozását, politikai nézeteit és végül, de nem utolsósorban társadalmi státuszát tükrözte. Napjainkban már születésük után a kislányokat rózsaszín, a kisfiúkat kék ruhácskába öltöztetik, mivel a két vizsgált szín új szerepet kapott. Ennek következtében, hogy a szülők fontosnak tartják, hogy már a születést követően közöljék a csecsemő nemét a külvilággal, a rózsaszín és a kék a nemi identitás kifejezője lett.

Az interneten mindenki számára hozzáférhető az Amerikai Egyesült Államok 32. elnökének, Franklin Delano Rooseveltnak (1882–1945) a gyermekkori fényképe, amelyen frufus frizurát, vállig érő haját, fehér fodros felsőt és fehér szoknyát, fekete lakkcipőt és fehér zoknit visel¹³. Ez az összeállítás a XIX. század végének divatos öltözéke volt, amikor a fiúkat ugyanolyan színű és fazonú ruhába öltöztették, mint a lányokat. A gyermekeket csak a II. világháborút követően kezdték nemi identitásuknak megfelelően öltöztetni: a lányokat általában kék, a fiúkat pedig rózsaszín ruhákba, de gyakori volt a fehér babaruha is. Ezen utóbbi szín kényelmi szempontokat szolgált egészen a gyermekek 6-7 éves koráig, hiszen a fehér ruhadarabokat könnyebb volt rendben tartani, mint a színeseket.

¹¹ en.wikipedia.org/wiki/Blue

¹² divany.hu/offline/2015/12/04/2016-nak_rogton_ket_pantone_szine_lesz

¹³ www.themerysue.com/gender-specific-clothing-for-children/

Napjainkban a gyermekek nem-specifikus öltöztetésének kérdéskörével Jo B. Paoletti (2012) amerikai kutató és egyetemi oktató foglalkozik a *Rózsaszín és kék: hogyan különböztessük meg az amerikai kislányokat a kisfiúktól (Pink and Blue: Telling the Girls from the Boys in America)* című könyvében. Álláspontja szerint a gyermekek nem-specifikus öltöztetése nyilvánvalóan azért alakult ki, mert a szülők szerették volna, ha gyermekük nemét az öltözködésük is kifejezi. Ezt a gondolatot a divattervezők is támogatták, mivel jó üzleti lehetőséget láttak benne. Azonban korábban a fiúkat öltöztették rózsaszínbe és a lányokat kékbe. Ez az 1920-as éveket megelőzően általános szabály volt, amit azzal magyaráztak, hogy a kettő közül a rózsaszín a vörös tompított változata, amely határozottabb és erőteljesebb szín, mint a kék, ezáltal sztereotipikusan férfias. A kék pedig, amelyet finomabb és kecsesebb színnek tartottak, inkább lányoknak való, azaz nőies. Természetesen előfordult az is, hogy a szülők a ruhát nem a gyermek neme, hanem a haja és a szeme színe alapján választották ki.

Színasszociációk a XX. század első felében

A XX. század első felében megváltoztak a nemekkel kapcsolatos színasszociációk, és ennek következtében a nemek rózsaszín és kék kódolása hirtelen ellentétes fordulatot vett. A korábban erőteljes és férfias színnek számító rózsaszín képzettársítások eredményeképpen az 1950-es évekre a lányok és a nőiesség kifejezője, míg a kékből mint korábban nőies színből férfias szín lett. Paoletti dokumentumokkal bizonyította, hogy a '20-as években kezdődött el ez a folyamat és annak a hagyománynak a kialakítása, hogy Észak-Amerikában a fiú csecsemőket kékbe, a kislányokat pedig rózsaszínbe öltöztették. Vagyis az a jelenlegi sztereotipikus gondolkodás, mely szerint rózsaszín való a lányoknak és kék a fiúknak, egy évszázaddal ezelőtt végbement fordulatnak köszönhető. Legalábbis Paoletti szerint. Vannak kritikusok, akik nem tartják sem elegendőnek, sem tudományosan kellően megalapozottnak Paoletti állításait, mivel a kutató adatait nem tudományos, hanem népszerű folyóiratokból gyűjtötte. Bár Marco Del Giudice korpusznyelvészeti elemzéssel megkísérelte bebizonyítani, hogy Paoletti adatai nem elegendőek és állításai sem teljesen pontosak¹⁴, ez a lényegen nem sokat változtatott, mert a rózsaszín továbbra is lányos, a kék pedig elsősorban fiús szín maradt, és már kisgyermekkorban a nemi identitás kifejezője lett.

Az 1960-as és '70-es évek

A divat és a zene szempontjából is hírhedt 1960-as és '70-es években provokatív divatirányzatok születtek, amelyek a gender-politika és a szexuális forradalom előretörését tükrözték. Megkérdőjelezték a nemi sztereotípiákat. Amikor a feministák és a homoszexuálisok jogaiért fellépő mozgalmak új lendületet kaptak, erre a divatipar azonnal reagált. A divattervezők Párizstól Hollywoodig az azonosságban és az egyenlőségben látták a divat jövőjét. Az unisex nemcsak a felnőttek, hanem az iskolások és csecsemők körében is hódított. 1965 és 1975 között kezdtek el a lányok

---

¹⁴ GIUDICE 2012.

ingruhát és nadrágot, a fiúk pedig merész színeket viselni az iskolákban. Majd a '80-as évek közepe táján az unisex kiment a divatból¹⁵. Ha csak a kék farmer nem számít unisexnek, amelyet eredetileg cowboyok és bányászok számára terveztek az 1870-es években, és amely majdnem egy évszázaddal később, az 1950-es években lett rendkívül népszerű viselet Amerikában. Az 1960-as, '70-es és '80-as években divaticikknek számított¹⁶. Bár több színben és fazonban gyártják, az amerikai kultúrával a kék farmert szokás kapcsolatba hozni, amelyet férfiak és nők, dolgozók és sportolók egyaránt szívesen viselnek.

Az első feminista mozgalmak elutasították a férfias és a nőies öltözködési stílust. A nők egyaránt viseltek női és férfi identitást kifejező öltözékeket, amelyek célja az volt, hogy megszüntessék a férfiakat és a nőket vizuális alapon megkülönböztető divatot. És ez a gyermekek öltözködésére is vonatkozott. Az 1970-es években volt olyan amerikai divatcég, amely két éven át egyáltalán nem forgalmazott rózsaszín bébi ruhákat. A feministák sem támogatták azt a gondolatot, hogy a lányok lányos ruhákat viseljenek, mert az öltözködésen keresztül egyfajta „hasznosítható” szerepre is felkészülhettek. Ha inkább fiús és nem fodros ruhákat viselnek, az életben többféle lehetőség nyílik meg számukra, és bátrabban vállalnak különböző feladatokat, írja könyvében Paoletti. S bár az öltözködés a '80-as években nem-specifikus irányban haladt, erőteljesen vissza is fordult. Divatba jöttek a kék overálok, és a fiúk körében a sportolás imázsa is népszerű lett. A lányka ruhákat árusító osztályokon pedig megjelentek az élénk rózsaszín, csillogókkal is díszített ruhák. Ekkor született meg az a gondolat, hogy ha a szülő azt szeretné, hogy gyermeke sebész orvos legyen, semmi baj nem származik abból, ha „nőies” sebész lesz. Ennek viszont ellentmond az a jelenség, hogy a legtöbb szülő nem akarja előre megtudni gyermeke nemét. Ezért az áruházakban megjelennek a nem-semleges bébiruhák, amelyeket egyes szülők azért is választanak, mert nem akarják gyermekükre mások elképzeléseit rákényszeríteni¹⁷.

Hercegnő fiam

Ugyanez a gondolat vezérli egy amerikai, alsó tagozatos félvér fiúgyermek, Dyson Kilodavis szüleit is. A gyermekről az édesanyja a *Hercegnő fiam (My Princess Boy)* című könyvet írta. A szülő, Cheryl Kilodavis nem véletlenül adta ezt a címet könyvének. Fiú mivolta ellenére gyermeke hercegnői ruhákba öltözik, túllszoknyát, lányoknak való felsőt visel, kedvenc színe a rózsaszín és a piros. Egyesek szerint megszegi a fiús öltözködés szabályait, de azt mondja, így érzi magát kellemesen, így boldog. Egyszerűen olyan ruhát vesz fel, amilyen tetszik neki. Az édesanya a könyvében egy olyan világ felépítésén dolgozik, amelyben kulcsszó az elfogadás és a tolerancia. A szülők megtanulták, hogyan kell elfogadni gyermeküket olyannak, amilyen, és megengedik, hogy lányoknak való öltözéket viseljen. Ugyanakkor az

¹⁵ retro-vintage.hu/60-as-evek-divatja

¹⁶ www.wildwest.hu/hu/erdekessegek-a-vadnyugatrol/vadnyugati-tortenelem/ Kis farmer tor tenelem

¹⁷ PAOLETTI 2012.

édesanya tele van aggodalommal, hiszen nem tudja kiszámítani, mi fog történni, ha gyermeke új környezetbe, pl. egy másik osztályba kerül, vagy csak új barátokkal akar találkozni. Egyrészt meg kell küzdenie a mássággal azért, mert félvér, másrészt pedig azért, mert nemi identitásából adódóan is más, mint a többi fiúgyerek. Hogyan viszonyulnak majd hozzá a többiek? Segítik-e majd, támogatják-e? Ilyen gondolatok vezéreltik az édesanyát, aki sokat utazik, bejárja a világot, hogy a másság elfogadásában rejlő erőről beszéljen azokkal, akiknek hasonló problémájuk van. Ez az erő segíti majd abban, hogy gyermeke mások számára természetellenesnek tűnő megnyilvánulásait a szülők és a környezet is el tudja fogadni, és ezáltal képes legyen komfortérzetét biztosítani¹⁸. Mindig is voltak viták a fiús lányokról és a lányos fiúkról, és az emberek általában azon a véleményen vannak, hogy egy lány nyugodtan felvehet fiús ruhát, de amikor fiú öltözik lányruhába, az már deviáns viselkedésnek számít. Álláspontunk szerint szükség van arra, hogy családon belül megtanítsuk gyermekeinket a nemeknek megfelelő szerepekre, ezeken belül a nemeknek megfelelő színű és fazonú öltözékek viselésére. Amennyiben a gyermek nem képes az általánosan elfogadott normákat követni, Dyson Kilodavis családjához hasonlóan tanácsos eljárni és a gyermek érdekeinek megfelelő bánásmódot kialakítani, megértést és toleranciát tanúsítani iránta. Ez emberfeletti feladatnak tűnik, de az elfogadás erő ad ahhoz, hogy a lányos színeket és a lányruhákat viselő fiúgyermeknek környezete komfortérzetet tudjon biztosítani.

Összegzés

Életünkben, környezetünkben rendkívül fontos szerepet töltenek be a színek. Nemcsak életet varázsolnak a sötét hétköznapokba, hanem meghatározzák hangulatunkat, befolyásolják gondolatainkat és döntéseinket, ezen kívül szimbolikus üzenetet küldenek identitásunkról is. A tanulmányban a rózsaszín és a kék színeket, azoknak a történelem folyamán gyakran változó szimbolikus jelentését és presztízsét is bemutatottuk. Kiemeltük, hogy ezek azért is különleges színek, mert nemcsak egy adott tárgy színtulajdonságát jelölik, hanem női és férfi identitást kifejező funkciójuk is van. Ennek kapcsán információt szolgáltatnak az egyénnek egy közös kultúrához, ezen belül csoporthoz való tartozásáról vagy egyes személyek gender-tudatosságáról. A XX. század második felében és a XXI. század elején ez a két szín a lányok és a fiúk, illetve a nők és a férfiak színe lett. Egy rózsaszín vagy kék ruhadarab viselőjéről elmondhatjuk, hogy öltözékében szavak nélkül is kódolva van a gender-identitás. Az, hogy melyik nem színe az egyik és melyiké a másik, a történelem során a gondolkodás és a kultúra függvényében változott. Ezt a folyamatot azért fontos figyelemmel kísérni, mert a rózsaszín és a kék szín éppen aktuális jelentésének ismeretében tudunk a nemekkel kapcsolatos társadalmi normákhoz igazodni, másokkal szemben elfogadó magatartást tanúsítani, és ezen ismeretek birtokában tudjuk a félreértéseket is elkerülni.

---

¹⁸ myprincessboy.com

BIBLIOGRÁFIA

CAUSSE 2016

Jean-Gabriel CAUSSE: *A színek hatalma*. Budapest, Partvonal Könyvkiadó, 2016.

GIUDICE 2012

Marco Del GIUDICE: The Twentieth Century Reversal of Pink-Blue Gender Coding: A Scientific Urban Legend? *Archives of Sexual Behaviour* 41. 2012, 1321–1323.

KILODAVIS 2009

Cheryl KILODAVIS: *My Princess Boy*. United States, KD Talent, LLC, 2009.

PAOLETTI 2012

Jo B. PAOLETTI: *Pink and Blue: Telling the Girls from the Boys in America*. Bloomington, Indiana University Press, 2012.

PUSZTAI 2003

Magyar értelmző kéziszótár. Szerk. PUSZTAI Ferenc Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003.

THASS-THIENEMANN 2016

THASS-THIENEMANN Tivadar: *A nyelv interpretációja*. I. A nyelv szimbolikus jelentése. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2016.

ZAICZ 2013

Szerk. ZAICZ Gábor: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2013.

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

www.szinkommunikacio.hu/233_02.htm (Letöltve: 2017. 08. 01.)

en.wikipedia.org/wiki/White-collar_worker (Letöltve: 2017. 08. 08.)

www.hrportal.hu/hr/kezdetet-vette-a-rozsaszingalleros-munka-elferfiasodasa-20120813.html (Letöltve: 2017. 08. 03.)

www.bien.hu/karrier-es-penzugyek/munkahelyi-elet/szines-gallerok-a-munka-eropiacon-te-tudod-melyik-mit-takar/124183 (Letöltve: 2017. 08. 03.)

www.color-meanings.com/pink-color-meaning-the-color-pink/ (Letöltve: 2017. 08. 08.)

en.wikipedia.org/wiki/Pink (Letöltve 2017. 08. 01.)

en.wikipedia.org/wiki/Blue (Letöltve 2017. 08. 04.)

divany.hu/offline/2015/12/04/2016-nak-rogton-ke-t-pantone-szine-lesz (Letöltve: 2017. 08. 07.)

www.themerysue.com/gender-specific-clothing-for-children (Letöltve: 2017. 08. 04.)

retro-vintage.hu/60-as-evok-divatja (Letöltve: 2017. 08. 07.)

www.wildwest.hu/hu/erdekessegek-a-vadnyugatrol/vadnyugatitortenelem/Kis_farmertortenelem. (Letöltve 2017. 08. 07.)

myprincessboy.com (Letöltve: 2017. 08. 08.)

A XIX. század végének divatos öltözéke

„NŐK AZ EGÉSZ EMBERISÉG FÉNYÉBEN” M. WOLLSTONECRAFT VITÁJA ROUSSEAU-VAL

SZAPU MARIANNA

A női jogokért és a női egyenjogúságért folytatott politikai küzdelem filozófiai-elméleti hátterét az a felvilágosodás kori liberális eszmerendszer alkotta, amelynek keretén belül lehetővé vált a liberális eszmék – az egyenlőség, az egyéni szabadság – továbbgondolása oly módon, hogy ezek a fogalmak a nők szabadságát és egyenlőségét is magukba foglalják. A feminista gondolkodás első hulláma,¹ amit liberális feminizmus néven szoktak emlegetni, az egyetemes, univerzális emberi jogokra hivatkozva azt tűzte ki célul, hogy a nők jogaiért vívott társadalmi és politikai mozgalmat filozófiai érvrendszerekkel alapozza meg, ill. támogassa. Megjegyzem, hogy habár a feminista gondolkodás ezen korai történelmi típusát elsősorban a női politikai jogok, különösen a női választójog elméleti indoklásaként tartjuk számon, a liberális feministák több témával is foglalkoztak, pl. a tulajdonjog, öröklés kérdéseivel, a nők házasság általi jogfosztottságával, legfőképp pedig a lánynevelés/nőnevelés kérdésével. Ennek az első hullámos, liberális feminista gondolkodásnak volt egyik kiemelt jelentőségű képviselője Mary Wollstonecraft (1759–1797) angol publicista és író, aki az 1792-ben *A nők jogainak követelése* címen publikált munkájában azt a „radikális” gondolatot fogalmazza meg, miszerint a nő is emberi lény, akit férfitársával azonos jogok illetnek meg, s akit a „gyengébbik nemmé” csakis a hibás, elferdült nevelés, szocializáció teszi.² Ebből az alapfeltevésből indul ki Wollstonecraft filozófiai érvrendszere, amikor is a nőt az „egész emberiség fényében” kívánja vizsgálni.

Ezen tanulmányomban Mary Wollstonecraft a nők társadalmi helyzetéről és a nemek közötti viszonyokról megfogalmazott nézeteire reflektálok, különös tekintettel arra a wollstonecrafti kritikára, amellyel a francia filozófus, Jean-Jacques Rousseau-nak a lányok neveléséről szóló pedagógiai tana ellen fordul. Megkísérlem

---

¹ Mivel a feminizmus és a nőmozgalom fejlődése történelmileg tagolt alakzatot mutat, a feminizmus fejlődésének egyes fázisait mint a feminizmus hullámain szokták emlegetni. Az első hullámot a XVIII. század végétől a XX. század elejéig tartó időszak képezi, amikor is a feminizmus mint a nők polgári jogaiért, elsősorban a nők választójogáért vívott küzdelem jelenik meg.

² M. Wollstonecraft ezen esszéje nagy visszhangot váltott ki, különösen a londoni radikális értelmiség köreiből. Az 1790-es években maga is barátságban volt kora több radikális, szabadságelvű írójával, művészeivel, gondolkodójával, mint pl. későbbi férjével W. Godwinnal, továbbá W. Blake-vel, T. Paine-vel, E. Burke-vel, akik, mint Wollstonecraft-hoz hasonló értelmiségiek, társadalmi reformokat sürgettek.

bemutatni Wollstonecraft filozófiai érvrendszerét, amellyel a nőket lekicsinyítő patriarchális gondolati sémák ellen fordul, s amelyben az emberi méltóság fogalma, mint erkölcsi kategória, valamint az egyéni szabadság és egyenlőség eszméje játszik központi szerepet.

Az emberi méltóság fogalmát Wollstonecraft a felvilágosodás kori filozófiai gondolkodás tételeivel egyetemben az értelem kategóriájával kapcsolja össze. Mivel-hogy nézetei szerint az embert a természet racionális lénynek teremtette, ő is az emberi racionalitásra, az „ész jogaira” apellálva³ emeli ki azt a gondolatot, miszerint az emberi méltóság forrása csakis az értelem lehet. Elutasít minden olyan gondolatmenetet, amely a nőket csupán érzelmi lényeknek tekinti, és rámutat arra, hogy az ilyenfajta gondolkodás a nőket már gondolati, fogalmi szinten is kizárja az emberi méltóság fogalmából. E gondolatra reflektálva ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy a nyugati filozófia történetében több olyan eszmerendszer is megjelenik, amely magában foglalja a nők alsóbbrendűségéről szóló tanokat, ily módon legitimizálva alárendelt társadalmi helyzetüket. A nők lekicsinylésének különböző formái tehát fogalmi, konceptuális síkon is megjelennek az európai filozófiai gondolkodás történetében – ez történik például abban az esetben, amikor is a nőket kirekesztik a racionális és autonóm, illetve a morális szubjektum fogalmából. Hasonló gondolati sémát találunk Jean-Jaques Rousseau, a francia felvilágosodás egyik legnagyobb hatású filozófusa gondolkodásmódjában is.

Rousseau: a nő passzív és gyenge lény

Amint ismeretes, Rousseau több írásában is foglalkozik a nők szerepének kérdéskörével, nem egyszer hozza szóba a nemek közötti különbözőség témáját,⁴ miközben ezen tárgyról megfogalmazott nézetei nem mentesek bizonyos többértelműségtől, gyakran ambivalensek vagy egyenesen ellentmondásosak. Ennek ellenére a Rousseau írásaiból kibontakozó romantikus, a hagyományos női szerepeknek megfelelő nőkép nagy hatással volt kora értelmiségi asszonyaira, a párizsi szalonokban érkeződéssel olvasták és vitatták meg műveit. Érdeemes megjegyezni, hogy Condorcet, a francia enciklopédista, aki saját korában szinte kivételes következetességgel képviselte és védte a női emancipáció gondolatát, Rousseau népszerűségének margójára ironikusan jegyezte meg, hogy habár saját maga a nők jogait védelmezi, aligha remélheti, hogy kivívja a hölgyek oly fokú elismerését és csodálatát, amelyben Rousseau-t részesítik.⁵

Rousseau nőkről vallott nézeteit felidézvén arra kell elsősorban rámutatni, hogy a francia gondolkodó társadalomfilozófiájában ez emberi természet fogalma játszik

³ A mai gondolkodók, feministák és nem-feministák, ezt a felvilágosodás filozófiájára oly jellemző, az emberi észbe vetett mérhetetlen hitet gyakran tekintik megalapozatlannak, sőt naívnak. Az ilyenfajta kritika Wollstonecraft iránt is megjelenik. Lásd bővebben MULLER 1996, 49.

⁴ Az *Emil vagy a nevelésről* című munkája mellett leginkább a *Julia vagy az új Heloïse és Levelek D’Alambert-hez* című írásait kell megemlíteni.

⁵ Vö. TROUILLE 1997.

kulcsszerepet. Amint azt Hell Judit is kiemeli, Rousseau az emberről szóló nézeteit mintegy „kettős antropológiaként” fogalmazza meg,⁶ éles határt vonva az „emberi” (tulajdonképpen férfi), és a sajátságosan „női természet” közé, miközben az utóbbit biológiailag determinálnak, eleve adottnak és megváltoztathatatlanak tételezi. A női természet mibenlétére a családról alkotott nézete alapján következtet, azon családfelfogás szerint ugyanis, ami a monogám patriarchális családmodellt fogadja el, mint egyetlen kívánatos és természetes családformát. Ebben a modellben a férfi uralma és a nő alávetettsége intézményesül. Rousseau szerint a nő alávetettsége maga a természet megkövetelte dolog, a női reprodukciós képesség által diktált evidencia. A férfi nő feletti uralma megkérdőjelezhetetlen, állítja Rousseau, ugyanis a férfi az, aki abszolút bizonyosságot akar abban a tekintetben, hogy a gyermekek, akiket magáénak ismer el, valóban az ő leszármazottai. Mivel a nő esetében ez a bizonyosság természetszerűen adott, a nőnek semmiképpen sem lehetnek olyan jogai férje irányában, mint amilyeneket a férj gyakorolhat felesége fölött.⁷ Láthatjuk tehát, hogy Rousseau a női természet jegyeit a nők társadalmi szerepéből következteti, miközben ez a szerep számára a családban betöltött szereppel, tehát a feleség- és anyaszereppel egyenlő. Azzal, hogy a nők alárendeltségét a természet törvényének tekinti, a nemek közti egyenlőtlenség problémakörét mintegy kizárja a moralitás és a politikum szférájából.

Az emberi természetről szóló gondolataiban az író a nemi különbözőséget hangsúlyozza. Amint azt az *Emil*-ben kifejti: „*Úgyiszlóván kétszer jövünk a világra: először, hogy legyünk, másodsor, hogy éljünk; először az emberiség, másodsor nemünk számára.*”⁸ Az emberi lényt, mint valamiféle két részből összetevődő lényt fogja fel – az egyik rész az általánosan emberi, a másik pedig a nem által meghatározott, férfi vagy női rész. Úgy tűnhetne, hogy a filozófus számára mind a férfiak, mind a nők elsősorban emberi lények – hiszen nemünk számára, amint állítja, másodsorban születünk. Rousseau gondolatmenete azonban eltérő irányt vesz, – azt hangsúlyozza ugyanis, hogy a nemi különbözőség morális relevanciával bír. „*Az első különbség, ami a nemek közötti morális viszonylatban megjelenik, abban van, hogy a férfi erős és aktív, míg a nő passzív és gyenge lény. A férfi hatalommal és akarattal van felruházva, a nőnek elégséges, ha nem tanúsít ellenállást.*”⁹

Rousseau szerint a nemek között nem létezhet egyenrangúság – különösen nem az erkölcs, a moralitás szférájában. A nő léte nő-ségének függvénye, amint megjegyzi, a férfi csak életének bizonyos pillanataiban férfi, míg a nő egész életében nő. Amint említettem, Rousseau koncepciójában ez a nő-ségi esszencia a nő biológiai adottságai által, pontosabban az emberi reprodukcióban betöltött funkciója által meghatározott, illetve abból következik. Ebben a koncepcióban jól nyomon követhetjük a nőkről való hagyományos filozófiai gondolkodás alapvető sémáját: azt a

⁶ Lásd HELL 2002, 323.

⁷ Ezen érvelését ROUSSEAU az *Értekezés a politikai gazdaságtanról* című 1755-ben írott munkájában fejti ki bővebben.

⁸ ROUSSEAU 1979, 211.

⁹ ROUSSEAU 1979, 358.

gondolatmenetet, miszerint nők nem képesek nemi meghatározottságukon, partikuláris sajátosságaikon, érzelmeiken, vágyaikon felülemelkedve az univerzális értéket képviselni, tetteiket nem az értelem, hanem az érzelem irányítja (ne feledjük – eme elgondolás alapján zárták ki a nőket a legkülönbözőbb társadalmi intézményekből, a politikai döntéshozatalból, az emberi jogok stb. gyakorlásából).

Wollstonecraft: a nők (is) azért helyeztek a földre, hogy képességeiket kibontakoztassák

Rousseau fentebb vázolt nézeteinek egyik legátfogóbb korabeli kritikáját Mary Wollstonecraft a nők jogainak követelése címmel írt munkájában találhatjuk, amelyben az író Rousseau *Emil, vagy a nevelésről* (1762) című művére is reagál. Habár manapság a feminista filozófiai szakirodalom Mary Wollstonecraftot, mint Rousseau nézeteinek szigorú kritikáját tartja számon, meg kell jegyezni, hogy az angol író és filozófus bizonyos kérdésekben szimpatizált Rousseau elgondolásaival, elsősorban a francia filozófus egalitarista szemléletmódjával és természetelvű nevelésfilozófiájával. Az *Emil*-t még fiatal korában olvasta, mikor a testvéreivel és egy barátnőjével közösen nyitott iskolában oktatott,¹⁰ majd maga is nevelőnként tevékenykedett Írországból. Életének ebben az időszakában intenzíven foglalkozott nevelésméleti kérdésekkel, nézeteit akkor a *Gondolatok a lányok oktatásáról* (*Thought on the Education of Daughters*) című, 1787-ben megjelent írásában foglalta össze.¹¹

Rousseau gondolatai az emberről, mint természeti lényről kiváltották Wollstonecraft rokonszenvét, maga is érdeklődést tanúsított az emberi természet mielenlétének kérdése iránt. Mint ismeretes, Rousseau az *Emil*-ben természetelvű nevelés alapgondolatát hangsúlyozza, szerinte az ember, a gyermek a természet része, alapvetően jónak születik, csak a romlott társadalom rontja meg.¹² Ugyanakkor azonban elutasítja a természeti állapot Rousseau általi idealizálását, szerinte az ember inkább a társadalom, a társadalmi viszonyok által befolyásolt lény.¹³ Habár bizonyos mértékben elfogadja Rousseau kiindulópontját, miszerint az emberi lény két részből áll, az általánosan emberi és a nem által meghatározott részből, a francia filozófustól a hangsúly kitevésében tér el, s ez az eltérés lényeges: míg a francia filozófus a nem által meghatározott identitást hangsúlyozza – de, tegyük hozzá, csak a nők esetében, hiszen nézete szerint a férfit neme csak életének bizonyos pillanataiban határozza meg – Wollstonecraft az általános emberi lényegre helyezi a hangsúlyt; más szóval,

¹⁰ Egyes források szerint oktatási tevékenységében a Rousseau-féle természetiséget és ösztönösséget próbálta követni, nem sok sikerrel. Lásd MIKONYA 2009, 38.

¹¹ A nőnevelés kérdésére irányított figyelem M. Wollstonecraft egész munkásságát végigkísérte, pedagógiai és politikai-filozófiai írásain kívül ennek a kérdésnek szentel figyelmet *Mary* című szépirodalmi írásában is.

¹² Zárójelben hadd jegyezzem meg, hogy Rousseau-nak a nevelésről vallott elvei és saját tettei között lényeges ellentmondások feszülnek – csak egyet említek: míg művében magasaróptú gondolatokat fogalmaz meg a szülői nevelés fontosságáról, saját gyermekeit lencházba adta.

¹³ Lásd bővebben GERSON 2002, 794–810.

míg Rousseau számára az emberi lény egy *egész* felét alkotja a nemi meghatározottság, addig Wollstonecraft számára *csak* a felét. Esszéjének bevezetőjében világosan fogalmaz: „*először az egész emberiség fényében vizsgálom majd a nőket, akik a férfiakkal együtt azért helyeztek a földre, hogy képességeiket kibontakoztassák*”,¹⁴ a nők sajátos tulajdonságai, az ún. női jellem, ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről, csak másodlagos jelentőséggel bír.

Élesen szembefordul a francia filozófussal akkor, amikor is az ún. „női természet”, illetve a női jellem problematikája, a nőnevelés, valamint a nők társadalomban betöltött szerepének kérdése kerül terítékre. A *Nők jogainak követelése* szerzője azt az egyszerű, korának eszmei közegében mégis radikálisnak ható alaptézist fogalmazza meg, miszerint a nő is ember, elsősorban ember – a nemi jelleg, illetve a nemi sajátosságok jelentősége másodlagos. Az emberi mivolt esszenciáját Wollstonecraft szerint az értelem határozza meg, amint kiemeli, a tökéletesíthető értelem az a méltóságot adó megkülönböztető jegy, mely az embert a többi természeti teremtmény fölé emeli. Az emberi értelem gyakorlása a szabad cselekvés és választás lehetőségében, valamint a felösségvállalás képességében valósul meg, ezért a szabad választás lehetősége minden emberi lény számára, nemtől függetlenül, meg kell, hogy adassék. Másfelől csakis az olyan cselekvést tarthatjuk szabadnak, amely az értelmén alapul. Felfogásában az erény, ami az embert emberré teszi, szitén az értelmén alapul. Ezen elvek által vezérelve fogalmazza meg Rousseau nézeteire irányuló kritikáját: ha Rousseau tanácsait követve nevelnénk Zsófiát, belőle felemás, pontosabban csak *fél* ember, *fél*ig emberi lény, tulajdonképpen egy rémkép lenne.¹⁵

Az író esszéjében – kora gondolkodóinak többségével ellentétben – a nőket, mint racionális lényeket kívánja megszólítani: „*Remélem, nemem megbocsátja, ha racionális lényekként bánok velük, nem pedig elbüvölő bájaiknak hízolgek, s ha nem úgy nézek rájuk, mint örök gyermekekre, akik képtelenek megállni saját lábukon. Eltökélt szándékom, hogy megmutassam, miben áll a valódi méltóság és az emberi boldogság*”¹⁶ – írja bevezetőjében, majd így folytatja: „*Elutasítván tehát azokat a csinos, nőiességre vonatkozó kifejezéseket, melyeket a férfiak leereszkedően, szolgálai alávettségünk enyhítésére használnak, és megvetvén a gondolkodás erőtlen eleganciáját, a különleges érzékenységet és az édes engedelmességet, amit mind a gyengébb nem jellemzőjének tartanak, én azt kívánom megmutatni, hogy az elegancia alacsonyabb rendű az erkölcsnél, és hogy a dicséretes törekvések legfőbb célja az, hogy emberré váljunk, függetlenül attól, melyik nemhez tartozunk, és hogy minden másodlagos nézetnek ehhez az alapelvhez kell igazodnia.*”¹⁷ Az emberré válásnak, azaz az emberi

¹⁴ WOLLSTONECRAFTOVÁ 1904. Idézve a users.atw.hu/beteka/magyar/feminizmus/mary%20wollstonecraft_jav.doc. oldalon megtalálható magyarra fordított részletek alapján, oldalszám nélkül.

¹⁵ Lásd TAYLOR 2007.

¹⁶ Vö. WOLLSTONECRAFTOVÁ 1904. Idézve a users.atw.hu/beteka/magyar/feminizmus/mary%20wollstonecraft_jav.doc. oldalon megtalálható magyarra fordított részletek alapján, oldalszám nélkül.

¹⁷ Lásd uo.

kiteljesedésnek nemtől függetlennek kell lennie; az emberi értelemnek sincs neme, hangsúlyozza, hogy ezzel igazolja a nők szabadsághoz és egyenlőséghez való jogát, s egyben ellenérvet hozzon fel minden olyan, a történelemben (és filozófiában) nem ritkán előforduló gondolatmenethez, amely a nők racionalitását kétségbe vonva legitimizálja azok alárendelt társadalmi szerepét.¹⁸

Wollstonecraft elsősorban elutasítja azt a Rousseau-i nézetet, miszerint a nőket, a női létet a (biológiai) nem határozza meg, mintegy szélsőséges determinizmussal és végérvényesen, az élet minden helyzetében és pillanatában, tehát hogy a női identitás szorosan és feloldhatatlanul a biológiai nemhez kötött. Rousseau szerinte nem tesz mást, mint a férfiak felsőbbrendűségének bevett, ámbar hibás gyakorlatát igyekszik a racionalitás köntösébe bújtatni, mint filozófiai tézist megindokolni. *„A férfiak önkényuralmának igazolására és mentségére számos ravasz érv hangzott már el annak bizonyítékául, hogy a két nemnek egymástól teljesen különböző erényekre kell törekednie; sőt egyesek nyíltan tagadják is, hogy a nők elegendő szellemi erővel rendelkezzenek, hogy elsajátíthassák azt, ami valóban megérdemli az erény nevet. Ám ha megengedjük, hogy a nőknek is van lelke, akkor be kell látnunk, hogy a Gondviselés egyetlen erényhez és boldogsághoz vezető utat jelölt ki az egész emberiség számára.”*¹⁹

Rousseau azon nézetére, amely szerint a női alárendeltség „természetes dolog”, a természet parancsa, úgymond örökérvényű törvénye – ez a természeti törvény rendeli úgy, hogy a nők nem rendelkeznek azokkal az erényekkel és képességekkel, amelyek lehetővé teszik azt, hogy az emberi lények (az emberi lény fogalmán Rousseau tulajdonképpen csakis a férfit érti) mint egyenlő az egyenlővel alakítsanak ki társadalmi kapcsolatokat és az egyenlőség elvén nyugvó társadalmi viszonyrendszert építsenek fel – az író több, jól átgondolt ellenérvvel reflektál. Először is leszögezi, hogy még ha úgy lenne is, hogy a fentebb említett erényekkel a nők csekélyebb mértékben rendelkeznek, mint a férfiak, abból nem lehet levonni azt a következtetést, hogy ez a hiány a természet által adott. Ellenkezőleg, mondja Wollstonecraft, az csak a nevelés hiányosságának és az általános társadalmi környezetnek lehet a következménye. *„A férfiakat és a nőket leginkább annak a társadalomnak a véleményei és szokásai nevelik, amelyben élnek. Minden korban létezett a közvéleménynek egy fő sodrása, ami mindent meghatározott.”*²⁰ Másodsorban, még ha igaz lenne is, hogy a nők egyes tekintetben, elsősorban testük fizikai felépítéséből következően gyengébbek a férfiaknál, a szellemi és az erkölcsi erények tekintetében a férfiakkal azonos tulajdonságokkal kell, hogy rendelkezzenek, ellenkező esetben ugyanis maga az erény fogalma relativizálódna. Határozottan elutasítja továbbá azt a Rousseau-i gondolatot, amely szerint a nő arra teremtett, hogy a férfi örömét szolgálja. Rousseau

¹⁸ Az ilyen stratégiát a női egyenjogúság ellenzői gyakran alkalmazták olyan esetekben is, amikor a nők választójogának kérdése került terítékre.

¹⁹ WOLLSTONECRAFTOVÁ 1904. Idézve a users.atw.hu/beteka/magyar/feminizmus/mary%20wollstonecraft_jav.doc. oldalon megtalálható magyarra fordított részletek alapján, oldalszám nélkül.

²⁰ Uo.

azon állítására, miszerint: „*a nőt a félelemnek kell irányítania, hogy veleszületett fortélyosságát használja, és kacér rabszolgává kell tenni, hogy a vágy még csábítóbb tárgya, a férfi edesebb társa legyen, amikor csak az pihenni vágyik*”²¹, felháborodottan reagál: „*Micsoda képtelenség! Mikor érkezik már el az az elegendő szellemi erővel bíró nagy ember, aki eloszlatja ezt a ködöt, amivel a büszkeség és az érzékiség a témát elrejtí szem elől? Ha a nők fizikailag alacsonyabb rendűek is, mint a férfiak, ha mértékük szerint nem is, minőségükben a férfiakéval azonos erkölcsi tulajdonságokkal kell rendelkezniük, különben az erény relatív fogalommá válik, így tehát a férfiak és a nők viselkedésének azonos elveken kell nyugodnia, és azonos céllal kell rendelkeznie.*”²² Az író szerint az erény nem fogható föl relatív dologként – szerinte csak egyfajta erkölcs létezik, az pedig nemtől független kell, hogy legyen. Rousseau nézeteivel éles ellentétben arra figyelmeztet, hogy az erkölcs kérdésében nincs különbség a férfiak és a nők között.

További érvelése abból a tézisből indul ki, miszerint minden emberi lény, tehát a nő is, képes arra, hogy kibontakoztassa képességeit, megvalósítsa önmagát. A nő is emberi lény, amely azért küldetett a Földre, hogy kibontsa képességeit, fejlessze elméjét, hiszen az emberi értelem az, amin az erény alapul. „*Neveléses dolog bárkit erényesnek nevezni, akinek erényei nem saját racionális ítéletéből származnak.*”²³ Így tehát az erény is nem nélküli kell, hogy legyen,²⁴ s a Rousseau által magasztalt „női erények” csak arra valók, hogy a nőket tudatlanságban tartsák, ill. arra ösztönözzék őket, hogy zokszó nélkül fogadják el a férfiak általi elnyomatásukat. Ha azonban a nőket emberi lényként fogjuk fel, s nem úgy tekintünk rájuk, mint valami exotikus virágra, alárendeltségük nem fenntartható és semmi módon nem igazolható. Ezért elengedhetetlen, hogy a nőknek is adassék meg az önmegvalósítás és önkifejezés szabadsága, beleértve ebbe a szakma- és munkavállalás lehetőségét is. Ebből a gondolatmenetből jut el Wollstonecraft a nevelésre irányuló következtetéséhez, miszerint a nevelést vezérlő elvek mindkét nemnél azonosak kell, hogy legyenek. „*Ha megengedjük, hogy a nőknek is van lelke, akkor be kell látnunk, hogy a Gondviselés egyetlen erényhez és boldogsághoz vezető utat jelölt ki az egész emberiség számára.*”²⁵ Wollstonecraft szerint arra kell törekednünk, hogy a nevelés, a lányok nevelése a nők, mint teljes értékű emberi lények önkiteljesedésének az eszköze legyen, s ez csak értelmi képességeik széles körű kiművelésével érhető el.

Wollstonecraft elutasítja a (mai terminológiával élve) nemi alapú nevelést és szocializációt. Véleménye szerint az ún. tipikus női tulajdonságok, mint az érzelmesség, a kacérság, vagy a Rousseau által kiemelt női erények, mint a szegénylősség, a szerénység, visszafogottság a nemi alapon megkülönböztető, elferdített nevelés és

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ WOLLSTONECRAFTOVÁ 1904. Idézve a users.atw.hu/beteka/magyar/feminizmus/mary%20wollstonecraft_jav.doc. oldalon megtalálható magyarra fordított részletek alapján.

²⁴ Vö: BRYSON 2003, 16.

²⁵ WOLLSTONECRAFTOVÁ 1904. Idézve a users.atw.hu/beteka/magyar/feminizmus/mary%20wollstonecraft_jav.doc. oldalon megtalálható magyarra fordított részletek alapján.

szocializáció termékei. Nézetei szerintem ma is relevánsak, a nemi alapú szocializáció problematikája manapság is a feminista elmélet egyik kulcsfontosságú tárgya. Vajon korunkban milyen a közvélemény fősodrása, ami a női és a férfi szerepeket illeti? Ha furcsának tűnik is – már csak az időbeli távolság és változás következtében is – úgy vélem, nem távolodott el annyira a rousseau-i korszak közfelfogásától, mint azt feltételeznénk.²⁶

Wollstonecraft élesen bírálja a patriarchális társadalmi viszonyokat, azokat a társadalmi és kulturális beidegződéseket, gondolati sémákat, amelyek a nőt alacsonyabb rendű lénynek tartják, egyszersmind meggyőzően érvel a nemek közötti egyenlőség mellett. Elutasítja azt a nézetet, miszerint a nők alárendeltsége a természet által adott dolog volna; ellenkezőleg, kimondja, hogy ez társadalmi, kulturális és politikai tényezők következménye. Hasonlóan, mint később John Stuart Mill a nők alárendeltségéről írt esszéjében,²⁷ Wollstonecraft is azt emeli ki, hogy a nők elnyomása mindkét nem, tehát a férfiak számára is hátrányos következményt von maga után, tulajdonképpen az egész társadalom számára káros, amennyiben erősen gátolja a társadalmi haladást.²⁸

Mikor a férfiak és nők közötti társadalmi egyenlőtlenség felszámolásának mikéntjéről elmélkedik, elsősorban a nevelésre és a szocializációra fókuszál, véleménye szerint ugyanis az oktatáshoz való hozzáférésben megjelenő egyenlőtlenség a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenségek egyik fő forrása és okozója. A lányokat nem önálló lényé nevelik, hanem arra, hogy vonzerejükkel elnyerjék a férfiak tetszését, azt tanulják meg, hogy testükkel, szépségükkel foglalkozzanak, és nem adatik meg nekik a lehetőség, hogy elméjüket, értelmüket fejlesszék. Saját tapasztalataiból is kiindulva élesen bírálja azt a korabeli nőnevelési gyakorlatot, amely a lányokat önállótlanúságra szorítja, és szelíd engedelmességre tanítja arra ösztönözvén, hogy „kedves virágok”, valójában gyenge bábok legyenek. Ezt a gyakorlatot erősíti és legitimizálja Rousseau is, mutat rá, aki a lányok számára a tetszeni vágyás művészetét, mint legfontosabb kötelező tananyagot írja elő.

Mint ismeretes, Rousseau szerint a nők nevelése egyetlen irányba kell, hogy mutasson: a nőknek tetszést kell kelteniük, hogy a férfi oltalmát elnyerjék, és vágyának tárgyai lehessenek, hiszen, amint kifejti, a nő egyenesen arra teremt, hogy megnyerje a férfiú tetszését. A nőnevelés feladata szerinte az, hogy olyan készségeket fejlesszen, amelyek lehetővé teszik, ill. megkönnyítik ennek a magasztos célnak az elérését. Wollstonecraft ezen nézetek stílusára oly jellemző iróniával regál, elutasítva a rousseau-i gondolatvilágot, miszerint a nők „a természet nyilvánvaló hibájából egyenes ágon örökölték a szépség felségjogát”, nevelésük arra irányul, hogy

²⁶ Megjegyzendő, hogy Rousseau *Emiljét* sokan a mai napig a modern neveléstudomány egyik alapművének tartják, ez a munka nagy hatással volt s mind a mai napig hatással van a modern neveléstudományra.

²⁷ Lásd MILL 2003.

²⁸ Wollstonecraft és Mill gondolkodásában fellelhető további párhuzamokról lásd bővebben GERSON 2002. 794–810.

lemondjanak „*azokról a természetes jogokról, melyeket az ész gyakorlása biztosíthatott volna számukra*”.²⁹

Az író nő kritikája ebben a pontban nemcsak Rousseau ellen, hanem azon nőtársai ellen is irányul, akik inkább a szépségükkel törődnek, mintsem szellemi javaikat gyarapítanák, „*akik inkább rövid életű királynők akarnak lenni, semhogy az egyenlőségből származó józan örömök megszerzéséért dolgozzanak*”, s így nem veszik észre, „*hogy csak azért bánnak velük királynőkként, hogy az üres tisztelet becsapja őket, s önként lemondjanak természetadta előjogaikról, vagy fel se ismerjék azokat*”,³⁰ miközben arra figyelmeztet: ha akkor a nők nem mondanak le a szépség önkényuralmáról, azzal valóban bebizonyítják, hogy csekélyebb szellemi képességekkel bírnak, mint a férfiak.

Wollstonecraft azt a meggyőződését hangsúlyozza, miszerint, ha a nők az iskoláztatás és az oktatás terén ugyanolyan esélyekhez jutnának, mint férfitársaik, akkor megvalósíthatnák önmagukat; ugyanis a nők hasonlóképpen, mint a férfiak, „*azért helyeztetek a földre, hogy képességeiket kibontakoztassák*”.³¹ S ebben a lehetőségben, ha úgy tetszik, az individualitás kibontakoztatásának szabadságában valósulhat csak meg az emberi méltóság. A nők jogainak követelése tárgyában írt munkája az első hullámos feminista gondolatrendszer egyik alapműve. Amint láthatjuk, érvelésében a felvilágosodás korabeli gondolatrendszer fő elemei, az univerzálisnak tartott emberi értelem és erény fogalmi játszanak központi szerepet. Így vált lehetővé a liberális elvek és eszmék – az egyenlőség, az egyéni szabadság – továbbgondolása oly módon, hogy ezek a fogalmak a nők szabadságát és (a férfikkal való) egyenlőségét is magukba foglalják. S habár a mai feminista filozófia berkeiben a fentebb vázolt liberális érvrendszer nemegyer vált ki kritikát és elutasítást, mivel hogy – miként azt az egyes kritikusok állítják –, figyelmen kívül hagyja a liberális eszmék férfiközpontúságát, úgy gondolom, korai lenne, mint haszontalan lomot sutba dobni. Wollstonecraft az általános emberi értelem fogalmára, valamint az egyenlőség és szabadság eszméire épülő érvelési stratégiája ma is aktuális. Mert bár a nők helyzete, társadalmi szerepvállalása a XVIII. század végétől a nyugati társadalmakban kétségkívül jelentős, pozitív változáson ment keresztül, tájainkon a nemek közötti egyenjogúságot már nem ildomos megkérdőjelezni, a nők egyenrangúságáról, ennek széles körű, teljes és feltétel nélküli társadalmi elismeréséről ez már nem állítható egyértelműen. Példát erre bizonyára talál az olvasó.

---

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

BIBLIOGRÁFIA

BRYSON 2003

Valerie BRYSON: *Feminist Political Theory*. New York, Palgrave Macmillan, 2003.

GERSON 2002

Gal GERSON: Liberal Feminism. Individuality and Oppositions in Wollstonecraft and Mill. *Political Studies* 50. 2002, 794–810.

HELL 2002

HELL Judit: „Egy testvér lesz minden ember” – a nemek viszonya a globalizálódó világban. *Magyar Tudomány* 3. 2002, 322–332.

MACKENZIE 1993

Catriona MACKENZIE: Reason and Sensibility: The Ideal of Women’s Self-Governance in the Writings of Mary Wollstonecraft. *Hypatia* 8/4. 1993, 35–55.

MIKONYA 2009

MIKONYA György: *Rend a rendetlenségben, avagy A szabadság útvestői – anarchisták és nevelés*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009.

MULLER 1996

Virginia L. MULLER: What Can Liberals Learn from Mary Wollstonecraft? In: *Interpretations of Mary Wollstonecraft*. Ed. Maria J. FALCO. The Pennsylvania State University Press, 1996.

ROUSSEAU 1979

Jean-Jacques ROUSSEAU: *Emile or On Education*. New York, Basic Books, 1979.

TAYLOR 2007

Natalie TAYLOR: *The Rights of Woman as Chimera. The Political Philosophy of Mary Wollstonecraft*. New York–London, Routledge, 2007.

TROUILLE 1997

Mary Seidman TROUILLE: *Sexual Politics in the Enlightenment. Wome Writers Read Rousseau*. New Yourk, State University of New York Press, 1997.

WOLLSTONECRAFTOVÁ 1904

Mary WOLLSTONECRAFTOVÁ: *Obrana práv žen*. Praha, Jan Laichter, 1904.